

ՓՈՐՁ

ԱՐԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՄԱՅԻՍ.

№ V.

ՏՓԻՒՍ

1880

ΦΙΛΗ

THE NEW YORK

LIBRARY

THE NEW YORK

LIBRARY

NEW YORK

1880

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ

(Կապի միջնորդարար Գեղարուծի ԱԶԳԱՐԾՈՒ)

Գեղարուծի Կենտրոն (Կոմիտեի Կենտրոն) ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՖԻԷՍԿՕԻ ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՋԵՆՕՎԱՅՈՒՄ

Հասարակականության ողորդություն
ՀԻՆԳԻՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ

(Հարունակութիւն * և վերջ)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ

Մեծ փողոց Ջենովայում:

Կէս գիշերը անցել է: Տեղ տեղ տները մօտ վառվում են լապտերները որոնք յետոյիտէ հանգչում են:—Բեմի ետևի կողմը երևում է Սուրբ Թոմասի դուռը, որ դեռ փակում է: Հեռադուրսեան մէջ երևում է ծովը:—Մի քանի մարդիկ անց են կենում բեմի վերայ ձեռներին լապտերներ, յետոյ պահպաններ և գիշերպահներ: Ամէն բան հանդարտ է: Միայն ծովը սաստիկ շփոթվում է:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ զալիս է ղենադուրում և կանգնում է Անդրէաս Դօրիայի պաշտի առաջ: փոքրից յետոյ ԱՆԴՐԷԱՍ ԴՅՈՒՄԵՆԻԱՆԻ ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ

Ծերը իւր խօսքին հաստատ է—պալատում լոյս էլայ: Պահապանները հեռացել են: Զանգակը կը քաշեմ: (Քաշում է զանգակը):

*) Տես «Փորձի» նախընթաց II, III և IV համարները:

Է՛յ, Է՛յ: Վէր կաց, Դօրիա, դաւաճանուած, վաճառուած Դօրիա,
վէր կաց: Է՛յ, Է՛յ, Է՛յ: Վէր կաց:

ԱՆԴՐԷԱՍ (երևում է պատշգամբի վերայ):

Ո՛վ քաշեց զանդակը:

ՖԻԵՍԿՕ (ձայնը փոխելով):

Մի հարցեր: Հետեւիւր ինձ: Քո աստղը մայի: Ունում, դուքս,
Ջէնովան աստատարւում է քո զէմ: Քո դահլիճները լօտ են, և դու
կարող ես քնե՛լ, Անդրէաս:

ԱՆԴՐԷԱՍ (հպարտ):

Ես յիշում եմ, ինչպէս կատաղած ծովը կռվում էր իմ Բէլլօ-
նայի հետ: Նաւի ողնափայտը ճայթեց և կոտրուեցաւ զլիսաւոր կայմը
— և Անդրէասը հանգիստ քնած էր: Ո՛վ է ուղարկում դահլիճներին:

ՖԻԵՍԿՕ

Մի մարդ, որ աւելի զարհուրելի է, քան թէ քո կատաղած
ծովը, Յովհաննէս Լուդովիկոս Ֆիէսկօն:

ԱՆԴՐԷԱՍ (ծիծաղում է):

Կատակ ես անում, բարեկամ: Կատակը ցերեկով կը լինի: Մէջ
զիշերը անյարմար ժամանակ է:

ՖԻԵՍԿՕ

Դուք ծաղրում ես քեզ, զգուշացնողին:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Ես շնորհակալ եմ նորանից — և գնում եմ քնելու: Ֆիէսկօն կեր
ու խումով է զբաղուած. նա աւելորդ ժամանակ չունի Դօրիայի համար:

ՖԻԵՍԿՕ

Տարաբաղդ ծերունի, — մի՛ հաւատար օձին: Եթէ գոյնը խառն-
վում են նորա փայլուն մէջքի վերայ — դու մօտենում ես — և իսկոյն
փաթաթում է քեզ իւր մահաբեր օղակներով: Դաւաճանի ակնարկը
արհամարհեցիր դու, մի՛ ծաղրիր բարեկամի խորհուրդը: Մի թամ-
բած ձի կանգնած է քո գաւթում: Փախի՛ր, քանի որ ժամանակ
կայ: Մի՛ արհամարհիր բարեկամի խորհուրդը:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Ֆիէսկօն անուամիտ է: Ես նորան երբէք չեմ վիրաւորել, և
Ֆիէսկօն ինձ չի դաւաճանիլ:

ՖԻԼՍՈՖ

Ազնուամիտ է, դաւաճանել է, և երկուսն էլ ապացուցել է
քեզ:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Ապա ուրեմն ես ունիմ թիկն ապահաներ, որոնց ոչ մէկ
ֆիլէսոփ կարող չէ յաղթել, եթէ միայն քերովբէք չեն ծառայում
նորան:

ՖԻԼՍՈՖ

Ես կ'ուզէի խօսել նոցա հետ, որ մի նամակ յանձնէի նոցա այն
աշխարհը:

ԱՆԴՐԷԱՍ (հալարտ.)

Ողորմելի ծաղրածու, միթէ երբէք չե՞ս լսել, որ Անդրէաս
Դօրիան ու թոս ուն տարեկան է և Զէնօվան — երջանիկ —
(Նա հեռանում է պատշգամբից):

ՖԻԼՍՈՖ

(անթարթ աչքով նայում է նորա ետեից):

Միթէ ես պէտք է վայր ձգելի այս մարդուն, որ իմանայի, թէ
որքան դժուար է նորան հաւատարուիլ: (Նա խորը մտածելով մի քանի
քայլ է անում յետ ու առաջ): Ես դէմ դրի մեծութեանը մեծութիւն:
— Մենք մեր հաշիւը վերջացրինք, Անդրէաս, և հիմա թող կոր-
ծանումը զնայ իւր ճանապարհով: (Նա շտապով մտնում է ետեի փո-
ղոցը: Ամէն կողմից լսվում են թմրովներ: Սաստիկ կռիւ Սուրբ Թոմասի
դռան մօտ: Դռները վայր են ընկնում և երևում է նաւահանդիսաւ, ինչ-
տեղ կանգնած են մի քանի նաւեր, կերոններով լուսաւորուած):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ ԴՕՐԻԱ Ժիրանի վերարկու ձգած ուսերին: ԼՕՄԷԼ-
ԼԻՆՈ և ԾԱՌԱՆԵՐ կերոններով: Բոլորն էլ շտապով մտնում են:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ (կանգնում է.)

Ո՞վ հրամայեց աղմուկ դարկել:

ԼՕՄԷԼԻՆՈ

Նաւերի վերայ որոտաց մի թնդանօթ:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

Ստրուկները երևի ջարդել են իրանց շղթաները:

(Հրացաններ են արձակում Սուրբ Թոմասի դռան մօտ):

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Այնտեղ կրակում են:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

Դռները բաց են: Պահապանները վրդոված: (Ծառաներին.)

Շուտ, անպիտաններ, լիցի արեք դէպի նաւահանգիստը:

(Շտապում են դէպի առաջ):

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈՒԿԱԿԻՑՆԵՐ
զալիս են Սուրբ Թոմասի դռներից:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Սէքաստիան Լասկարօն քաջ զինուոր է:

ՑԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Կողմում էր ինչպէս մի արջ, մինչև որ ընկաւ:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ (շփոթուած յետ է քաշվում):

Այս ի՞նչ եմ լսում:— Կանգնեցէք:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Այդ ով է կերոններով:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Թշնամիներ են, իշխան: Փախէք ձախ կողմը:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

(աղաղակում է բարձր, ձայնով):

Այդ ով է կերոններով:

ՑԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Կանգնեցէք: Պատասխան:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ (հանում է սուրը յանդուգն)

Հնազանդութիւն և Դօրիս:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (կատաղած):

Հասարակապետութեան և հարսիս զոյ: (Դաւակիցներին, յար-
ձակուելով Ձիանէտալինօի վերայ.) Բաղդաւոր հանդիպումն, եղբայրներ:
Իւր դէերը մասնուժ են սորան իմ ձեռք: (Սպանում է նորան.)

ՋԻԱՆՏՏԻՆՕ (ընկնում է մռնչելով.)

Սպանութիւն, սպանութիւն, սպանութիւն: Վրէժս ան, Լօ-
մէլլինօ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ. ԾԱՌԱՆԵՐ (փախչելով.)

Օղնութիւն: Աւազակներ, աւազակներ:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ (բարձր ձայնով.)

Նա ընկաւ: Բռնեցէք կոմսին: (Լօմէլլինօին բռնում են.)

ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ (ծնկաչոք.)

Կեանքս խնայեցէք, ես ձեր կողմը կ'անցնիմ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Դեռ կենդանի՞ է այս հրէշը: Վասթարը կարող է փախչել:
(Լօմէլլինօն փախչում է.)

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Սուրբ Թոմասի դուռը մերն է: Ձիանէտալինօն սպանած: Շնոր,
վազեցէք, պատմեցէք բոլորը Ֆիէսկօին:

ՋԻԱՆՏՏԻՆՕ (վեր է քաշվում ցնցուկով.)

Մահ, Ֆիէսկօ — (Մեռնում է.)

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (հանում է սուրը դիակից.)

Ձէնօվան և իմ Բէրթան աղան են:—Տնւր ինձ քո սուրը,
Յէնաուրիօնէ: Այս արիւնտար սուր հարսիս: Նորա բանար քան-
դուած է: Ես իսկոյն կը դամ և փեսայի համբոյրը կը սամ նորան:

(Շտապով դուրս են գնում զանազան փողոցներով.)

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՆԴՐԷԱՍ ԴՕՐԻԱ, ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՔ

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Փոթորիկն այն կողմն անցաւ: Շնու ձի հեծէք, դուք:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Թողէք մէկ անգամ էլ նայեմ Ձէնօվայի աշտարակներին և
երկնքին: Ո՛չ, այս երազ չէ. Անդրէասը դաւաճանուած է:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Չորս կողմը պառկէն թշնամիներ: Փախէք: Շտապեցէք անցնել
սահմանը:

ԱՆԴՐԷԱՍ

(ընկնում է իւր քեռորդու դիակի վերայ.)

Այստեղ ուզում եմ մեռնել: Թող ոչ ոք չասէ ինձ փախչելու
մասին: Այստեղ ընկած է իմ ծերութեան նեցուկը: Իմ ճանապարհը
վերջացած է:

(Հեռուից երևում է կալկանիօն դաւակիցների հետ:)

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Մարդասպանները գալիս են, փախէք, ծեր իշխան:

ԱՆԴՐԷԱՍ (լսելով թմրուկների ձայնը.)

Լսեցէք, օտարականներ, լսեցէք: Այս այն Ձէնօվայիքն են, որոնց
լուծը ես կոտրեցի: (Երեսը ծածկում է:) Այսպէս են հատուցանում ձեր
երկրում:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Փախէք, փախէք, փախէք, մինչև մեր զերմանական ոսկոռները
կը բլթացնեն նոցա սրերը:

(կալկանիօն մօտենում է:)

ԱՆԴՐԷԱՍ

Փրկեցէք ձեր անձը: Թողէք ինձ: Սարսափեցրէք, աղղերը՝ զար-
հուրի չհամբաւով. Ձէնօվայիք սպանեցին իրանց հօրը:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Փախէք: Սպանութիւնը դեռ հեռու է: — Ընկերներ, կանգնեցէք:
Շրջապատեցէք դքսին: (Մերկացնում են սրերը.) Թող մեր սրերը հա-
րուածելով յարգանք աղղեն այս խաւրական շներին դէպի այս ալե-
ղարդ զլուխը:

ԿԱԼԿԱՆԻՕ (ձայն է տալիս.)

Ո՞վ է: Ի՞նչ կայ:

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՔ (հարուածելով.)

Գերմանական հարուածներ: (Պատերազմելով զուրս են գնում.
Ջիանէտտինօի զիակը տանում են իրանց հետ.)

ԱՂՈՏՈՐԱ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼԵՕՆՕՐԱ այր մարդու հագուստով, նորա ետեից ԱՐԱԲԵԼԼԱ,
Երկուսն էլ գալիս են վախենալով:

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Եկէք, տիկն, հէ, եկէք, խորում եմ:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Ահա այնտեղ կատարում է ապստամբութիւնը: — Լսիր, այս
մենտղի հառաչանք չէր: — Այս ինձ, հոքա շրջապատում են նորան —
Ֆիէսկօի սրտի վերայ ուղղած են նոցա հրացանների բերաները — իմ
սրտի վերայ, Բէլլա — կրակում են — կացէք, կացէք: Այդ իմ ամուս-
նինն է: (Ձևռները բարձրացնում է օդի մէջ.)

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Բայց ի սէր Աստուծոյ —

ԼԵՕՆՕՐԱ

(Իրան մոռացած աւելի բարձր ձայնով աղաղակում է ամեն կողմը.)

Ֆիէսկօ — Ֆիէսկօ — Ֆիէսկօ: Նորա յետ են քաշվում նորա ե-
տեից նորա հաւատարիմները — Ապստամբների հաւատարմութիւնը
(անհատման է: (Սաստիկ վախեցած.) իմ ամուսինը առաջնորդում է
ապստամբներին: Բէլլա: Երկիրը: Ֆիէսկօն կռվում է իրրե ապստամբ:

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Ո՛չ, սինիօրա, իբրեւ սոսկալի դատաւոր Ջէնովայի:

ԼԵՕՆՕՐԱ (ուշադրութեամբ.)

Այդ մի բան է — և Լէօնօրան զողո՞ց: Միթէ առաջին հա-
սարակապետականին զրկում է ամենաերկշտ հասարակապետական
ինն — Գնա, Արաբէլլա — երբ որ այր մարդիկ կռվում են երկիրների
կհամար, պէտք է կոնայք էլ իրանք իրանց ճանաչեն: (Կրկին լսվում է
Թմբուկի ձայն:) Եւ ի՛նքնամ կ'ընկնեմ կռուողների մէջ:

(Բարձրագույն) ԳՐԱԲԵՐՈՒՄԻ
ԱՐԱՐԵԼԼԱ (ձեռները իրար խփելով.)

Գլխաւոր երկինք:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Կամայ: Այս ի՞նչ բանին դիպաւ ոտս: Այստեղ ընկած է մի զլխարկ և վերարկու: Ահա և մի սուր: (Բարձրացնում է.) Ծանր սուր է, իմ Բէլլա, բայց դեռ կարող եմ հետս քաշտալ, և այս սուրը ամօթ չի բերիլ իւր կրողին: (Ձանգակահարութիւն:)

(Իսկամեղա) **ԱՐԱՐԵԼԼԱ** (մուտքով)

Լսում էք, լսում էք: Այս զանգակը հնչում է դօմինիկանների աշտարակից: Տէր ողորմեա՛, ինչպէս զարհուրելի է:

ԼԵՕՆՕՐԱ (գրգռուած երևակայութեամբ.)

Ասա՛, ինչ սքանչելի է: Այս զանգակի բերանով իմ Ֆիէսկօն խօսում է Ջէնօվայի հետ: (Աւելի սաստիկ թմբակահարութիւն) Հուրբահ, հուրբահ: Երբէք արինգը այսպէս քաղցր չէր հնչել իմ ականջին, — Այս թմբուկներին էլ կենդանութիւն է տալիս իմ Ֆիէսկօն: — Ի՛նչպէս հպարտ զարկում է սիրտս: Բոլոր Ջէնօվան արթուն է — Վարձկանները վազում են նորա անուան ետեւից, իսկ նորա կինը պիտի վախենայ: (Ձանգակահարութիւն երեք ուրիշ աշտարակներից) Ո՛չ: Իմ հերոսը պէտք է մի հերոսուհի գրկէ: — Իմ Բրուտոսը պէտք է մի հռոմայեցի կին գրկէ: (Նա ծածկում է զլխարկը և ձգում է վերարկուն իւր ուսերի վերայ:) Ես Պօրցիան եմ: Երբ իմ կամ զօրաց կ'ընտելանայ մտքով

— մ ողբ: Եւ այնպէս, մի ամիս, — **ԱՐԱՐԵԼԼԱ** (օրհնելով)

Ողորմած տիկին, դուք չգիտէք, թէ ինչ սարսափելի կերպով երազում էք: Ո՛չ, դուք այդ չգիտէք: (Ձանգակահարութիւն և թմբուկ:)

(Գլխաւորային միջոց) **ԼԵՕՆՕՐԱ** (ապրիլի միջոցով)

Թշուաւ դու, որ լսում ես այս բոլորը և չես երազում: Այս քարերը պատրաստ են լալ, որ նոքա ոտներ չունեն, իմ Ֆիէսկօի ետեւից վազելու: — Այս պալատները տրտնջում են իրանց վարպետի վերայ, որ այնպէս պինդ ամրացրել է նոցա հողի մէջ, որ անկարող են իմ Ֆիէսկօի ետեւից վազելու: — Ծովաւոր, եթէ կարողանար, կը հրաժարուէր իւր պարտաւորութեանից, և կը մատնէր Ջէնօվան ծովի ալիքներին, որ վազէր նորա թմբուկի ետեւից: — Մի՛թէ այն, որ և մահ հուան վեր է թռցնում իւր անկողնից, կարող չէ՞ զարթոնել քո քաջասրտութիւնը — Գնա՛: — Ես ինքս կը գտնեմ իմ ճանապարհը:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Ամրոցում, խումհմ, սաստիկ կռվում են:

ՍԱԿԿՑ

Բուրգունիոն այնտեղ է: Ի՞նչ է անում վերինան:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Կանգնած է Ջենովայի և ծովի մեջտեղը, ինչպես շղթայով կապած զգոխքի շունը, և չէ թողնում, որ մի ճանճ թռչի:

ՍԱԿԿՑ

Ես՝ Դարձաւեմ՝ արուարձանը:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Իսկ ես կ'երթամ Պիացցա Սարցանա: Դէհ, ձեռներդ շարժի՛ր, թմրկահա՛ն: (Դուրս են գնում թմրուկ զարկելով):

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԱՎՐ: Մի խումբ գողեր կերոններով:

ՄԱՎՐ

Իմացէ՛ք, անախտաններ, որ այս անգամը ես եմ եփել:— Ինձ մէկ գլու էլ չեն տալիս: Շատ լաւ: Ես շատ հաւանում եմ այս շփոթը: Եկէ՛ք կրակ տանք և կողոպտենք: Նոքա կռվում են մի դքսու թեան համար. իսկ մենք կը վառենք եկեղեցիները, որ տաքանան սառած առաքեալները:

(Ցարձակվում են շրջակայ տների վերայ):

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՑ, ԲԷՐԹԱ (աղայի հաղուստով)

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՑ

Այստեղ հանգստացիր, սիրե՛ի սողայ: Այստեղ անպահով ես: Վիրաւորում եմ ես:

ԲԷՐԹԱ (ձայնը փոխելով)

Ո՛չ:

ԲՈՒՐԳՅՆԻՆՈ (աշխոյժով.)

Ուրեմն վեր կաց: Ես քեզ կը տանեմ այնտեղ, ուր վերքեր են
հնձում Զենովայի համար—գեղեցիկ վերքեր, անս, ինչպէս այս:
(վեր է քաշում իւր թեր.)

ԲԷՐԹԱ (յետ քաշուելով.)

Ո՛վ երկինք:

ԲՈՒՐԳՅՆԻՆՈ

Վախենում ես, սիրելի մանուկ. քեզ դեռ շուտ է այր լինել: —
Քանի՞ տարեկան ես:

ԲԷՐԹԱ

Տասնէ հինգ:

ԲՈՒՐԳՅՆԻՆՈ

Ափսոս: Հինգ տարով փոքր ես այս գիշերուայ համար: —Ո՞վ է
քո հայրը:

ԲԷՐԹԱ

Զենովայի ամենալաւ քաղաքացին:

ԲՈՒՐԳՅՆԻՆՈ

Զգո՛յշ, մանուկ: Այդպիսին միայն մէկը կայ, և նորա դուստրը
իմ նշանածն է: Ճանաչում ես վերրինայի ընտանիքը:

ԲԷՐԹԱ

Անշուշտ:

ԲՈՒՐԳՅՆԻՆՈ (շուտ.)

Եւ ճանաչում ես նորա երկնային դուստրը:

ԲԷՐԹԱ

Նորա դուստրը կոչվում է Բէրթա:

ԲՈՒՐԳՅՆԻՆՈ (ջերմութեամբ.)

Իսկոյն դեռ և տուր նորան այս մատանին: Աստ, որ սա նշանի
մատանու արժէքն ունի, և որ կապոյտ փետուրը դեռ փրփուում է:
Հիմա դնա: Ես պէտք է զնամ այնտեղ: Վտանդը դեռ բոլորովին չէ
անցել: (Մի քանի անգամ վառվում են.)

ԲԷՐԹԱ (կանչում է նորան կակուղ ձայնով.)

Այլիպիսն:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Ամրոցում, խումբում, սաստիկ կռվում են:

ՍԱԿԿՕ

Բուրգոնիոն այնտեղ է: Ի՞նչ է անում վերինան:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Կանգնած է Ջենովայի և ծովի մեջտեղը, ինչպես շղթայով կապած դժոխքի շունը, և չէ թողնում որ մի ճանձ թռչի:

ՍԱԿԿՕ

Ես կ'արշաւեմ արուարձանը:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Իսկ ես կ'երթամ Պիացցա Սարցանա: Դէ՛հ, ձեռներդ շարժի՛ր, թմրկահա՛ն: (Դուրս են դնում թմրուկ զարկելով):

ԵՌԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԱՎՐ: Մի խումբ գողեր կերոններով:

ՄԱՎՐ

Իմացէ՛ք, անպիտաններ, որ այս ամպուրը ես եմ եփել: Ինձ մէկ գլխալ էլ չեն տալիս: Շատ լաւ: Ես շատ հաւանում եմ այս շփոթը: Եկէ՛ք կրակ տանք և կողոպտենք: Նոքա կռվում են մի դքսու թեան համար. իսկ մենք կը վառենք եկեղեցիները, որ տաքանան սառած սուաքեաշները:

(Յարձակվում են շրջակայ տները վերայ):

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ, ԲԵՐԹԱ (տղայի հալուստով):

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Այստեղ հանդատացի՛ր, սիրելի սղայ: Այստեղ ամպահով ես: Վիրտուորում՞ ես:

ԲԵՐԹԱ (ձայնը փոխելով):

Ո՛ւ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (աշխոյժով.)

Ուրեմն վեր կաց: Ես քեզ կը տանեմ այնտեղ, ուր վերքեր են
հնձում Ջէնովայի համար—գեղեցիկ վերքեր, անս, ինչպէս այս:
(վեր է քաշում իւր թեր.)

ԲԷՐԹԱ (յետ քաշուելով.)

Ո՛վ երկինք:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Վախենում ես, սիրելի մանուկ. քեզ դեռ չուտ է այր լինել: —
Քանի՞ տարեկան ես:

ԲԷՐԹԱ

Տասնէ հինգ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Ափսոս: Հինգ տարով փոքր ես այս գիշերուայ համար:—Ո՞վ է
քո հայրը:

ԲԷՐԹԱ

Ջէնովայի ամենալաւ քաղաքացին:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Զգո՛յշ, մանուկ: Այդպիսին միայն մէկը կայ, և նորա դուստրը
իմ նշանածն է: Ճանաչում ես վերրինայի ընտանիքը:

ԲԷՐԹԱ

Անշուշտ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (շուտ.)

Եւ ճանաչում ես նորա երկնային դուստրը:

ԲԷՐԹԱ

Նորա դուստրը կոչվում է Բէրթա:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (Չերմութեամբ.)

Իսկոյն դեռ և տուր նորան այս մատանին: Աստ, որ սա նշանի
մատանու արժէքն ունի, և որ կապոյտ փետուրը դեռ փրփուում է:
Հիմա դնա՛: Ես պէտք է զնամ այնտեղ: Վտանդը դեռ բողբոջվին չէ
անցել: (Մի քանի անգամ վառվում են.)

ԲԷՐԹԱ (կանչում է նորան կակուղ ձայնով.)

Այլիպիսն:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (զարմայած կանգնում է.)

Սուրս վկայ, ևս ճանաչում եմ այս ձայնը:

ԲԵՐԹԱ (փաթաթվում է նորա վզին.)

Սիրտս վկայ, ևս այստեղ լաւ ծանօթ եմ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (բարձր ձայնով.)

Բէրթա: (Ձանդակահարութիւն: Ամբոխ: Նորա իրար զրկած հեռանում են.)

ՕՏԼԵՐՈՐԻՆՈՐ

Այս տեսարանի տեղ Շիլլէրը Լէյսլիգ եղած ժամանակ 1785 թուին գրեց այնտեղի թատրոնի համար հետևեալ տեսարանը:

ՍԲՈՐ

Մի ստորերկրեայ կամարակալ սենհակ մէկ լապտերով լուսաւորած: Ետեի կողմը բուրդովին մոլթն է: ԲԵՐԹԱ մենակ երեսին սեբող, նստած է մէկ քարի վերայ բեմի առաջակողմում: Կարճ լուծթենից յետոյ վեր է կենում նա և ման է գալիս յետ ու առաջ:

Դեռ ևս ոչինչ ձայն: Ոչինչ մարդկային հնար: Ոչ մի ոտնաձայն իմ ազատիչների:—Սոսկալի աննկալութիւն: Սոսկալի և ապերաւստ, ինչպէս գերեզմանատան հողի տակ կենդանի թաղուածի իղձը: Եւ ի՞նչ բանի ևս սպասում դու, եղ խաբուած աղջիկ: Մի անդրժեկի երդում իբրեւ կալանաւոր պահում է քեզ այս կամարի տակ: Զխանէտտինօ Դօրիան պիտի մեռնի, Զէնօվան ազատուի, կամ Բէրթան հալումաշ կը լինի այս բանտի մէջ—այս էր իմ հօր երգումը: Զարհուրելի՛ բանտ, որի համար չկայ ուրիշ բանալի, բացի մի հօր բռնաւորի մահուան խոխոռոցից: (Նայում է իւր չորս կողմը) Ի՛նչ սոսկալ է այս լուծթիւնը, սոսկալի, ինչպէս գերեզմանի լուծթիւնը: Դատարկ անկիւնները զարհուրելի գիշեր են արտահոսում: Այս ծրագն էլ սպանում է հանգչիլ: (Շուտ քայլերով ման է գալիս դէսուդէն:) Ո՛հ, եկ, եկ, իմ միրախան, անբաւական է այստեղ մեռնել: (Լուծթիւն: Յետոյ յանկարծ վազում է կամարի տակ, ձեռներն իրար մէջ սխմելով և յուսահատուելով:) Նա ինձ թողել է: Նա իւր ուխտը դրժել է: Նա իւր Բէրթային մոռացել է: Ասորիները էլ չեն հարցնում մեռելներին, և այս կամարը գերեզման է: Ել մի յուսար, տարաբանող աղջիկ: Յոյսը ծաղկում է միայն այնտեղ, ուր որ Աստուծոյ աչքը ընկնում է: Այստեղ Աստուծոյ աչքը չէ ընկնում: (Նոր լուծթիւն: Նա սկսում է վախենալ.)

Մի՞ գուցէ ընկել են իմ ազատիչները: Դուցէ չժաջողեցաւ այն

յանդուզն դաւադրութիւնը և վտանգը յաղթեց քաջասիրտ պատանուն:—Ո՛վ տարաբաղդ Բէրթա, դու ցէ այս վայրկեանին թափառում են նոցա ուրուականներ, այս կամարի տակ և ողբում են քո յուսոյ վերայ: (Սարսափելով.) Աստուած իմ, Աստուած, ուրեմն ես կորած եմ, ինձ փրկութիւն չկայ, եթէ նոքա մեռած են, ինձ սարսափելի մահ է սպասում այստեղ: (Դէմ է ընկնում պատին. կարճ լուրթենից յետոյ շարունակում է տխուր ձայնով.) Բայց եթէ դեռ կենդանի է իմ սիրականը—եթէ նա գայ, որ իւր խոստումը կատարէ և իւր սիրած աղջկան յաղթանակով դուրս հանէ այստեղից,—գայ և տեսնէ, որ այստեղ դատարկ է և լուռ, և անշունչ դիակը էլ չէ պատասխանում նորա ցնծութեանը:—Երբ որ նորա սիրաբորբոք համբոյրները ի վուր կ'որոնեն իմ շրթունքների վերայ թաած կեանքը, նորա արտասուքները ի վուր կը թրջեն իմ դիակը,—երբ որ հայրս ողբալով կ'ընկնի իւր աղջկայ վերայ և նոցա ցաւի աղաղակին արձագանգ կը տան այս բանտի պատերը—Ո՛հ, այն ժամանակ, այն ժամանակ ոչինչ մի՛ ասէք նոցա իմ տանջանքների մասին, ո՛վ կամարներ: Ասացէք նոցա, որ ես համբերում էի իբրև հերոսուհի, և որ իմ վերջին շունչը ներողութիւն էր: (Յոգնած նստում է քարի վերայ.—) Լուրթիւն.—Լավում է խառնաշփոթ աղմուկ թմրկահարութեան և զանգակների: Բէրթան վեր է թռչում: Այս ի՞նչ է: Ուղի՞ղ եմ լսում, թէ երազի մէջ եմ: Սարսափելի հնչում են զանգակները: Այս ժամի զանգակներ չեն: (Աղմուկը հետզհետէ մոտենում է և սաստկանում է. Նա վախեցած վազվզում է դէտուղէն.) Աղմուկը աւելի ու աւելի սաստկանում է: Տէր Աստուած, այս խռովութիւն է, խռովութիւն: Մի՞թէ թշնամին մոտէլ է քաղաքը: Մի՞թէ բոցը ճարակում է Ձէնօվան: Վայրենի, սարսափելի դղրդիւն, ինչպէս հազարաւոր մարդկանց ոտնաձայն: Այս ի՞նչ է: (Դուռը սաստիկ բաղխում են.) Այստեղ են գալիս: Սողնակները յետ են քաշվում—(Շաապով վազում է բեմի ետեի կողմը.) Մարդիկ, մարդիկ, ապատութիւն, փրկութիւն:

գլխովս շարժւում եմ, ինչպէս ծառայող

(Բնականաբար մտնում է ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ ՍՐԳԻՍԿ և ՍՐԳԻՍԿ)

Ներս է ընկնում մերկ սուր ձեռին. մի քանի կերոնակիրներ հետևում են նորան:

յոթանգամ ցրտով ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (բարձր ձայնով)

Դու ազատ ես, Բէրթա: Բռնաւորը մեռաւ: Ահա՛ այս սուրը ապանեց նորան:

մեռանար, որ քո ամուսնութիւնը նոյնքան հին է, որքան Զէնովայի անգամութիւնը: (Ծանրութեամբ և վսեմութեամբ դառնալով Բէրթային.) Դու վէրրինայի դուստրն ես, և քո ամուսինը սպանել է բռնակորին: (Կարճ լուծիւնից յետոյ նշան է ապլիս նոցա, որ վեր կենան, և ասում է տխուր ձայնով.) Քահանան սպասում է ձեզ:

ԲԵՐԹԱ և ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (միասին.)

Ի՞նչ, հայր, միթէ դուք չէք գալ մեզ հետ:

ՎԵՐՐԻՆԱ (չատ ծանր.)

Այնտեղ կանչում է ինձ մի սոսկալի պարտաւորութիւն: Իմ աղօթքը ձեզ հետ կը լինի: (Հեռուից լսվում է թմբկահարութիւն և ուրախութեան աղաղակներ.) Հասկանո՞ւմ ես դու, թէ ինչ են նշանակում այս ցնծութեան աղաղակները:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Երևի ֆիէսիօն դուքս են հրատարակում: Ամբօլը Աստուծոյ պէս պաշտում է նորան, և աղաղակելով առաջարկեց նորան ծիրանին. ազնուականները սարսափած նայում էին և չկարողացան «ոչ» ասել:

ՎԵՐՐԻՆԱ (դառն ծիծաղով.)

Ուրեմն տեսնում ես, որդեակ, որ ես պէտք է շտապեմ, որ առաջինը հաւատարմութիւն երդում նորընտիր ինքնակալին:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (վախեցած բռնում է նորան.)

Ի՞նչէք ուզում անել: Ես կը դամ ձեզ հետ:

ԲԵՐԹԱ

(Երկիւղով կաշում է Բուրգօնինօին.)

Աստուած իմ, այս ի՞նչ է, Բուրգօնինօ: Ի՞նչ է մտածում իմ հայրը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Որդեակ, ես մեր բոլոր ինչքը փողեմ շինել և զուգարկեմ քո նաւը Ա՛ռ քո հարսին և խկոյն նաւ նստիր: Դուցէ դամ ձեր ետևից, գուցէ երբէք ոչ: — Դուք կ'երթաք Մարսէյ, և (չարժուած պրկում է նոցա.) Տէր ընդ ձեզ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (վճռապէս.)

մազո՞ւ լուծու ու՞ ջուռա՞ն քոյոյ ցեյա — Նմանակի՛յ

Վէրրինա, ես կը մնամ. վտանգը դեռ չէ անցել:

վերադարձնել և վերադարձնել (Բեթալիսի նորա մասնակցությունը)
 (միայն Սեֆաթի, փառասեր երկնասեր, որ իսկապես թող չհարստի:
 Դուրս ոչնչացրիք թող թող ինչ: (Դուրս կն դնում):

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

(միայն) ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԵՍԿՈ մասնակցություն է տալիս, ՖԻԵՍ, ՀԵՏԵՒՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԵՍԿՈ

(գնաճ տալ) ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ

Այս կրակը ով ձգեց:

ՖԻԵՍ

ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):
 ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):

ՖԻԵՍԿՈ

Կրակը ով ձգեց:

ՖԻԵՍ

ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):
 ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):

ՖԻԵՍԿՈ (բարկացած.)

Ուղղում են ինչ հրդեհի շինել: Շինում, բերեք հրդեհաշէջ խո-
 դովաններ և զոլեր: (Հեռավորները դուրս են գնում): Երբ ջրանետ-
 տին ունի համարադրանքներ: (ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ):

(միայն) ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):

Այդպես են ասում: ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):

ՖԻԵՍԿՈ (սաստիկութեամբ.)

Ասում են միայն: ՍԵՓԱԿԱՆԻՍ (նշան է տալիս հեռավորներին):
 պատուով, փախա՛նա:

ՖԻԵՍ

Եթե հաւատամ իմ աչքերին և ոչ մի ազնուականի խօսքին,
 ապա կենդանի է ջրանետություն:

ՖԻԵՍԿՈ (բարկութեամբ.)
 ՖԻԵՍԿՈ (բարկութեամբ.):

Դուք վտանգում եք ձեր գլուխը, ՖԻԵՍ:
 ՖԻԵՍ

Կրկնում եմ—ուժը թող ստանալ անաջ ես տեսայ նորան
 կենդանի մանգաղին գեղին փետուրով և ծիրանի վերադարձով:

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԼՍՈՒ, ԿԱԼԿԱՆԻՕ, ՑԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ, ՑԻՔՕ, ՋԻՆՈՒՈՐ-
ՆԵՐ մտնում են երաժշտութեամբ և դրօշակներով:

ՖԻԼՍՈՒ

(հանդիսաւոր կերպով դիմաւորում է նոցա)

Ջէնովայիւր— վիճակը ձրուած է:— Ահա այստեղ ընկած է իմ
հոգւոյ որդը— իմ ատելութեան սարսափելի կերակուրը: Բարձրացրէք
ձեր սրերը— Ջիւնէտովիւն: Երբեք չեմ տեսներ ձեր հոգւոյ որդիս:

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Եւ ես դալիս եմ ձեզ ատելութեամբ, որ Ջէնովայի երկու երրորդ մասը
ձեր կողմն անցանք և հաւատարմութիւն երկուսից ֆիլէսոֆի դրօշակ-
ներին:—

ՑԻՔՕ

Եւ իմ բերանով վերինն ողջունելով ձեզ ծովակալի նախ
յանձնում է ձեզ իշխանութիւնը նաւահանգստի և ծովի վերայ:

ՑԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Եւ ինձանով ուղարկում է ձեզ նա հանգապետը իւր գաւազանը
և քաղաքի բանալիները: Եւ ինչ որ ասում եմ ձեզ, ինչ որ ասում եմ ձեզ:

ՍԱԿՈ

Եւ ինձանով (մի ծնկան վերայ կանգնելով) Հասարակապետու-
թեան մեծ և փոքր խորհուրդը ծունկ խոնարհելով իւր տիրոջ ա-
ռաջ անդրադարձնում է ձեր հրահրման թիւն: Եւ ինչ որ ասում եմ ձեզ, ինչ որ ասում եմ ձեզ:

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Թողէք որ ես առաջինը լինիմ, որ մեծ յաղթողին ողջունում է
քաղաքի պարիսպների մէջ — խոնարհեցրէք դրօշակները— կեցցէ՛ ձե-
ն օվայի դուքսը:

ԱՍԵՆՔԸ (գլխարկները առնելով)

Կեցցէ՛, կեցցէ՛ Ջէնովայի դուքսը: (Երաժշտութիւն:)

ՖԻԼՍՈՒ

(բոլոր ժամանակը կանգնած էր գլուխը կուրծքին խոնարհած և մտած-
մունքի մէջ ընկղմած:)

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Ժողովուրդը և Սէնատը սպասում են, որ ողջունեն իրանց վեհապետին իշխանական զգեստով — թոյլ սուէք մեզ, վեհապետայն զուքս, հանդէսով տանել ձեզ Սինիօրիան:

ՖԻԵՍԿՈ

Թոյլ տուէք ինձ, նախ բաւականութիւն տամ իմ սրտին: — Ես թողի՞ծանք հոգսերի մէջ ինձ համար մի շատ թանկագին անձն, որ պէտք է մասնակից լինի իմ այս զիշերուայ փառքին: (Սիրտը շարժած դառնում է շուրջը կանգնած հասարակութեանը): Ինչո՞ւ եմ զաք ինձ հետ ձեր սիրարժան դքսուհի մօտ: (Ուղում է դնալ):

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Միթէ պէտք է այս անախտանին այստեղ ընկած թողնե՞ք, որ այս անկիւնի մէջ ծածկէ իւր նախատինքը:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԵ

Յցեցէք նորա գլուխը մի նիզակի վերայ:

ՅԻՔՈ

Թող նորա զիակը մաքրէ մեր փողոցների սալայատակը: (Կերտնները մօտեցնում են դիակին):

ԿԱԼԿԱՆԻՈ (վախեցած և մի փոքր կամաց):

Այստեղ նայեցէք, Զէնօվացիք: Վկայ է Աստուած, որ այս Զիանէտոնիօի ղէմքը չէ: (Ամէնքը անթարթ նայում են դիակին):

ՖԻԵՍԿՈ

(մնում է իւր տեղը, մի կողմնակի քննող հայեացք է ձգում դիակի վերայ և յետոյ սարսափած կամաց դարձնում է երեսը):

Ո՛չ, ղժռիք — ո՛չ, այս Զիանէտոնիօի ղէմքը չէ: Նենգաւոր սատանայ: (Աչքերը պտոյտ տալով.) Զէնօվան ի՞մն է, ասում էք զուքս, ի՞մը — (կատաղած, զարհուրելի աղաղակով.) Դժոխային աչքակապու թիւն: Այս իմ կիւնն է: (Ելածակից զարկուածի պէս փռվում է գետին: Դաւակիցները սարսափած մահուան լուսթիւն են պահպանում):

ՖԻԵՍԿՈ

(կամաց բարձրանում է, խուլ ձայնով):

Միթէ ես փնոջս եմ սպանել, Զէնօվացիք: — Իսէր Աստուծոյ մի՛ նայէք ուրուականների պէս բնութեան այս խաղի վերայ — Փառք

Աստուծոյ, կան զկալուածներ, որոնցից մարդս պիտի չվախենայ,
որովհետեւ նա միայն մարդ է: Ով որ զրկուած է երկնային վայել-
չութենից, նորան չպէտք է ենթարկել դժոխային տանջանքներին:—Այս
մոլորութիւնը շատ առեւի կը լինէր: (Չարհուրելի հանդարտութեամբ.)
Ջէնօվացիք, զոհութիւն Աստուծոյ, այդ անկարելի է: Բնական

ՏԱՍՆԵԻԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԵՌՆԻՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ԱՐԱԲԵԼԼԱ գալիս է ողբալով:
ԱՐԱԲԵԼԼԱ
Թող ինձ սպանեն, էլ ի՞նչ կարող եմ կորցնել:—Խղճացէ՛ք,
նվաճարգիկ—Այստեղ թողի իմ տիկնոջը, ահ ի՜նչ տաճարի տեղ չեմ
գտնում: Նորան: Բնական (բարկացած, խուլ ձայնով):

ՖԻԵՍԿՕ
Ի՞նչ եմ ասում: Եւ նորան, կամաց դողդոջուն ձայնով:—Միտքի չի գնան
էտորա է քո տիկնոջ անունը:—Միտքի չի գնան

ԱՐԱԲԵԼԼԱ (ուրախ.)
Լաւ, որ այստեղ էք, իմ բարի, ողորմած տէր—Մի բարկա-
նաք մեզ վերայ, մենք չկարողացանք նորան յետ պահել:

ՖԻԵՍԿՕ (բարկացած, խուլ ձայնով.)
Ատեղի դու, ի՞նչ բանից:

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Որ նա չվազէր:

ՖԻԵՍԿՕ (աւելի սաստիկ.)

Լաւրէ, Ո՛հր չվազէր: Ի՞նչ եմ ասում: Եւ նորան:

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Ամբոխի մէջ: Բնական (բարկացած, խուլ ձայնով):

ՖԻԵՍԿՕ (կատաղած.)

Լեզուդ կոխարկիլս դառնայ: Նորա հաղուսար:

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Կարմիր վերարկու:—

ՖԻԵՍԿՕ (կայրացած նորա կողմը քաշուելով):

Դժոխքի անպունդը կիւլ տայ քեզ:—Այդ վերարկուն:—Բնական

ԱՐԱՔԵԼԼԱ

Այստեղ ընկած էր գետին:

ԳԱԻԱԿԻՑՆԵՐԻՑ ՄԻ ՔԱՆԻՍԸ (կամայ.)

Այստեղ սպանուեցաւ Ջիանէտտինօն: —

ՖԻԷՍԿՕ

(ուժաթափ յետ տատանելով, Արաքելային.)

Քո տիկինը զտնուած է: (Արաքելային հեռանում է ահ ու զոզով: Ֆիէսկօն ման է ածում աչքերը իւր շուրջ, յետոյ կամայ, դողդոջուն ձայնով, որ աստիճանաբար բարձրանալով հասնում է կատաղութեան.) Ճշմարիտ է — ճշմարիտ — և ես եմ այս անօրինակ չարադործութեան գործիքը: (Գազանաբար շարժելով սուրը այս և այն կողմը.) Յետ կանգնեցէք, մարդկային դէմքեր — Ա՛հ, (ատամները յանդգնաբար կրճտելով երկնքի դէմ.) եթէ նորա աշխարհը իմ ատամների մէջ լինէր, ես կարող էի ամբողջ բնութիւնը այնպէս պատառոտել, մինչև որ կը նմանէր իմ վշտին: — (Ներկայ եղողներին, որոնք դողալով կանգնած են նորա շուրջը.) Մարդիկ — տեսէք ինչպէս կանգնած են այս թշուառ արարածները, ուրախ են և երջանիկ, որ նոքա այնպէս չեն, ինչպէս ես: — Ո՛չ այնպէս ինչպէս ես: (Սաստիկ դողալով.) Մենակ ես պիտի կրեմ հարուածը — (Աւելի շուտ և վայրենի.) Նո՛ւ, ինչե՛ն ես, ինչե՛ն և ոչ սոքա ինձ հետ: Ինչե՛ն չեմ կարող ես իմ վիշտը բթացնել քսելով ինձ նմանի վշտի վերայ:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ (երկիւղով.)

Իմ թանկագին դուքս:

ՖԻԷՍԿՕ

(վաղում է նորա մօտ զարհուրելի ուրախութեամբ.)

Ա՛հ, բարձր եկար: Այստեղ, փառք Աստուծոյ, կայ մէկը, որին նոյնպէս խորտակեց այս շանթը: (Կատաղութեամբ սխմում է կալկանիօին իւր գրկի մէջ.) Զախջախուած եղբայր, անհշ լինի քեզ այս տանջանքը: Նա մեռաւ: Դու էլ սիրում էիր նորան: (Բռնութեամբ քաշում է նորան դիակի մօտ և գլուխը կորացնում նորա վերայ.) Յուսահատուիր, մեռած է: (Անթարթ նայում է մի կողմը.) Ա՛հ, եթէ ես կանգնած լինէի նրա վրէժի դռանը, աչքս կարողանար նայել հնարագէտ դժոխքի բռնամտեակ տանջանքների վերայ, անկանջա ծծեր չարչարուող մեղաւորների հեծեծանքը, — եթէ ես տեսնէի իմ տան-

ջանքը՝ ո՞վ դիտէ, դուցէ կարողանայի տանել նորան: (Սարսափելով դնում է դիակի մօտ:) Այս տեղը նկատէ իմ կինը օտարնուած:—Ո՛չ, այդ շատ թոյլէ ասուած: (Աւելի աղկուն:) Մայ, փուռ կենդանի՛ս, սպանեցի իմ կնոջը:—Ո՛հ, այսպիսի չնչին բանով չի ուրախանալ դժոխքը:—Առաջ նա բարձրացնում է ինձ ուրախութեան ամենավերին, սահուն, աչքերը մթնեցնող դադաթի վերայ, խաբխրելով տանում է մինչև երկնքի դռան շեմքը — և յետոյ ցած է գորում — յետոյ — և՛, եթէ կարողանար շունչս մահ տարածել ամբողջ բնութեան մէջ — յետոյ ես սպանում եմ իմ կնոջը — ո՛չ, նորա կատակը աւելի նորր է — յետոյ (արձամարհանքով) սխալվում են մի զոյգ աչքեր, և (սոսկալի կերպով չեչտելով) ես սպանում եմ — իմ կնոջը: (Դառը ժպտով:) Ահա ճարտար դործ:

(Բոլոր դաւակիցները չարժած կանգնած են՝ յենելով իրանց գէնքերի վերայ:) Մի քանիսը սրբում են աչքերից արտասուքներ, (Լուսինն):

ՖԻԼՍՈՒ

(Թող և կամաց, իւր շուրջը նայելով:)

Լալի՞ս են այստեղ: Այո՛, Աստուած վիպ, ո՞րքա ուրոնք մէկ իշխան խեղդեցին, Լալի՛ս են: (Վշտաղին:) Ասացէ՛ք: Արդեօք լալիս էք մահուան այս դաւաճանութեան թէ իմ ողու թշուառ սնկման վերայ: (Ծանր և սրտաշարժ ձևով մեռելի մօտ կանգնած) Երբոր քարասիրտ մարդասպանները արտասուքներ են թափում, մի՞թէ Ֆիլեպօի յուսահատութիւնը պէտք է միայն անիծէ: (Լալով ընկնում դիակի վերայ:) Լէօնօրա, ներիր — Բարկութեամբ կարելի չէ զոջումն ստանալ երկնքից: (Մեղմ վշտով) Լէօնօրա, դեռ ևս շատ տարիներ սորանից առաջ ճաշակում էի այն բույսի ուրախութիւնը, երբոր ես պիտի ներկայացնէի Ձէնօվացոյց իրանց դքսուհին:— Արդէն տեսնում էի, ինչպէս նազելի ամօթխածութեամբ կարմրում էին քո այտերը, ինչպէս զղիցիկ և փշխանաբար բարձրանում էր կուրծքդ արծաթաթել շղարշառուի տակ, ինչպէս անոյշ դողդղում էր քո թոթովող ձայնը ցնծութեանց: (Աւելի կենդանի:) Ա՛հ, ի՞նչպէս զմայլեցնում էին իմ ականջը բարձրաձայն աղաղակները, ինչպէս արտափայլում էր իմ սիրոյ յաղթանակը վայր ընկնող նախանձի մէջ:— Լէօնօրա — այդ բույսն հասաւ — քո Ֆիլեպօն Ձէնօվայի դուքս է — և Ձէնօվայի յետին աղքատը դժուարանում է փոխել իւր թշուառութիւնը իմ տանջանքների և մեծութեան հետ:— (Սրտաշաշտ ձայնով:) Նա իւր վեշտը

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Ի՞նչ, էլե՞, էլե յոյս ունիք, դուքս:

ԱՆԴՐԷԱՍ (ծանրութեամբ.)

Դու՞նք դուք կեանքի համար, որովհետև ծաղրելով, դուքս ես կանչում ինձ, թէև ես յոյս էլ չունենամ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Ամենօրեման՝ ահա — մի վաղու՞ած ժողովուրդ կայ ֆիլսոփի կշեռքի թաթի մէջ — Ձերի մէջ ի՞նչ կայ:

ԱՆԴՐԷԱՍ (վսեմութեամբ և եռանդով.)

Երկինք:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

(ծաղրելով ուսերը վեր քաշելով.)

Վաղու՞ր հնարելու օրից էլ չեն պատերազմում հրեշտակները:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Ողորմելի կապիկ դու, որ մի յուսահատուած ալեորից խլում ես նորա Աստուածը: (Ծանր և հրամայելով.) Գնա՛, յայտնի՛ր, որ Անդրէասը դեռ կենդանի է — Անդրէասը, կ'ասես, խնդրում է իւր զաւակներին, որ նորան ութսուն տարեկան հասակում չարտաքսեն օտարների մօտ, որոնք երբէք չեն ներիւ Անդրէասին իւր հայրենիքի ծաղկեալ վիճակը: Ասա՛ նոցա, որ Անդրէասը խնդրում է իւր զաւակներին մի կտոր հող հայրենիքում: Իւր ոսկունների համար:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Ես հնազանդում եմ, բայց յոյս չունիմ: (Ուզում է գնալ.)

ԱՆԴՐԷԱՍ

Կայ: Տա՛ր հետդ այս սպիտակ մազերը — Ասա՛, որ սոքա վերջինն էին իմ պլխի վերայ և ընկան յունուարի երեքի գլխերը, երբոր Ձէնօվան խլուեցաւ իմ սրտից, որ ութսուն տարի փնային զլխիս վերայ և ութսուներորդում ընկան իմ մերկ գլխից — այս՝ մազերը՝ չորացել են, բայց դեռ բաւական պինդ են վայելչակալում պատանու ուսերին ծիրանին կապելու համար: (Նա դուրս է գնում երեսը ձեռներով ծածկած: Լօմէլլինօն շտապով մտնում է մի ուրիշ փողոց: խառնաշփոթ ուրախութեան աղաղակներ, թմրուկ և փողեր:)

ՏԱՍՆԵԻՎ ԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՎԵՐՐԻՆԱ՝ ՖԻԵՍԿՈՒ ԴԵՐ ԶԳԵՄՈՎ

(Երկուսն էլ իրար հանդիպում են)։

ՖԻԵՍԿՈՒ

ՎԵՐՐԻՆԱ, ինչ լուր։ Հենց իսկոյն քեզ էի որոնում։

ՎԵՐ ԻՆԱ

Ե՛ս էլ քեզ։

ՖԻԵՍԿՈՒ

Սրգեօք ոչինչ փոփոխութիւն չէ՞ նկատում՝ ՎԵՐՐԻՆԱՆ իւր բարեկամի մէջ։

ՎԵՐՐԻՆԱ (սառնութեամբ)։

Ե՛ս չէի ցանկանալ—

ՖԻԵՍԿՈՒ

(Բայց միթէ չէ՞ս տեսնում ոչինչ փոփոխութիւն։)

Յոյս ունիմ, ոչ։

ՖԻԵՍԿՈՒ

Հարցնում եմ, չէ՞ս գտնում ոչինչ փոփոխութիւն։

ՎԵՐՐԻՆԱ

(մի թեթև հայեացք ձգելով նորա վերայ)։

Ոչինչ չեմ գտնում։

ՖԻԵՍԿՈՒ

Ահա, տեսնում ես, ուրեմն ճշմարիտ էր, որ իշխանութիւնը բռնաւոր չէ շինում մարդուն։ Ինչ որ միմեանցից բաժանուեցանք, ես Ջէնօփայի գուքն եմ դարձել, և ՎԵՐՐԻՆԱՆ (սխմելով նորան իւր կուրծքին) գտնում է իմ գիրկը նոյնպէս ջերմ, ինչպէս առաջ։

ՎԵՐՐԻՆԱ

Աւելի վառ, որ ես պէտք է սառնութեամբ նշտաւարանեմ քո զրկախառնութեանը։ Մեծութեան տեսքը սուր շանակի պէս շրնկ-նում է իմ ուղեքի մէջ։ Յովհաննէս Լուդովիկոս Ֆիէսկօն իշխում էր

իմ սրտի վերայ, — այժմ նա տիրեց Ջէնովային, և ես յետ եմ առնում իմ սեփականութիւնը:

ՖԻԷՍԿՕ (զարմացած.)

Աստուած ոչ անէ: Մէկ դքսութեան համար այդ զինը հրէյի զնից էլ աւելի է:

ՎԵՐՐԻՆԱ (մռայլ և խուլ ձայնով.)

Հ'մ: Միթէ ազատութիւնը այնքան արդէն մօլայից ընկե՞լ որ հասարակապետութիւնները ձգվում են առաջին պատահած մարդուն մի քանի խայտառակ փողի համար:

ՖԻԷՍԿՕ (չթունքները կծելով.)

Այդ բանը ոչ որին չասես, բացի Ֆիէսկօից:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ո՛հ, ի հարկէ — Անսովոր մարդ պիտի լինի նա, որի մօտից ճշմարտութիւնը կը հեռանայ առանց ապտակի: — Սակայն ավստոս, որ խորամանկ խաղացողը միայն մէկ թղթի մէջ սխալուեցաւ: Նա բոլոր խաղը հաշուելէր նախանձի վերայ, բայց այդ սրամիտ ծաղրածուն, տարաբաղդաբար, մոռացաւ հայրենասէրներին: (Շատ ծանր.) Արդեօք թողեց ազատութեան հարստահարողը մի նշոյլ հռովմէական առաքինութիւններից: Երգվում եմ կենդանի Աստուծով, որ առաջ քան թէ ապագայ սերունդը կը հանէ իմ ոսկոռները մի դքսութեան գերեզմանատանից, աւելի շուտ կը ժողովէ նոցա տանջանքի անիւի տակից:

ՖԻԷՍԿՕ (սիրով բռնում է նորա ձեռը.)

Նաև այն ժամանակ, երբոր դուքսը քօ եղբայրը լինի, երբոր նա իւր դքսութիւնը մի գանձարան շինէ իւր բարերարութեան, որ մինչև այժմ իւր անկարողութեան պատճառով պէտք է մուրացկանութիւն անէր: Նաև այն ժամանակ ոչ, Վէրրինա:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Նաև այն ժամանակ ոչ: — Գողացածը յետ տալով դեռ ոչ մէկ գող չէ ազատուել կախաղանից: Բացի դորանից այդ մեծահոգութիւնը չէր խաբիլ Վէրրինային: Իմ քաղաքակցին ես կարող էի թոյլ տալ ինձ մի լաւութիւն անել — իմ քաղաքակցին, ես յոյս ունիմ, որ կարող եմ փոխարինել արած լաւութիւնը: Իշխանի պարգևը ողորմութիւն է — և Աստուած ողորմած է ինձ:

ՖԻԼՍՈՒ (նկղանալով.)

Աւելի շուտ կարող էի ես խել, Իտալիան Ատլանդեան ովկիանոսից, քան թէ այն կամակորին իւր մարտութենից:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Խելը քո ճարտարութիւններից վերջինը չէ: Այդ մասին կարող է վկայել ոչ խաբ հասարակապետութիւնը, որ դու խլեցիր զայլ Դօրիայի բերանից — որ ինքզ լափես: — Բայց բաւական է: Միայն հարեանցի ասա ինձ, ի՞նչ յանցանք դործեց այն ողորմելին, որին դու կախեցիր եզուխաների մայր եկեղեցու վերայ:

ՖԻԼՍՈՒ

Այն փուճ կենդանին վառում էր Զէնօվան:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Բայց այն փուճ կենդանին չդիպաւ օրէնքներին:

ՖԻԼՍՈՒ

Վերրինան հարստահարում է իմ բարեկամութիւնը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Վորի՞ր դու էլ, քո բարեկամութիւնն էլ. ես քեզ ասում եմ, որ էլ չեմ սիրում քեզ. երգվում եմ, որ ես քեզ ատում եմ — ատում եմ ինչպէս զրախտի օձին, որ առաջին նենգութիւնը դործեց աշխարհիս վերայ, որի պատճառով արդէն հինգ հազարերորդ տարի արին է թափում մարդկութիւնը: — Լսիր, Ֆիլսօ — ոչ իբրեւ հպատակ իւր տիրոջ հետ — ոչ իբրեւ բարեկամ բարեկամի հետ, այլ իբրեւ մարդ մարդու հետ խօսում եմ ես քեզ հետ: (Կծու և եռանդով.) Դու անարդեցիր ճշմարիտ Աստուծոյ մեծութիւնը, դործ դնելով առաքինութեան ձեռները քո առաջակութեան համար: Դատի պեղով Զէնօվայի հայրենասէրներին ոտնակոխ անել Զէնօվան: — Ֆիլսօ, եթէ ես էլ լինէի ազնիւ յիմարի մէկը, և չնկատէի քո նենգութիւնը, Ֆիլսօ, երգվում եմ քեզ յաւիտենականութեան բոլոր արհաւիրքներով, ես իմ աղեքներից կ'ողորէի մի չուան և կը խնդդէի ինձ, և իմ դուրս թռչող հողին թունաւոր փրփուր կը ցայտէր քո երեսին: Այդ իշխանական խաբէութիւնը ի հարկէ կոտորում է մարդկային մեղքերի ոսկէկշիւը, բայց դու ծաղրեցիր երկինքը, և կը դատուիս վերջին դատաստանին:

(Ֆիլսօն ափշած և անխօս նայում է նորան.) — Դժբ

ՎԵՐՐԻՆԱ

Մի մտածիր, թէ ինչ պատասխան տաս ինձ: Մեր մէջ ամէն բան վերջացաւ: (Մի քանի քայլ յետուառաջ անելուց յետոյ.) Զէնօվացի դուքս, երեկուայ բռնաւորների նաւերի վերայ ծանօթացայ մի տեսակ խեղճ արարածների հետ, որոնք թիակի ամէն մի շարժուածքով հրոճում են վաղուց կատարած մի յանցանք և իրանց արտասուքները թափում են ովկիանոսը, որ հարուստ մարդու պէս անչափ հպարտ է, որ համարէ նոցա: — Բարի իշխանք սկսում է իւր կառավարութիւնը ողորմածութեամբ: Արդեօք չէիր կամենալ աղատել նաւերի վերայ աշխատող գերիներին:

ՖԻԵՍԿՕ (Կծու.)

Թող նոքա լինին իմ բռնաւորութեան անդրանիները: Գնա՛ւ և յայտնիր ամենքին ապատութիւն:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Այդպէս դու կիսով չափ կը կատարես զործը, եթէ չես տեսիլ նոցա ուրախութիւնը: Փորձիր այդ և ինքդ գնա: Աշխարհիս մեծամեծները շատ հազիւ ներկայ են լինում, երբոր չար են զործում, միթէ քարին էլ պէտք է ծածուկ զործեն: — Ես կարծում եմ, որ ոչ մի աղքատի երաստագիտութիւնը ստորութիւն չի բերիլ զքսին, որքան և կուզէ մեծ լինի նա:

ՖԻԵՍԿՕ

Մարդ, դու զարհուրելի ես, և ես չզիտեմ, թէ ինչի՞ պիտի հետի իմ քեզ: (Երկուսն էլ գնում են ծովի կողմը.)

ՎԵՐՐԻՆԱ (կանգնում է, տխուր.)

Բայց մէկ անգամ էլ գրկիւր ինձ, Ֆիէսկօ: Այստեղ ոչոք չկայ, որ տեսնէ վերրինայի լացը և իշխանի զգացմունքը: (Զերմեռանդութեամբ սխմում է նորան իւր կուրծքին.) Անշուշտ, երբէք չեն զարկիլ միմեանց այսպէս մօտ երկու աւելի մեծ սրտեր. մենք եղբայրական ջերմ սիրով սիրում էինք միմեանց. — (Սաստիկ լալով է Ֆիէսկօի կուրծքի վերայ.) Ֆիէսկօ, Ֆիէսկօ, դու դատարկում ես կուրծքիս մէջ մի տեղ, որ էլ կարող չէ լցնել մարդկութիւնը երեք անգամ բազմապատկած:

ՖԻԵՍԿՕ (սաստիկ շարժած.)

Եղբւր — իմ — բարեկամը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Դէն ձգիր այդ ասելի ծիրանին, և ես քո բարեկամն եմ:—
Առաջին իշխանը մարդասպան էր, և ծածկեց ծիրանին, որ իւր չա-
րագործութեան բծերը ծածկէր, այդ արիւնի գոյնի տակ: Լսիր,
Ֆիլէսօ— ես զինուոր եմ, և չգիտեմ արտասուք թափել: Ֆիլէսօ —
այս իմ առաջին արտասուքներն են: Դէն ձգիր այդ ծիրանին:

ՖԻԼՍՈՒԴ

Կ'ընդհատե՞լք: Եւ ի՞նչ պատգամի պատկերով եմք մենք մեզ յայտնում:

ՎԵՐՐԻՆԱ

(Թախանձաղին.) Ես մերս յայտնում եմ:

Ֆիլէսօ— Դիր մի կողմը ապա մերթափի, բոլոր թաղերը իբրև
պարզեւ, միւս կողմը նորա բոլոր տանջանքները իբրև պատիժ, որ ես
ծուներ զնեմ մի մահկանացուի առաջ — ոչ, ես ծուներ չեմ զնիլ
(ընկնելով ծնկան վերայ.) այս իմ առաջին ծնրադրութիւնն է: Դէն
ձգիր այդ ծիրանին:

ՖԻԼՍՈՒԴ

Նմանակի՞ց — նուա՞ր: Եւ այդ զիջում պա՞հ է՞լ, Եւ չե՞ս ուրիշ զիջում:

(Եւ Վ. կաց և էլ մի զայրացնիր ինձ:

ՎԵՐՐԻՆԱ (վճռողապէս.)

Ես վեր եմ կենում, ես էլ չեմ զայրացնիլ քեզ: (Նոքա կանգ-
նում են մի տախտակի մօտ, որ տանում է դէպի մի նաւ.) Իշխանը
պիտի առաջ անցնի: (Գնում են տախտակի վերայ.)

ՖԻԼՍՈՒԴ

Ի՞նչ ես քաշում ծիրանիս — վայր է՞լ ընկնում:

ՎԵՐՐԻՆԱ (սոսկալի ծաղրով.)

Ուրեմն, երբոր ծիրանին վայր է ընկնում, պէտք է վայր ընկնի
և ղուքսը: (Նա ձգում է նորան ծովը.)

ՖԻԼՍՈՒԴ (կանչում է ալիքների միջից.)

Օգնիր, Զէնօվա, օգնիր, օգնիր քո ղքսին: (Ընկղմում է ջրի
տակ.)

11349

ՏԱՄՆԵԻԵՐԹ՝ՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵԽՈՅԹ

ԿԱՆԿԱՆԻՑ, ՍԱԿԿՈՒ, ՑԻՐՈՒ, ՑԷՆՏՈՒՐԻՕՆԷ,

ԴԱԻԱԿԻՑՆԵՐ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ: ԲՈՂՈՐԸ ՆԵՐԱԿՆ ՎԱԳՈՒՄ:

սարսափած

ԿԱԼԿԱՆԻՑ (աղաղակում է.)

Յիէսկօ, Յիէսկօ, Անդրէասը վերադարձել է, Զէնովայի կէսը
Անդրէասի կողմն անցաւ: ՌՌԷր է: Յիէսկօն: 1929

ՎԵՐԵՎՈՐԵՆԱՆ (Հաստատագրված) ԳՆԻՍ—ՕԼԻՎԵ

სტეფანოსი:

ՏԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Դժոխքն է պատասխանում թէ՛ դժանոցը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Խեղդուած է, եթէ այս աւելի լաւ է հնչում:—Ես գնում եմ

Անդրէասի մօտ: (Բոլորը կանգնած են սարսափած: Վարագոյրը իջնում է:)

Ա.ԽԱՆՅԻԱՅԻՑ ՄԻՆՁԵԻ ԱՆԻ

(Շարունակութիւն *)

Ա Ն Ի

(Նուէր պ. Յ. Քիւրճեանին)

ԺԳ.

Աւերջանդրապօղից մինչև Անի մօտ 50 վերստ ճանապարհ է: Ռուսաց նոր շինած երեք կամարանի կամրջից անցկենալով Ախուրեան գետը՝ դուք կը մտնէք իսկոյն Տաճկաց նախկին սահմանը— մի ընդարձակ դաշտ. Շիրակայ դաշտի շարունակութիւնը: Այդ դաշտի միջից հեզիկ սահում ու զնում է Ախուրեանը, բաժանելով իւր գնացքի շարունակ ընթացքով Ռուսական և Տաճկական նախկին սահմաններն: Գետի երկու կողմում ձգվում են բազմաթիւ գիւղեր, որոնցից Ախուրեանի ձախ կողմում նկատելի են լինում Դ ա հ ր ւ ե, Բ ա յ Ի ն դ ու ւ ր, Ղ ա փ ւ ե, Բ է ւ է ւ ե, Տ աւ շ ա ն-ղ շ ւ ա խ, Ա ղ Ի ն, Ղ Ղ ւ ք ի ւ ւ ե ս է և ն ր ւ ո շ ա վ ա ն ք ¹⁾, իսկ աջ կողմում Արալը, Բ ա շ-Շ օ ր ա ղ է ւ, Ա ղ-Իւ զ ու մ, Ի ւ ա ն ւ ե, Կ ա ր մ Ի ր-վ ա ն ք և Մ է վ ր է ւ:

*) Տես նախորդ համարում:

1) Հին Ղօչափանքից 1830 թուականում 40 տնուոր զաղթելով այդ գիւղը՝ նորա անունը փոխարկեցին իւրեանց հայրենի գիւղի անունով՝ Նոր-Ղօչափանք, ուր և գտնվում է մի հին եկեղեցի, ճակատին առիւծ քանդակով զարդարւած: Գետն ունի միայն ընդհանուր անունը, որն էլ ինքնուրույն չունի:

Ծան. 207.

Այդ զիւղերի, որոնցից ոմանք հայարնակ, ոմանք տաճկաբնակ և ոմանք խառն են, առէնի մէջ կան կանդուն և անկանդուն, հին և նոր, աւեր և կիսաւեր եկեղեցիներ և վանքեր, մարտիրոսներ, ամրոցներ, մանաւանդ տաճկական աւիում զանուածներն իրենց հնութեամբ, պատմական նշանակութեամբ և աւեր դրութեամբ մի առանձին տալաւորութիւն են գործում առաջին անգամ այդ երկրում որք կոխող հայ ճանապարհորդի վերայ: Ընթերցողը թերևս մտաբերում է որ Բաշ-Շօրադէլը (այժմ մի աննշան հայաբնակ գիւղ) է մեր պատմական Նրազդաւորս կամ Շիրակաւան կոչուածը, որ կանգնեց Սմբատ Առաջինը և որ կէս դարու չափ զիսաւոր բնակատեղի և թագաւորանիստ քաղաք եղաւ: Բագրատունի առաջին թագաւորներին: Մինչև հիմա գրեթէ անխախտ մնում է Սմբատի իրան (897-ին) շինած այն փառաւոր Ս. Փրկիչ եկեղեցին, ուր ինքն շինողն առաջին Բագրատունի թագաւոր օծուեցաւ: Այդտեղ կանոմանապէս մի քանի աշտարակների աւերակներ և մի պալատի բեկորներ, մատուռներ և հին զերեզմանատուն:

Բաշ-Շօրադէլից փոքր ինչ հեռու ինձ հանդիպեցան զաղթականների, զիսաւորապէս ալաշկերտցիների, մի մեծ խումբ, վերջին աստիճանի թշուառ վնասուած: Ստուգու կանայք տիշոր երեխաներին իրանց արեւակէզ կուրծքերից կախարած, այդ մարդիկ մի քանի չուլ ու փալասով բռնաւորուած, քաղցածութիւնից, յոգնածութիւնից և արեւի այրող ճառագայթներից միանգամայն թուլացած, այդ ողորմելի հայերը շարան շարան թափառում են զաշտերում մի կտոր հացի, մի ձեռք շորի համար: Շրջակայ հայաբնակ զիւղերը միակ տպաւէն և ապաստանարան են դոցա համար: Շատերը այդ զաղթականներից արդէն տեղաւորուած են այդ զիւղերում, ինչպէս վերջերում ես ստուգեցի, և գիւղացիների մարդասիրութեամբ բնութեան և սովածութեան անխուսափելի վտանգներից մասամբ ազատուած, բայց և շատերը մինչև հիմա երերուն յրուած են ճանապարհներում և իրենց համար տեղ պտուում: Ես յորդորեցի դորանց վերադառնալ իւրեանց հայրենիքը, բայց նոքա անվստահաբար լսում էին իմ խօսքերը թէ վերադառնալը լաւ է և թէ նոքա այժմ Ալաշկերտում բռնորովին պաշտպանուած կը լինին քրդերից: Նրբ ես ի վերջոյ բացադրեցի որ մեր տէրութիւնը այդպէս է կարգադրել որ նոքա վերադառնան և այդ հէնց իւրեանց օգտին համար, մի ձերոնի բորբոքուած սրտով բացազանչեց զես հօրի բերին: Թէ այստեղ ճա-

նստարհին և թէ վերջերում ես շատ անգամ անիթ ունեցայ խօսել զաղթականների հետ, որոնք իւրեանց գաղթելու և հեռաւարայր աստիճան թշուառութեան զլիսուոր պատճառը համարում են իւրեանց հոգեւորականներին, որոնք նոցա յորդորներ են կարգացել, յոյսեր են տուել և այժմ օգուտ քաղելով իւրեանց կոչումից և պաշտօնից միշտ կարողանում են բնակարան և հաց ճարել այս և այն զիւղում, այս և այն բարեպաշտ հայի տնում, թողնելով խեղճ ժողովրդին անպատասխար: Եթէ իշխանութեան կարգադրութիւնը պէտք է ճշգրտութեամբ իրադրօժուի, եթէ դոցա մի կտոր հող չպիտի տրուի, աւելի լաւ կը լինէր ուրեմն որ բոլորն էլ թեամբ վերադարձնուէին այդ խեղճերը իւրեանց հայրենիքը: Ղեկավարութեան կողմէ կամ թիֆլիզում և Երևանում կազմուած յանձնաժողովները պէտք է որ այդ կամ մի այդպիսի կէք աշխատին տալ այդ գործին եթէ ոչ յանուն հայութեան, գէթ յանուն զթուութեան և մարդասիրութեան: Նոյն իսկ այն գաղթականները, որոնք տեղաւորուած են այս և այն զիւղում, չեն կարող ապահովուած լինել, որովհետեւ տեղական գիւղացիք հողերի մեծ նեղութիւն են կրում և զուցէ մի օր նոքա իրանք ճանապարհ ցոյց տան այդ ձանձրալի հիւրերին: Հեռուեալ ցուցակից ընթերցողը կը տեսնի, թէ այդ թշուառներից որքան և որ զիւղում առժամանակեայ կերպով ստանալարուած են:

- 1) Համատ գիւղում 2 քահանայ, 3 արութիւն և 63 տուն ժող.
- 2) Ղալաբէ գում Ղալար քահանայ և 18 տուն ժող.
- 3) Խաստուրում Մկրտը և Բաղդասար և 45 տուն ժող.
- 4) Զէտկանում Մինաս և 40 տուն ժող.
- 5) Ղօշանում քահանայ չկայ 10 տուն ժող.
- 6) Մուլա—Սիւլէյմանում 8 տուն ժող.
- 7) Խաղու գիւղում 30 տուն ժող.
- 8) Աշխալալում 13 տուն ժող.
- 9) Հաջի Սաֆարում 12 տուն ժող.
- 10) Էրեցու գիւղում 28 տուն ժող.
- 11) Թօրփաղալում 53 տուն ժող.
- 12) Զէտկանի գիւղում 21 տուն ժող.

Ընդամենը 341 տուն ժող.

Ամէն մի տունը առ նուազն 5 հոգուց բաղկացած հաշուելով, ուրեմն այդ թշուառների թիւը հասնում է 1705, որոնք ասորում են, ինչպէս յիշեցի, միմիայն իւրեանց ազգակից հայերի օժտնդակութեամբ: Այդ ցուցակի մէջ յիշուած չեն և այն զաղթականներն, որոնք ոչ մի տեղ ևս բնակուած չեն և կամ 3—4 տնուորով միմեայն մի կամ մի քանի օր ասորում են այս և այն գիւղում և յետոյ կրկին քօչում, այնպէս որ զոցա ամէնի թիւը 2000-ից անցնում է:

Թողնելով, ընթերցող, այդ խեղճուկներին մարդկանց, մանաւանդ Աստուծոյ խնամքին, մենք շարունակենք մեր ճանապարհը:

Մէկքէկ գիւղից մի վերստի չափ առաջ գնալով կը բարձրանաք Իւջ-թէփէէր կամ երեք-դադաթ կոչուած երեք միմեանց մօտ կանգնած բլուրների վերայ: Աերջին ռուս-տաճկական պատերազմի թարմ տապաւորութիւնը մի ահռելի զգացմունք է զարթեցնում ծանապարհորդի մէջ, երբ նա տեսնում է իւր աջ կողմում այն լեռներն ու բլուրները, որոնք վերջին պատերազմում մանաւանդ մեծ պատմական նշանակութիւն ստացան և որոնց կողքերից կարծես դեռ մինչև հիմի էլ արեան ճապաղիքներ է հոսում: Շուռ տալով ևս իմ աչքս իմ հանդէպ բացուած տեսայ մի ընդարձակ կանանչազարդ դաշտահովիտ: Մեծ և փոքր լեռներով, բլուրներով և բլրակներով շղթայուած, այդ դաշտահովիտի արեւմտահարաւային կողմում կանգնած են Ղարաբաղի Գըզլ-թէփէն և Մեծ ու Փոքր Եահնիններն, արեւելահիւսիսային կողմում Արագածի ձիւնապատ գագաթներն են ձգվում, հիւսիսային կողմից հեռու և հեռու ծեր Մասիսի յաղթանդամ գագաթը փալիւլում, հարաւարեւմտեան կողմում Կոզբի սուր գագաթները նշմարվում և վերջապէս արեւմտեան կողմից դէմ առ դէմ Ալաճալի շղթան է նկատվում, որոյ գագաթներից ամենաբարձրի վերայ դեռ կեցած են Մուխթար—փաշայի խրոխտ մարտկոցներն ու գերբուկներն: Կարծես մի ելիքորական զօրութեամբ հեռադիտակս դէպի Ալաճալի ստորոտը խոնարհուեց և Անույ աւերակները յանկարծ իմ աչքիս դիպան... Աստուած իմ... ես չեմ կարող խօսքով բացատրել այն ինչ որ նոյն րոպէում ես զգացի... Սիրտս փղձկաց և արտասուներն ինձ հեղձամիճուկ արին: Արտատրտի և տաղնապալից կառքիցս վայր իջայ և ջերմ արտասուքով իմ կաթոզին և մոռացուած հայրենիքի սուրբ հողը առաջին անգամ ես համբուրեցի, մի քանի անգամ կրկնելով

Դանտէի այս բառերը. «Ընդիս ընդ այս է ճանապարհ — որտեմ թախիծն քաղաքի», «Ընդիս ընդ այս է ճանապարհ առ կորուսեալն ժողովուրդ» ¹⁾:

Չառիվայր դաշտի վերայով ցահում, զորվում էին կառքիս անիւները և ես որքան առաջ էի գնում, այնքան տաղնապում, որովհետեւ Անույ աւերակները հեռոյ հեռէ շատանում և մեծանում էին իմ աչքի առաջ: Դեռ Անիին չմտեցած յանկարծ տեսնում եմ Բիւրքճեանին որ ձիով դալիս է Անույ: Տեսութիւն արինք միմեանց հետ և ես դարձացմամբ լսեցի որ պարոնի պաշարը հատած լինելով այժմ գնում է զիւղերը հաց ճարելու — իւրեան և իւր ծառաների համար: Առաջուան տարիներին վերայ գնալով խեղճը մեծ պաշար իւր հետ վերցրած չէ եղել, յոյսը զիւղերի և իւր փողերի վերայ դնելով, բայց այս տարի դաշտերի նման զիւղացիք էլ չորացած և ցամաքած էին: Նա գնաց Խօշապանք իսկ ես հասայ Անի և աւագ դռնից մտայ քաղաքը:

Ոչ թէ հայ ալմէն մարդ, ինչ ազգից կողմէ թող լինի, տեսնելով առաջին անգամ այդ քաղաքը՝ չէ կարող անողորբեր նայել նորա աւերակներին, որոնք մի ծանր, մի սրտաճնկի տալաւորութիւն են դործում իսկոյն մարդուս վերայ: Աւերակների շատութիւնն և միասին լինելը, նոցա վիթխարիութիւնը, վսեմութիւնը, փառաւորութիւնը՝ այդ ալմէնը կենդանութիւն են ներշնչում, միտ կողմից վրա տակներից էլ գէղ գէղ կոյտերը, հողաբլուրների և քարաբլուրների ահաւելի տեսարանները իւրեանց մեռելութեան հոտ փչող վրեժի տոմբ մի գարհոնքի զերեզմանոցի պատիկեր են ներկայացնում: Ձեր աչքը անյազարարաց և այն փողմն է ձգվում, ձեր սրտերը աւերակները հրապոյրներով է կախարդվում, իսկ ձեր ուշքն ու միտքը անդադար այս և այն կողմն է ոռոտստում, երեքարական մի ցնցիւն, մի սարսուռ էք զդում, ձեր ջգերում և կարծես ուղում էք թողնել փախչել այդ ահաւոր և փառաւոր, այդ սխրալի ու սխրալի տաքորինակ քաղաքից, որի ալմէն մի անկիւնից, ալմէն մի կողմից բանաստեղծի ասածի նման —

«Հեռահեռ է քեզ ահա նոր նոր ձայն
Սրտիդ մէջ, տիկին, արձագանք կռաւան,
Բնակարանս քեզ փառս»

1) Նշմ. Հայկ. եր. 7.

առնալով ամեն մի քարէ մի նոր ձայն կ'ելլէ:
 Եւ ամեն մի բեկոր նոր բան կը պատմէ:

Որ կողմը նայիս տխուր տեսարան,
 Եւ կողմը դիտես աւերակ միայն,
 Եւ յայտնաբերես սուրբ եկեղեցեաց
 մի մասնակը տեսնես դու իսկ զմէքէթ մնացած,
 Եւ նաեւ կամ մեծակառնոյց ի հիմանց ի վեր
 կիսաւեր կանգնած են սպարանքներ:
 Ահա կը շարժին, ահա կ'երերին,
 Նոքա էլ հիմայ գետին կը փռուին,
 Իսկ դու զգացուած տխուր ցողաղին
 Աչքով կը տեսնես աւերակ Անին:¹⁾

Ճշմարիտ որ Անին բանաստեղծների տեղ է: Նորա ամէն մի քարը,
 ամէն մի խաչը, ամէն մի արձանը, ամէն մի արձանագիրը առաջ
 նիւթ կարող է լինել բանաստեղծական մի գրչի համար, բայց ես, ըն-
 թերցող, միանգամայն զուրկ լինելով այդ շնորհքից՝ անձեռնհաս եմ
 գտնում ինքս ինձ մինչև անգամ զէթ մի քանի բառերով հաղոր-
 դել լքել այն ինչ որ ես զգացի: Խորհուրդ կուտամ քեզ դնալ և
 տեսնել այդ քաղաքը, իսկ մինչև որ դու էլ կարժանանաս այդ բաղ-
 դին, եկ նստելը այս խաչարձանի կշտին և Անոյ աւերակները հե-
 տադատելից առաջ դու նախ հարեանցի կերպով մտաբերելը Անոյ
 պատմութիւնը, մտաբերելը այդ նրա համար, որ լուր մբռնենք նորա
 սպիտակ վիճակը, ըմբռնենք ինչով է որ ազդեր և ազինքներ զօրա-
 նում և յառաջանում աւերութիւնների և քաղաքների կանգնեցնում
 և ինչով է որ այդ անբութիւնները թու լսնում, կործանում և նոյա
 քաղաքները քանդվում, ամայանում և տեղակ դառնում: Բաղ-
 արատենաց հարստութեան մայրաքաղաքի պատմութիւնը և նորա
 հինը հարիւր տարուան աւերակները ուշի ուշով ընթերցասիրելը և
 հետազօտելը ամէն մի հայի անուշիկ պարտականութիւնն է:

Վերադառնալով Երևանի քաղաքին

1) Այս բանաստեղծութեան (որից ես մի քանի տողեր միայն
 դուրս բերի) հեղինակն է պ. Մկրտիչ Պալեան, իսկ ներշնչողը պ. Քիւրբ-
 ճևանի մի լուսանկարը (1877-ին քաշած) ու նորա մէջ նկարուած մեծ
 տիկին Կամսարական, պ. Լևոն Տիգրանեան և մի այլ կին:

ԺԴ.

Անույ պատմութիւնը շատ հին լինելով յայտնի չէ նորա առաջին հիմնարկողի անունը: Գիտ չորրորդ դարից առաջ Անին մի բերդ էր, որ իւր Շիրակի գաւառով միասին Մեծն Տրդատ ընծայեց, 321 թուականում, իւր ազգական Կամարականներին, որոց ձեռքը մնաց մինչև ութերորդ դարու սկիզբները: Արշակունիաց իշխանութիւնը վերջանալից յետոյ, Բագրատունի թագաւոր իշխաններից Աշոտ և Շապուհ եղբարք, թերևս օգուտ քաղելով Կամարականների զեղև և շուայլ կենցաղավարութիւնից, փոքով զնեցին նորանցից Շիրակայ գաւառը՝ շատ հաւանելով երկրի բերրիութեանը, արգասաւորութեանը և Անույ զիրքը միանգամայն յարմար գտնելով իւրեանց մտադրուած իշխանութեան բերդաքաղաք շինելու: 783 թուականում Կամարականները Անույ բերդը ամրացնելով այնտեղ հաստատեցին իւրեանց բնակութիւնը:

Աշոտ Դ-ի Ժամանակ Անին ընդարձակուեցաւ, վայելչացաւ և նոր ի նորոյ ամրացաւ 964 թուականներին: Աշոտ Դ-ը շինել տուեց, ի միջի այլոց, Անույ առաջին պարիսպը իւր աշտարակներով ու բուրգերով և նորա առաջը մի լայն խրամ փորեց: Նորա որդւոյն, Սմբատ Բ. Տիեզերակալի Ժամանակ, 980 թուականում, Անին իւր ամբողջութեան և վայելչութեան ծայրը հասաւ, ազգայնոց սիրելի և պանծալի, իսկ օտարաց նախանձելի դառնալով: Սմբատի զործունէութեան և հեռատեսութեան մեծ յիշատակներն մինչև այսօր կիսականգուն մնում են և դժբա ևն Անույ երկրորդ կամ ներքին պարիսպն, որ սկսուած է 979 թուականում, ևս և կաթուղիկէ մայր եկեղեցին՝ 989 թուականում հիմնարկուած: Անույ թուականալը և արտաքին ու ներքին թշնամիներից հետզհետէ օտնակոխ լինելը սկսաւ Դագկայ Առաջնոյ մահուանից յետոյ՝ նորա Յովհաննէս և Աշոտ որդւոց Ժամանակ՝ 1020 թուականում: Թագաւորական զահր յաջորդելու համար երկու եղբարք մէջ վէճեր ծագեցան, նախարարների մէջ կուսակցութիւններ կազմուեցան, ժողովուրդեան մէջ ներքին պատերազմի սկսուեցաւ, և այլ հանգամանքներից օտարազգիները օգուտ քաղելով սկսան հայոց զործերի մէջ խառնուել և նորանց իւրեանց ուղաճներուն պէս առաջ վարել: Այդ օտարազգիներից առաջինն եղան Վրացիք, որոնք առաջին անգամ (1021 թ.) եկան Անին պա-

շարեցին, առաջին բարոյական և նիւթական հարուածը տալով հայ ժողովուրդեան և նորա սեպհականութեանը:

Մի քիչ յետոյ (1040 թուականում) Անին երկրորդ անգամ պաշարեցին Յունաց Միքայէլ կայսեր հարիւր հազար զօրքերը՝ որոնց անասելի քաջութեամբ դիմադրաւեցին և հալածեցին հայ կրօնիչներէն երեսուն հազար հետեակներ, և քսան հազար ճիւղերն երաւելորդ վահրամ Պահլաւունոյ առաջնորդութեամբ: Վահրամի անձնաւորութիւնը մեր պատմութեան մէջ պատկառելի է և պիտի մնայ ոչ թէ միմեայն իւր սիրազորք բազմանուագ քաջութիւններով, ժողովուրդը զրգուող և ոգևորող բնաւորութեամբ պատերազմական գործողութիւններում, ուր և կնքեց 80 տարեկան հասակում իւր հերոսական կեանքը, այլ և այն վեհ և ազնիւ ձգտումով, որով իւր կեանքի ընթացքում, իւր անպուշտ կան Սոփիա կնոջ հետ, միշտ աշխատել է Արշակունեաց անկումից յետոյ, աւերակացեալ Հայաստանի քայքայուած հնութիւնները նորոգել և նորակերտել, կարծես ստրկացեալ հայերի մէջ իւրեանց նախնեաց արիական ոյժն ու հոգին վարժուցանելու, կենդանացնելու և վառ պահելու համար ¹⁾: Երրորդ անգամ (1042 թուականում) Անին պաշարեցին մի կողմից Մոնոմախսի զօրքերը և նորա թերադրութեամբ միւս կողմից պարսիկները, որոնք թէև Գաղկայ և նորա կորիճներից հալածուեցան, բայց այդ յաղթութիւնը չստակուեցաւ, դարձեալ ներքին շփոթութիւնների պատճառով զխաւորապէս, որովհետև 1046 թուականում Մոնոմախսի զօրքերը կրկին Անին պաշարելով վերջ ի վերջոյ նորան իւր գաւառով տիրապետեցին, միանգամայն ենթարկելով երկրի կառավարութիւնը իւրեանց իշխանութեան:

1064 թուականում, արդէն Յունաց տիրապետութեան ժամանակս:

¹⁾ Վահրամ Պահլաւունի և նորա Սոփիա կնոջ գերեզմանները դամբում են Մարմաշէն վանքի մօտ (Ալեքսանդրապոլից 7 վերստ դէպի հիւսիս: Առաջնոյն գերեզմանաքարը անհետացած է, իսկ երկրորդինը մի փառաւոր արձանագրութեամբ դեռ մնում է: Այդ շիրմի (ինչպէս և միւս աւերակների) պատկերները և արձանադրութիւնները դսերս է բերած պ. Յ. Բիւրդ ձեռքը: Արձանադրութեան մէջ Վահրամը ի վրէժ է այս տիտղոսներով ճիշտաց իշխան և անթիպատ պատրիկ:

նակ, չորրորդ անգամ Անին շրջապատուեց պարսից Ալիապան (հօր առիւծ) զօրքերի ահադին բազմութիւնով: Թշուառ հայերը ի պաշտպանութիւն իւրեանց հայրենի երկրին և իւրեանց սրտերին մօտիկ հայրենի յիշատակներին ու ի յագուրդ յունական փառասիրութեան առիւծաբար կռուեցան թէև պարսից դէմ, բայց պարսկական ահարկու բարաններն և հուժկու նետերը մեծ հարուածներ տուին Անայ խորխտ պարիսպներին, ու գոռոզ աշտարակներին, և թէպէտ մեր կարիճները միջնաբերդում ապաւինելով ուղեցին դարձեալ պատերազմը շարունակել, բայց քաղաքի մէջ բարձի թողի արած անզօր ժողովրդեան տագնապալից խլրամունքներէն պարսիկները օգուտ քաղելով, միջնաբերդի դէմ ևս կռուեցան և նորան տիրեցին: Պարսից այդ յաղթութիւնից յետոյ գործած սոսկալի սրածութիւնները, վանքերի և եկեղեցիների քանդելն ու պղծելը, հարկերի շատացնելը ստիպեցին հայ ժողովրդեան ձեռնամուխ լինել մի ամենամեծ և քան եղած ու լինելիք պատերազմները՝ վտանգաւորագոյն գործի— զաղթականութեան:

Հինգերորդ անգամ Սկիւթացի թաթարները 7000 զօրքով պաշարեցին Անին 1094 թուականում, թէ և Գրիգոր իշխանի առաջնորդութեամբ ցիրուցան եղան հայերից: Վեցերորդ անգամ հայերի իւրեանց ցանկութեամբ Անին Վրացիներից պաշարուեցաւ և 60 տարի Պարսից ձեռք մնալուց և օրէցօր քանդուելուց յետոյ 1124 թուականում անցաւ Վրաց թագաւորի ձեռք: Անայ Վրացեաց ձեռքը անցնելը շսկով Ապստար ամիրայի որդին Փատու, պարսիկներից մեծ զօրք ժողովից և եկաւ մի ամբողջ տարի Անին պաշարելուց յետոյ վերջիվերջոյ ստիպուեցաւ սուլամահ ժողովրդեան հետ պայման կապել և մտնել քաղաքը (1126 թուակ.), առանց նորան մի վնաս հասցնելու: Թող հայ աիկնայք և աղջկունք իւրեանց օրինակ առնեն հայկական յանգ՝ Արքը—Սյժեմնիկ աիկինը—որ այդ երկարատև պաշարման ժամանակ քանի քանի անգամ իւր կանաչի կուրծքը դէմ տալով թշնամեաց նետերին, Անայ պարիսպներից կատաղաբար կռվում էր: Եօթներորդ անգամ 80,000 զօրքերով Անին պաշարեց Շահարմէն ամիրան և թէպէտ Գորգի թագաւորը մեծ ջարդ տուեց նորան, այնպէս որ պատմաբանի (Սամուէլ Անեցի) ասութեամբ թշնամու զօրքերի դիակները «ծածկեցին դանդաւատան», այնու ամենայնիւ երկար ժամանակ չկարողանալով պարսկական անընդհատ յարձակումներէրից պաշտպանել իւր աշխարհը, ստիպուե-

ցաւ Անին վերադարձնել նոցա, թէպէտև 1174 թուականում զօրանալով կրկին յետ առաւ: Ընթերցողը ինքը կարող է բմբռնել թէ այդ թագաւորների և ամիրաների այդ անսակ խաղերը ինչ էին նստում խեղճ հայի և նորա մայրաքաղաքի վերայ, որ, զետե այդ խաղերից մի քիչ առաջ (1131 թուակ:) առանց էն էլ մեծ հարուածներ էր կրել սաստիկ գեանաշարժից:

Ու թերորդ անգամ (1239 թուականում) անթիւ զօրքերով Անին պաշարեց թաթարաց ջարմադան խանը և այնքան քարուքանդութիւն ու աւերմունք արաւ, որ պատերազմը դադարելուց յետոյ սարերից և ձորերից վախստական գնացող հայերից շատերը վերադառնալով Անի՝ ճախին զՀայաստան, ինչպէս վկայում է պատմաբանը, ապակա նեալ, սուդ առին և լացին մահաւանդ ի վերայ Անույ, որ բոլորովին քանդեալ էր, ոչ բնակութիւն գոյր և ոչ բնակիչ, եկեղեցիք տապալ լեալք, պալատք և տունք յափշտակեալք և բոլոր քաղաքն անկեալ յողբալի վիճակ, այնպէս որ հայ ժողովուրդը չգտնելով մի անկիւն իւր դժբաղդ զլինի դադար տալու, դարձեալ ստիպուեցաւ զանթիւն զունը զունը: Արժապէս 1319 թուականում մի սոսկալի երկրաշարժութիւն ¹⁾ իսպառ վերջ տուեց Անույ և Անեցւոց թշուառ կեանքի մնացորդներին և ահա այդ դժբաղդ ժամանակից ի վեր Շիրակայ և Ախուրեանի այցելուն Շիրակայ լայնատարած դաշտավայրի մի անկիւնում իւր նախկին ծովացած, ուռճացած անսուիկ մարտկոցներով, բարձրաբերձ խրոխտ աշտարակներով, անմառնելի բրգերով, հրաշակերտ և հոյակապ պալատներով դարդարուած Անույ վիտխանակ, ոչ այլ ինչպէր անսնի բայց եթէ ահադին քարերի ահադին շեղջեր, այս կողմ և այն կողմ խռնուած, ջարդուելու և պաճ հսկայածև և զարմանակերտ շինուածոց ահաւոր կայտեր և դարերի երկար ընթացքում մարդկանց և բնութեան կատաղութեան դէմ դեռ անստամո կանգնած վիթխարի պարիսպների, եկեղեցիների և պալատների կիսաւեր և քաղցրիկ ու սրբաւան մնացորդներ, որոնց

1) Արարատեան աշխարհը հետեալաբ և Անին շատ անգամ ենթարկուած է երկրաշարժերի, սրտնցից, ըստ վկայութեան հին պատմագրաց, քանդուած են եկեղեցիներ և պալատներ և շատ մարդիկ կոտորուել: 1319 թուականից առաջ, յայտնի երկրաշարժերին ենթարկուել է Անին նաև 1046 և 1131 թուականներին:

ամէնի վերայ կարծես մինչև հիմայ հսկում են անքուն Արաղածն ու Մասիս:

Ահա քեզ, սիրելի ընթերցող, մի համառօտ բնութիւն Անույ յաւերին և հիւանդութիւններին և նորա մահուանը: Կարգալով այդ բնութիւնը մտածիր որ այդքան անբաղդութիւններ անցել են Անույ զլնով բացի նորա աշխարհադրական դրքի, բացի նորա հարեանների քաղաքականութեան պատճառով, այլ նաև մի կիրակոս քահանայի շահասիրութեամբ ու մասնաշունչութեամբ և մի Վեստ Սարգսի փառամոլութեամբ և ազգադաւութեամբ: Կարգան և զարմացիր թէ ի՞նչ ահագին ոյժ և կարողութիւն էր որ ունէին մեր նախնիք և թէ ի՞նչ զօրեղ հայրենասիրութիւն և առկունութիւն էր, որ նորանց թեպէտք մօտ երկու ամբողջ դար այնքան քաջութեամբ զիմադրաւ մարդկան և բնութեան սոսկալի և անընդհատ յարձակմունքներին և երբ, ընթերցող, այժմ կը մտնես դու Անի, դեռ կը տեսնես երկու զօրեղ բարոյական ոյժերի կիսականգուն մնացորդները, զորան Անույ պարիսպներն ու աշտարակները ևս և եկեղեցիներն ու տաճարները, որոնց ամառներին վերայ մեր նախնիքը յենում էին իւրեանց կռներով ու բազուկներով, իսկ երկրորդների վերայ իւրեանց սրտովն ու հոգով: Այդ երկու ոյժերի ներկայութիւնը թող խրատ խուսեն հայերին մտաբերելու իւրեանց կարիճ նախնիքները: Մեր լուսաւորեալ դարի շնորհիւ Անույ մէջ ոտնախօս եղած և արհամարհուած կենսատու խաչը վերջապէս կրկին յաղթանակեց խաւամկանութեան վերայ, արդեօք պիտի դայ մի օր որ այդ խաչը պաշտպանող աշտարակներն ու բազուկներն էլ նորից յաղթանակեն և անհետացնեն Փոքր Ասիայից խաւամկանութեան հոար: Իսկ մինչև կը հասնի այդ երջանիկ ժամը, արի, ընթերցող, մի կաթողին համբոյր կրկին Անիին տալով, հետազօտենք նորա աւերակները, նախ նորա դրքիցը սկսելով:

ԺԵ.

Վերևում նկարագրած Շիրակայ դաշտահովտի հարաւա-արեւմտեան անկիւնը թերակղզու նման երեք կողմերից պատած է ձորերով: Այդ ձորերից ամենամեծը և ամենախորը, որի միջից օձապտոյն սահում է Ախուրեան գետը ¹⁾, է համանուն ձորը հարա-

1) Գուգարաց աշխարհին Զաւախք գաւառն և չրջակայքն՝ չառ մեծ ու փոքր լիճեր ունին, անոնցմէ մէկն ալ Այրարատ աշխարհին սահմանա-

ւային կողմում, արեւմտեան կողմում տարածվում է համեմատաբար փոքր՝ Ծ ա ղ կ ո յ ա ձ ո Ր Ը, որի միջեց վազում է մի առուակ Աղաճա կամ ըստ ոմանց Ռահ պատմական գետակը, արեւելեան կողմում աւելի փոքր Գ լ ի ձ ո Ր Ը, իսկ հիւսիսային կողմից այդ Թերակղզու մի լայն պարանոցով միանում է դաշտի հետ: Թերակղզու մակերևոյթը միաչափի և միատեսակ չէ, այլ նա բաժանվում է երեք անհամասար մասերի: Հիւսիսային պարանոցից, որտեղ սկսվում են քաղաքի պարիսպները, ուղիղ զծով մէկ վերստ 200 սաժ. երկ. և 300 սաժ. լայն. ¹⁾ տարածութիւնը հարթ է և ընդարձակ. և ահա այդ է իսկական քաղաքը ²⁾: Այնուհետև յիշեալ հարթ տարածութեան շարունակութիւնը թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմերից սկսում է շօշափելի կերպով սեղմուել, կազմելով երկու, իսկ կողմերում զոյգ պարանոցներ կամ լեզուակներ, առաջինը՝ այսինքն հիւսիսայինը 45 սաժէն, իսկ երկրորդը՝ այսինքն հարաւայինը 20 սաժէն լայնութեամբ: Այդ երկու լեզուակների մէջ ձգուած տարածութիւնը, որի երկայնութիւնն է 180 սաժէն, ուռուցիկ է և քաղաքի

կից Արփա անուամբ գետ մը կ'արձակէ համանուն Արփա—չայը և ըստ նախնեաց մերոց Ախուրեան (Նշմ. հայկ. պր. բ. եր. 31), Ղարախաչ և Ղայիզլի—Ղաղանձի դիւղերի կշտից բղխող հարիւրաւոր ակները խառնուելով յիշեալ Արփա լճից բղխող գետի հետ կազմում են Ախուրեան գետը:

Ծան. յօդ.

1) Քաղաքի լայնութիւնը եւ չափեցիլ Ծաղկոցաձորի գլխին կանգնած Ատուղամբից Ս. Գրիգոր եկեղեցուց սկսեալ մինչև Գլխձորի գլխին կանգնած մի հանդիպակաց աշտարակ: Այդ գիծը—ամենաուղիղն է և ընկնում է ճիշտ քաղաքի կենտրոնում, բայց հիստիսա—արեւմտեան և հարաւա—արեւեան անկիւններում քաղաքի լայնութիւնը աւելի ընդարձակ է, այնպէս որ այդ անկիւններից բռնուած գիծը մի վերստից աւելի է լինում: Ակադեմիկ Բրոսսէն Անույ մեծութիւնը 5 վերստի չափ է ընդունում:

Ծան. յօդ.

2) Անույ զրից փոքրութիւնը տեղիք է տուել եւրոպացի ճանապարհորդներին կասկածել, մինչև անգամ սխալ համարել նորա եկեղեցիների, բնակարանների և բնակիչների մեր պատմագրաց ցոյց տուած թուանշաններն: Իւր տեղում ետ կ'աշխատեմ արացուցանել այդ կասկածի անտեղութիւնը՝ հաստատելով որ Անույ մեծութիւնը այնքան չէ, որքան այժմ մենք տեսնում ենք, և թէ նրա մէջ միշտ կարող էր լինել եթէ ոչ 1001, գոնեան հարիւրաւոր եկեղեցիներ և հազարաւոր բնակարաններ:

Ծան. յօդ.

մակերևոյթից 35 սաժէն բարձրութիւն ունի: Դա Անույ միջնաբերդն է:

Միջնաբերդի հարաւային պարանոցից 150—200 քայլ հեռութեամբ մի երկայնկեկ քարաբլուր, որը կարելի է և փոքրիկ լեռ անուանել, վրան լեքը աւերակներով: Այդ քարաբլուր իւր պատուական և ահեղ զիրքով կարելի է երկրորդ միջնաբերդ կամ միջնաբերդի միջնաբերդ համարել: Քարաբլուրի հարաւային ծայրով ահա վերջանում է Անին, որ ուրեմն բաժանվում է երեք մաս, քաղաք, միջնաբերդ և քարաբլուր: Այս երեք մասն էլ ի միասին վերցրած կազմում են Բագրատունեաց մայրաքաղաքի վերոյիշատակեալ եռանկիւնաձև թերակղզին՝ մօտ 4400 ոտնաչափ բարձրութեամբ ծովի մակերևոյթից:

Այդ թերակղզին ինքն էլ առանձնապէս վերցրած շատ նշանաւոր զիրք ունի ¹⁾, և եթէ նորա հարաւային, մանաւանդ հիւսիս—արեւմտեան կողմերում չէին շինել իրանից աւելի բարձր լեռներ և բլուրներ, Անին այժմեան զէնքերի համար էլ կարող էր մի անմատչելի և ամուր բերդ լինել: Նորա ամենաթոյլ և վտանգաւոր կողմն է հիւսիսայինը, դաշտին հաւասար, բայց մեր նախնիք իւրեանց հարստութեան ամենամեծ մասը թափել են այդ կողմի վերայ, արուեստական կերպով նորան զօրացնելու և անառիկ շինելու: Չէնց այդ հիւսիսային կողմից ձգվում են իւրեանց աշտարակներով Անույ կրկնակի պարիսպները. երբեմն տափարակ գետնի վերայ հորիզոնական և աղեղնաձև զիրքով, երբեմն ցածրանալով ձորերի և խորշերի մէջ, երբեմն բարձրանալով ժայռերի և զազաթների վերայ և երբեմն օձաձև պաշտներ անելով ձորերի և խորշուբորդ անդունդների միջին մինչև որ հասնում են վերջապէս վերոյիշեալ քարաբլուրի հարաւային կողմը և այնտեղ վերջանում: Բայց այդ պարիսպներից մի մասը այժմ կամ բոլորովին կործանուել է և միմիայն հիմքերն ու հետքերը մնացել են, կամ կիսով չափ և աւելի ու պակաս քանդուել, մանաւանդ արեւելեան, արեւմտեան և հարաւային կողմերում, իսկ հիւսիսային կողմի պարիսպներից ներքին պարիսպը իւր զոռ աշտա-

1) Շիրակայ հին բերդերը բոլորն էլ շինուած են թերակղզիաձև դամբների վերայ և բերդերի այն մասը, որ դաշտերի հետ միանում է, պատած է պարսպով: Այսպէս է Անին, այսպէս է Խոջավանք, Ցալար, Մախաբերդ և այլն:

րակներով զեռ կանգուն կայ ու կըմնայ, թէ և վերին ծայրերում միշտ քայքայուած և ծակոտած: Եթէ չէին եղել արտաքին պարսպի զուռն՝ կշտին մի զոյգ կիսակործան աշտարակներով և այդ աշտարակներից մինչև 20 սաժէն երկայնութեամբ երկու կողմից ձգուած սլափի մնացորդներ, մի խաչագարդ և արձանագրեալ մեծ աշտարակ էլ Ծաղկոցաձորի կողմում: Անւոյ արտաքին պարիսպ ունենալը թերևս կասկածանքի տեղիք տար:

Ահա այդ պատճառով էլ է, ընթերցող, որ ես զանց եմ առնում այդ տխուր բեկորները և քեզ ծանօթացնում միմիայն ներքի պարսպի հետ, բայց ամենից առաջ պէտք է քեզ մի քանի տեղեկութիւններ տամ Անւոյ պարիսպների և աշտարակների վերաբերութեամբ առհասարակ: Ա) Բացի այն որ Անւոյ պարիսպները կրկին են, այլ նաև ամէն մի պարիսպը կրկնապատ է, մի պատը միւսից հաղիւ $1\frac{1}{2}$ վերշոյ հեռաւորութեամբ: Ուրեմն նախ քան թէ թշնամին մանէր քաղաք ստիպուած էր չորս կարգ պատերից անց կենալու: Բ.) Երկու իսկ պարիսպներն էլ իւրեանց աշտարակներով շինուած են մասամբ մոխրադոյն, մանաւանդ աւելի դեղնագոյն հրաբոխային քառակուսի փոքրիկ (ոչ պակաս $1\frac{1}{4}$ արշինից) կոշտ տաշած քարերից: Գ.) Արտաքին պարիսպը իւր աշտարակներով աւելի բարակ և դուցէ աւելի ցածր է եղել քան ներքինը, զոնեա այժմեան հեաքերը այդ հաստատում են, բայց որովհետև պատմութիւնը մեզ ընդհակառակն է վկայում ¹⁾, ուստի և ենթադրելու ենք, և այդ բնական է, որ արտաքին պարիսպը ամէնից առաջ և ամէնից աւելի թշնամեաց յարձակմունքներից դէմ դնելով, ամէնից աւելի է փնասուած և կամ վերջերում նորոգուելիս կամ կարկատուելիս կերպարանափոխուած, կարելի է և այդ է պատճառը, որ արտաքին պարսպի հիմքերը տեղ տեղ սև և բոլորովին անտաշ քարերի վերայ են դրուած: Դ.) Այդ երկու իսկ պարիսպներն էլ շատ կամ քիչ նորոգուած և կարկատուած են մանաւանդ Ժ. դարու սկզբում Զաքարիա սպասալարի և ուրիշների ժամանակ: Այսպէս, զորօրինակ, կաթուղիկէ եկե-

1) Ահա պատմաբանի խօսքերն արտաքին պարսպի մասին. «Շինեաց (Սմբատ Բ.) յամի 979 զահաղին և զմեծանիստ՝ զանմատոյց և զանխափտելի պարիսպ չուրջանովի զԱնի քաղաքաւ՝ լայնատարած յոյժ բարձր», (Չամչ. հատ. Բ. եր. 851.) Ասողիկ պատմաբանի ասութեամբ արտաքին պարսպի շինուելով ներքինը ծածկուեցաւ:

դիցուց արևմտեան պատի արձանադրութիւններէ մինից երեսում է որ Առն Մազիստրոս անունով մի մարդ, որ լեւրեւ Յունաց կողմից քաղաքի վերահացուն էր, հիմնաւոր նորոգութիւններ է արել ԺԱ. դարու կիսում պարսպաց մէջ, որովհետեւ ասում է «Բարձրացուցի բովանդակ զպարիսպ սորին կարկառակոյս արձանօք և հաստահեղոյս ամրութեամբ»: Ե.) Թէ ներքին և թէ արտաքին պորիսպներէ աշտարակներն էլ շինուած են, ըստ մեծի մասին, պատերի պարսպ տեղերում Այսպէս, օրինակի աղաքաւ, արտաքին պարսպի վերայ տեսնում էք մի աշտարակ, նորա հանդէպ ներքին պարսպի պատը հարթ է, և ընդհակառակն ներքին պարսպի վերայ երբ տեսնում էք մի աշտարակ, նորա արտաքին պարսպի պատը հարթ է, այնպէս որ արտաքին պարսպի հարթ տեղերը պաշտպանում են ներքին պարսպի աշտարակները, իսկ ներքին պարսպի հարթ տեղերը՝ արտաքին պարսպի աշտարակները և այդպէսով կարելի է ասել որ Անին ոչ թէ պարսպապատ է այլ Նա և աշտարակապատ և վերջապէս Զ.) Թէ ներքին և թէ արտաքին պարսպի աշտարակներն էլ եղել են միեւնոյն ժամանակ և զինուորների բնակարան, և երկու իսկ պարսպի աշտարակներից էլ կան դռներ, որտեղից զօրքը դուրս դալով իսկոյն կարողանում էր շարունակ պարիսպների վերայ: Այս ընդհանուր գիտելքներից յետոյ այժմ, ընթերցող, զատուանք դէպի ներքին պարիսպը, որ շինւէ, ինչպէս պատմութիւնը մեզ աւանդում է, Աշտ Գ. Ողորմած 964 թուականում:

Անոյ հիւսիսային լայն պարանոցի վերայ, որ, կնշտէս վերևում յիշել եմ, քաղաքը միացնում է դաշտի հետ, 340 սաժէն տարածութեան վերայ ալիդնաձև ձգվում է քաղաքի ներքին պարիսպը և վերջանում արևելեան կողմում Գլխ-ձորի, իսկ արևմտեան կողմում Ծաղկոյաձորի զոների մօտ: Այդ զոներից յետոյ էլ թէև կա նոյն պարսպի շարունակութիւնը, բայց որովհետև շատ տեղ նա ընդհատվում է, շատ տեղ գրեթէ միմեայն հնաքերն ու հիմքերը երևում, ուստի և ես նորանց զանց արի:

Յիշեալ 340 սաժէն տարածութեան վերայ 34 հատ մեծ և փոքր աշտարակներ կան, որոնցից մեծերի թիւը համեմատաբար շատ է փոքրերից: Աշտարակներից 14 հատը զանվում են աւազ դռան ա-

րեւելեան կողմում դէպի Գլինձորը, իսկ 20 հատը արեւմտեան կողմում դէպի Ծաղկոցաձորը: Վերջին ձորի զրան կշտից մինչև առաջին աշտարակը պարսպի տարածութիւնն է 10 սաժէն, որի վերայ մէջ տեղում, կայ մի մեծ սև և անքանդակ խաչ: Սորա ձախ կողմում մին ուրիշը, իսկ նորա թևերի տակ կրկին չորս ուրիշ խաչեր, իսկ աջ կողմում մի այլ խաչ, որոյ թևերի տակ մի զոյգ խաչ, բոլորն էլ քանդակագործ: Այդ պատի վերայ կայ մի մեծ արծիւ կողմերու մէջքին կանգնած: Արծուի մարմնոյ վերին մասերը չկան ¹⁾:

Առաջին աշտարակից (որոյ շրջապատը 7 սաժին և 2 արշին է) ²⁾ մինչև երկրորդը եղած պատի տարածութիւնն է 4 սաժէն: Այդ փոքրիկ տարածութեան վերայ կան երեք անքանդակ, իսկ աշտարակի իրան վերայ մի քանդակուած խաչեր (վերջինի թևերի տակ նոյնպէս

1) Հայրն Ալիշան ասում է որ Պահլաւունեաց պալատին, որին ինքը «Սրահ ապարանից» անուն է տալիս, հիւսիսակողմը, զրսի պատի զուխը ձորէն ու պարսպէն զուրս նայող բնական մեծութեամբ մարդու բարձրաքանդակ մը կար, զինուորակերպ հագած, զոր ըստ ավանդութեան պարսկացիները Սմբատ տիեզերակալի պատկերն էր և զոր կըսուի թէ Ռուսը ճարտարութեամբ վերուցած են իր տեղէն անկէ 20 կամ աւելի տարի առաջ և տարեր են իրենց կայսերական թանգարանը զնելու (Նշմ. հայկ. պր. ք. եր. 69—70.): Հայրն Աբէլ Մխիթարեան միննոյնը ասում է՝ յարակցելով որ այդ բանը եղել է 1843—1844 թուականում, Ալեքսանդրապոլի գաւառապետի ձեռքով (Ճանապ. յԱնի. Կ. Պօլիս 1855 եր. 65): Պահլաւունեաց պալատի այժմեան մնացորդների վերայ ոչ մի կողմում են ոչինչ պատկեր չգտայ:

2) Անուոյ աշտարակների մեծագոյն մասը, իսկ հիւսիսային կողմի աշտարակների բոլորն էլ կիսաբոլորակ ձև ունին, այսինքն, աշտարակի այն մասը, որ զրսից երևում է, բոլորչի է, իսկ ներսից, քաղաքի միջից երևացող մասը քառակուսի է: Աշտարակների չափը զնելիս են շրջապատ ասում եւ զիւրութեան համար, բայց այդ բառով ընթերցողը պիտի հասկանայ միշտ աշտարակի զրսից երևացող կիսաբոլորակ մասը, ինչ որ վերաբերում է աշտարակների ներսից երևացող քառակուսի կողմերին նոքա, ընդհանրապէս 10 արշինից պակաս և 16 արշինից աւելի չեն: Այսպէս առաջին աշտարակի 7 սաժ. և 2 արշ. զրսի լայնութեան վերայ եթէ աւելացնենք 16 արշ. էլ ներսի լայնութիւնը, ուրեմն այդ աշտարակի իսկական շրջապատը կը լինի 13 սաժին: Իսկ նոցա, այսինքն աշտարակների առհասարակ, բարձրութիւնը ինձ անհնարին եղաւ չափել: Հայրն Ալիշան պարսպների բարձրութիւնը զնում է 20—30 ոտնաչափ, որ քիչ է: Աշտարակների բարձրութիւնը բնականաբար պարսպների բարձրութիւնից աւելի է, որով

խաչեր), որոց տակ և մի ընդարձակ արձանագրութիւն ¹): Երկրորդ աշտարակից (7 սաժ. 3 արշ.) մինչև երրորդը՝ պատի սարածութիւնն է 8 սաժին և 6 վերջոյ մի հատ միմեայն անքանդակ խաչով: Երրորդից (3 սաժ. 1 արշ.) մինչև չորրորդը 5 սաժ. 6 վերջ. տարածութեամբ պատ, վերան 4 խաչեր և քառակուսի շրջանակի մէջ փորագրուած մի արձանագրութիւն: Մի այլ արձանագրութիւն էլ և այդ չորրորդ աշտարակի վերայ քանդագործ կարմիր խաչի ներքև, չորրորդից (8¹/₂ սաժ.) մինչև հինգերորդը 5¹/₂ սաժին տարածութիւն 4 խաչով: Հինգերորդ (12 սաժին և 2 արշին) և վեցերորդ (12 սաժին), աշտարակների արձանագրութիւնները հանած է: Վեցերորդ աշտարակից մինչև եօթներորդը 8 սաժէնանոց պարզ պատ, իսկ աշտարակի արեւելեան կողմում, ցածրից, մի արձանագրութիւն ²): — Եօթներորդից (5 սաժ. 2 արշ.) մինչև ութերորդը 8 սաժ. և 2 արշ. տարածութեամբ պատ մէկ խաչով: — Այդ ութերորդ աշտարակի վերայ քառակուսի շրջանակ, արձանագրութիւնը նոյնպէս միջից հանած: Ութերորդից (8 սաժ. 1 արշ.) մինչև իններորդը 5 սաժ. և 2 արշին պատ, վրան մի խաչ և շրջանակներ առանց արձանագրութեան: Իններորդից (8 սաժ.) մինչև տասներորդը 16 ս. պատ 3 փոքր խաչերով և արձանագրութիւնների մի զոյգ շրջանակներով: — Այդ տարածութեան մէջ տեղում կայ նոյնպէս մի մեծ անքանդակ 18 անկիւնանի խաչ, խաչաձև պատուանդի վերայ: Տասներորդից (8 սաժին) մինչև տասնևմէկերորդը 8 սաժէն պատ մի հատ քանդակուած խաչով: Տասնևմէկերորդից (7 սաժին) մինչև

1) Աշտարակների և պարսպի վերայի արձանագրութիւնները իւրեանց բարձրութեան պատճառով ինձ անհնարին եղաւ կարդալ, այդ պատճառով եթէ մի քանի տեղ արձանագրութիւնք դուրս կուգան յօդուածիս այս գլխում, ես նրանց վեր եմ առած ուրիշներից, որոց անունները և ցոյց եմ տալիս:

2) ՍԱՀՈՒՅ ԻՂԽԱՆԱԳ ԻՂԽԱՆԻ Է՞՞: Այս աշտարակը շինուած է Ժ-րդ դարու վերջերում և չինոյն ՍՀՈՒՆ Է ՎԵՆԱՄԻ ՊԱՆԼԱՆԻ ԻՂԽԱՆԱԳ, որ իր որդին փեսայացոյց քրոջ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՂԽԱՐՈՍԻՈ (Նշմ. հայկ. եր. 34) բայց որովհետև այդ աշտարակը ամենահինն է, ուստի և հաւանական է, որ այդ ՍՀՈՒ ԻՂԽԱՆԱԳ ԻՂԽԱՆԸ Է ՆՈՅՆ ԻՆՔՆ ՍՀՈՒ ՈՂՈՐԱՄԱԺ՝ պարսպի չինոյն: Այդ մասին մի մութ և թեթև ակնարկութիւն է տնում և Հ. ՄԱՐԳՍԵԱՆ (Տեղագր. եր. 107, էջ 34).

ամսն և երկուերորդը 8 սաժենանոց պարզ պատ: Տասն և երկուերորդից (8 սաժեն) մինչև երեք տասներորդը 6 սաժեն պատ սև քարերով խաչաձև կտրած, այնպէս որ երկու խաչ պատի վերի կողմում մի հաս ներքևում, մի մի հաս էլ կոշքերում: Այդ 13-րդ աշտարակի վերայ մի պարսկերէն (Քուշի) արձանագրութիւն, որից, ըստ ասութեան հօրն Աբիշանի¹⁾, երևում է որ այդ աշտարակը կանգնել տուած է 1072 թուականում Մանուշէ ասոջին պարսիկ ամիրային: Երեք տասներորդ և հետևեալ չորեք տասներորդ (խրաքանչիւրը 15 սաժին, ուրեմն Անույ աշտարակներից ամենամեծերը) աշտարակների մէջ եղած պատի տարածութիւնն է 6 սաժին և 1 արշին: Այդ պատը գալիս է արտաքին պարսպի դրան հանդէպ, որոց մէջ եղած հեռաւորութիւնը հաւասար է ճիշդ 10 սաժեհի: Այդ պատի վերայ մի քառակուսի շրջանակի մէջ քանդակուած է մի սաժին երկայնութեամբ մի առիւծ՝ առաջ քաշկու զիրքով: Շրջանի վերայ մի մեծ կակ խաչ և նորա վերև 4 մեծ լուսամուտների, որոնք կը հային դէպի արտաքին պարսպի դուռը, և ի հարկէ այդ լուսամուտներից ծեփում էին զոնից ներս մտնել ցանկացողները:

Չորեք տասներորդ և հնգե տասներորդ (վերջինը 10 սաժին) աշտարակների մէջտեղը գտնվում է ներքին պարսպի աւագ դուռը, արտաքին պարսպից 7 սաժին հեռու: Իսկ այդ աշտարակները շինել է 1197-ին Շանուշ Խաթուն ոմն (որ Լուեցի Խաչերեսի կինն է, ուրեմն Մամախաթունի մայրը²⁾): Անույ հիւսիսային պարսպի այդ կողմը ամենից աւելի շատ է դէմ դրել թշնամու յարձակմունքներին, և այդ պատճառով ամենից աւելի այդ բաժնի աշտարակների վերայ շատ են երևում նեաի և բաբանների³⁾ ծեփերի տեղերն: Աւագ դրան

1) Նշմ. Հայկ. եր. 35.

2) Հ. Աբ. Մխիթ. ճան. յԱնի եր. 57 և Բազմավէպ եր. 255.

3) Բաբանը մի փայտաշէն վիթխարի գործիք էր յոյներից հնարուած, որ վերջերում պարսիկներն էլ սկսեցին դորձածել: Չամչեանի ասութեամբ (Պատմ. հայ. հատ. ք. եր. 957.) նորան տեղից շարժելու համար 400 հոգի քարչում էին պարաններով: Բաբանի գլխաւոր պաշտօնն էր պարիսպներ քանդել, որովհետև մինչև 60 լտրանոց քարեր է ձգում այդ մեքենան (Չաք-ճեան պատմ. հայ. եր. 311.). Որովհետև հայք եւ իւրեանց հերթում քարածիգ գործիքներ հնարելով աշխատում էին թշնամու բաբաններ փչացընել, ուստի պարսիկները իւրեանց բաբանների առաջ բաժակի հակեր էին դարձնում: Մի անգամ էլ երբ պարսից Տուղրիլ իշխանը 1054 թուականում Մանազկերտ քաղաքը պաշարել էր, հայք մի տեսակ դիւրալառ փռչիկ վանդուածով նորա բաբանը բռնկեցուցին (Չամչ. եր. 957—960.)

աջակողմեան, աշտարակից, որ է տասնհինգերորդն, մինչև Գլխորի դուռը կան, ինչպէս վերևում ասած է, 20 աշտարակներ, որոնք իրանց ձևովն ու դիրքով և միմեանցից հեռաւորութեամբ գրեթէ յարևման են նկարագրուած բաժնի աշտարակներուն՝ այն զանազանութեամբ որ ա.) դոցա մէջ գիզին քարերի հետ խառն են և, համեմատաբար շատ, սե. քարեր, բ.) այդ գծի վերայ դառնուած խաչերն գրեթէ բոլորն էլ քանդակադործ են և աւելի զնոյնիկ և գ.) այդ բաժնի աշտարակներն իւրեանց վերայի արձանադուրծիւնների հետ ի միասին համեմատաբար աւելի քիչ են մնաստուած։ Այդ բաժնի աշտարակներից հինգերորդը (Գլխորի դռնից սկսեալ) ունի մի սե. քարեայ գօտի—երկու կողմերիցը դալարուն օձեր, որոց բաց արած բերանները ուզում են կուլ տալ աշտարակի ճակատում զետեղեցրած մի եղջուրաւոր եզան զլուխը։ Դոյն այդ աշտարակի վերայ կայ մի խաչ և մի երկար արձանադուրծիւն։ Նօթներորդ և ութերորդ աշտարակների մէջ (չարձեալ Գլխորի դռնիցը) ընկնում է Գլխնի կամ վերջերում երևանեան դուռը։ Մտասաներորդ աշտարակը ունի, հինգերորդի նման, օձաձև գօտի, մէջտեղում դարձեալ եղջուրաւոր եզան զլուխը¹⁾ - Դուռ և հետևեալ 12-րդ աշտարակների մէջ եղած պատի վերայ հինգ հատ խաչեր, որոց կենտրոններում փայլում են (ինչպէս և աւագ դրան կշտի առիւծի վերքը) գոյնզգոյն յախճապակեայ կլորակ կտորներ։ Տասնևեօթներորդ աշտարակի վերայ նոյնպէս խաչ և արձանադուրծիւն²⁾։ Ներքին պարսօյի պատի հաստութիւնը մէկ սաճնից պահած

1) Օձաձև դռալի ունեցող երկու աշտարակներն էլ շինել է վերայիշեալ
Շահնուշ Խաթունը 1213-ին, ինչպէս այդ երկուսն է՝ իրանց վերայի արձա-
նագրութիւններէց, որոնք է. Սարգիս Կարդացիէ է, (Բաղմալից եր. 255)

2) Աշտարակները արձանագրութեանց թուերը աչքի առած՝ ունենալով 5. Ալիշան և 5. Սարգիս Ներսիսեանց և այլք ըստով են, որ այդ աշտարակներն ճշտաւային հին շինուածքն են և ոչ վերջինք, այլ խառն իմն, զուցէ և ամենորէն հիմքերն են, վրանից նորոգուած, վերի ծայրերին մաշած ընկած և կան դեռ ինչուան ԺԻ դարու կիսէն արձանագրութիւնք, աւելի հին քան զՍաքարեանց ժամանակիս (Նմ. հայկ. եր. 34), և թէ զինութեան անդ (աշտարակաց) ումանք ի նախարարադանց մասնաւորեալ յինքեանս զծախս շինուածոյն՝ զաշտարակն զայնոսիկ յարդիւնս անձանց սեպհականեցին՝ առ անկորուստ միաւոյ յիշատակի անուան նոցա

կաս չէ, բայց մի քանի տեղեր հասնում է մինչև 1 սաժին և 1 արշինի: Ինչպէս պարիսպը, նոյնպէս և աշտարակները կրկնապատ, երբեմն եռապատ ու քառապատ են: Անոյ հիւսիսային կողմի աշտարակներն մեծ մասը կիսաբոլորակ են և երկու, երեք, երբեմն մինչև չորս յարկանի են ¹⁾, որոնք միմեանց հետ միանում են օղային սև կճեպի քարէ տանգուխներով: Դոցա ծայրերը ընդ հանրապէս կամարակապ է, և ումանցը առամնաւոր (վերջին տեսակը միջնաբերդի արևմտեան կողմում արտաքին պարսպի վերայ): Բոլոր աշտարակների ներքին մասերը հաստ են, բարձրանալով հետզհետէ աշտարակը բարականում է և ստանում վերոյիշեալ ձևերը: Պարիսպների և աշտարակների արտաքին կողմերին մարդկանց ձեռք դեռ դիպած չէ, բայց նոցա ներքին կողմի քարերից խիստ շատ հանած է և բոլորը այդպիսով շատ ազդեցրած: Աշտարակների նոյնպէս և պարսպի քարերն համեմատաբար նուրբ տաշած չէ, իսկ նոցա մէջ ցէմենտի հետ խառնուած է, ըստ մեծի մասին, ջրային քարերի կամ խճիրի կտորտանք: Ինչպէս վերևում ասած է, աշտարակներից պարիսպների վերայ դուրս դալու կան տեղեր, և աշտարակների մուտքերը, ըստ մեծի մասին, միմեանց մէջնց է: Աշտարակների միջև բաժանմունքներն և սենեակներն ուարդ ապացոյց են, որ դոքա զօրաց մշտական բնակարաններ եղել են: Ներքին պարսպից 3 սաժէնի չափ հեռաւորութեամբ քաղաքի միջից երևում են մի սաժենանոց հաստութեամբ բնակարանների հիմքեր և նոցա առաջ, դէպի պարիսպը, փոքրիկ խցերի աւերակներ: Արդեօք այդ խցիկներն ևս զօրաց, ու այդ պատն մի երրորդ և փոքր պարիսպ չէ՞ եղել, մանաւանդ այդ պատի հեռաւորութիւնը ներքին պարսպից մի փոքր բանով աւելի է քան ար-

(Բազմալ. եր. 253): Այդ նախարարադոնների մէջ կան, ինչպէս տեսանք, և կանայք ինչպէս Շանուշ և Մամախաթուն: Աշտարակներ չինել է և նոյն ինքն Չաքարիա սպասալար, որ բոլոր արձանագրութիւնների մէջ կրում է այս տիտղոսը «մանդատոր թախուցէս ամիր սպասալար»:—Մանդատոր թախուցէս տիտղոսը պ. Բրոսէն թարգմանում է ober-гофъ-марша ль, իսկ ամիր սպասալար—гнералииушь. (descrip. des monast. d'Haghat et de Sanahin. St. Petersburg 1863 եր. 6).

1) Հայրն Աբէլ ասում է որ Շանուշ խաթունի շինած աշտարակներն ինն յարկանի են եղել.

Ծան. յօդ.

տաքին և ներքին պարիսպների հեռաւորութիւնը, որոց ամենաքիչը 2 արշին, ամենաշատը 3 սաժին է: Արտաքին և ներքին պարիսպների միջի հեռաւորութիւնը դռների մօտ սովորաբար շատ է, լայն է, իսկ որքան դռներից հեռանում էք, այնքան նեղանում և սեղմվում է: Առհասարակ ռազմագիտական խիստ և ամենազգոյշ կանոնները պահպանած է պարիսպների շինութեան ժամանակ: Թող այն որ քաղաքի երեք կողմի ձորերի հանդէպ շինուած են մարտկոցներ, թող որ այդ մարտկոցները շատ և շատ հեռուն կարող են ծեծկել, այլ նաև աշտարակներ ու մարտկոցներ շինուած են այնպիսի բարձր ժայռերի վերայ, որոնք իրանց բարձրութեամբ, կարծրութեամբ, և բնական անառիկ դիրքովն բոլորովն կարծես անմատչելի են և որոց վերայ պարիսպ քաշելն անգամ աւելորդ կը լինէր: Որինակի համար քաղաքի հարաւային ծայրում եղած կարծր քարաբլրի արեւմտեան կողմում, որ հայտն է դէպի Ախուրիան ձորի շարունակութիւնը և որտեղից թշնամին կարող էր գալ քաղաք, կանգնած են զոյգ գոռոզ աշտարակներ՝ մէկը միւսից բարձր: Աթէ թշնամին այդ աշտարակներից անցնելով շուռ դայ դէպի Ծաղկոցաձոր, նա իւր հանդէպ, արտաքին և միջին պարսպի մէջտեղի տարածութեան վերայ, կը գտնի հինգ աւելի խրոխտ և մեծ աշտարակներ, աստիճանաբար ձորի ամէն մի անկիւնում ծեծկող, բայց եթէ թշնամին յաջողութիւն ունեցաւ անցնել և այդ աշտարակներից (միջնաբերդի բարձրութեան պատճառով այնտեղից դժուար է հարուածել ձորի մէջ թափուած թշնամոյն), նա կը հանդիպի ամէն մի քայլափոխում նորանոր աշտարակների և մարտկոցների ներքին և արտաքին պարիսպների վերայ, նորանց մէջ, նորանցից դուրս, զանազան առանձին ժայռերի վերայ, փոսերի մէջ և գոքա մէկը քան զմիւսը խրոխտ, մինչև քաղաքի հիւսիս—արեւմտեան ծայրը, ուր Ծաղկոցաձորը ճիւղաւորվում է և մի մասը գնում է դէպի արեւելք իսկ միւսը դէպի հիւսիս, ուր արդէն գալիս է քաղաքի հիւսիսային պարիսպը իւր աշտարակներով:

ԺԷ.

Անոց պարիսպներու քանդուած լինելուն պատճառով դժուար է իմանալ թէ քանի՞ դուռ ունէր այդ քաղաքը: Պատմութիւնը աւանդում է որ երբ յոյները նենգութեամբ Գազիկ Բ-ին Կ. Պօլսի տարան և այնտեղ պահեցին տիրանենդ նախարարները նորա ետեւից ու-

զարկեցին Անույ քառասուն բանալիներն, բայց դորանից չէ կարելի հետևացնել թէ ուրեմն Անույ դռները 40 հաա էին, որովհետև մի դուռը կարող էր երկու և տեղի բանալիներ ունենալ: Արտաքին պարսպի վերայ, ինչպէս վերեւում յիշելեմ, կայ միմեայն մի հիւսիսային դուռ ¹⁾, իսկ ներքին պարսպի վերայ այժմ երևացող դռներն ու դռների հետքերն տասն և երկու հաա են: Արտաքին ընթերողը, եթէ ասէ որ նոյն չափի դուռ էլ կը լինէր ի հարկէ և արտաքին պարսպի վերայ, որովհետև այդ երկու պարսպների դռներն միմեանց հանդէպ շինած չեն, այլ մի քանի սաժին հեռաւորութեամբ աջ կամ ձախ կողմերում: Դորա ապացոյցը մինչև հիմայ երևում են արտաքին և ներքին պարսպի աւագ դռներն: Այդ դռներից առաջինից ներս մտնելով նախ պէտք է ծռուիք զէպի արեւելք, յետոյ զէպի հարաւ, որ հապիւ գտնենք երկրորդը, որոյ մէջ եղած հեռաւորութիւնը հաւասար է 16 սաժին և 2 արշինի: Երկու պարսպների դռների այդպէս շինելն ի հարկէ այն խորհուրդը ունի, որ եթէ թշնամին մի պարսպի դռից ներս մտաւ, չկարողանայ իսկոյն մտնել և միւս պարսպի դուռը, այլ զեռ բաւականին տեղ էլ ստիպուի այս և այն կողմը պարտաւել մինչև նորան գտնելը, և այդ ժամանակ բնականաբար նա ենթարկուելու է երկու պարսպների նեղ միջոցում նորանոր հարուածների պարսպի պատերի վրան շարունակ զօրքերից, և հանդիպակաց և կողմնակի աշտարակներից: Աերոյի շէալ 12 դռներից գտնվում են քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմում: ա.) Ծ ա ղ կ ո ճ ա ձ ո թ ի դ ու ռ ը, շինուած ճիշդ այդ ձորի զէպի հիւսիս եկող մի փոքր ճիւղի գլխին: Դորա լայնութիւնը 2 արշին է, իսկ բարձրութիւնը մի սաժին: Այդ դրան արտաքին կողմից մի բարակ պատ քաշած լինելով՝ զրոյից մօտիկ տուողը չէ կարծում թէ այդ տեղ դուռ կայ, միայն ներքին կողմից երևում են նորա կամարներն:

1) Այդ դրան վերայ արձանագրութիւն չկայ, բայց նորա աշակաղմեան տշտարակի վերայ կայ եղիւ մի խաչաքար, որի վերին կողմում եղել են այս բառերս Վարդիս յիշեցէք, իսկ ներքին կողմում տուրք Սարգիս աւգնէ (օգնէ) Սարգսի, Գևորգա, ամէնա, Դոյն այդ խաչաքարի ստորև եղել է և մի անյիտակ քար մի ընդարձակ արձանագրութիւնով, որից երևում է, որ Սամուէլի որդի Սարգիս անունով մի մարդ շինել է արձաններ (խաչ արձաններ) հաւանականաբար վերեւում յիշուածներն. Բաղմալ, եր. 254 և հ. Արէլ, Մխիթ. ճանապ. յԱնի, եր. 58):

Հետևաբար այդ դուռը ծածուկ դուռ է և պատերազմի ժամանակ միայն գործածելի: Հենց այդ դռնից էր որ ծերունին վահրամ իւր կտրիճներով: 1040—[Թուականում, յանկարծ զրոհ տալով յունաց զօրքերի վերայ ցիր ու ցան արաւ նոցա: Այդ ժամանակից սկսեալ, զուցէ, մինչև հիմայ մնում է դուռն քանդուած արտաքին պատը: Այդ դրան վերայ ոչ մի զարդ կամ արձանագրութիւն չկայ: բ.) Հիւսիսային կողմում կարուց դուռը, որ այնքան լեցուած է, որ բարձրութիւնից հազիւ մի արշին է երևում: Այդ դրան լայնութիւնն է 2 սաժին: Ունի վեց կամար, ճակատին մի խաչ: Դրան աջ կողմը 4 խաչարձանի տեղեր (կիսաբոլորակ խորշեր) 2 արշին բարձրութեամբ և մի արշին լայնութեամբ: Այդ խորշերից երեքի մէջի խաչերը դեռ մնում են, իսկ չորրորդը հանած է: Կարուց դռնից մինչև Ծաղկոցաձորի դուռը ստորերկրեայ ճանապարհի կամարակապ հետքեր են երևում քաղաքի միջից: դ.) Աւագ դուռ ունի 3 սաժին և 1 արշին լայնութիւն, իսկ բարձրութիւնից հազիւ այրքանն է երևում, որովհետեւ դա ևս բաւականին լցուած է: Այդ դրան կամարներից երկուքը քանդուած է և միմեայն չորսը երևում են, որովհետեւ կամարների թէ քանդուածների և թէ մնացածների լայնութիւնը կամ հաստութիւնը հաւասար է 3 սաժին և 1 արշին: Դրան ճակատին, նորա լայնութեան հաւասարութեամբ, մի ընդարձակ արձանագրութիւն¹⁾: Այդ արձանագրութեան վերև մի մեծ խաչի տեղ: Դրան աջ կողմում 3 խաչարձանի խորշեր և այդ խորշերի վերայ նոյնպէս արձանագրութիւնների տեղեր: Թէ դրան ճակատի մեծ կարմիր խաչն և թէ խաչարձաններն մի քանի տարի առաջ Հիւսէին բէգ Մատաթօօյին հանել Ղարս է տարել, թէ և խաչը ճանապարհին

1) Այդ արձանագրութիւնը անթուական է. նորանից երևում է որ երկու պարոններ՝ Գրիգոր և Յովհաննէս զքաղաքս մեր (Անի) նորոգեալ շինեցին և զամենայն հարկապահանջութիւն եբարձին: Հարկերի մի քանիսները համարուած են արձանագրութեան մէջ, բայց բաւերը ինձ անհասկանալի են, այնքանս միայն հասկացայ որ ի միջի այլ հարկերի ժողովրդեան վերայ դրուած է եղել և աթուռի հարկ եւս յետոյ ի չարաց դրած էր. զկապալն յեպիսկոպոսէն բարձին: Բազաքը նորոգող Գրիգոր և Յովհաննէս պարոնները չգիտեմ հայ նախարարազունք են, թէ օտարազգի տիրապետողների կողմից նշանակուած ստիկաններ, ինչպէս կարծում է հայրն Ներսիսեան (Տեղեկ. հայ. մեծ. Բազմալ. եր. 254).

սայեց ընկնելով կոտորել է: Այսպէս պատմեցին ինձ Անեցի զիւղացիներէց, որոնք ներկայ և ականատես էին եղել այդ սրբապղծութեանը՝ 40) Գլինի կամ Երևանեան դռնը մեծութեամբ փոքր ինչ պակաս առաջ դռնից: Այդ դրան երեք կարգ, մի մի սափեմանոց արնագոյն քառակուսի քարերից շինած կամարները, դեռ մինչև հիմայ անփնաս մնացած են ճակատի դեղին, սև կարմիր քառակուսի քարերոյ տախտակովն և այդ երկու յատկութեամբ Երևանեան դռնը բոլորովն զանազանվում է Անույ միւս դռներից: Գրան աջ կողմում երկու խաչարձանների խորշեր, որոց մէկի մէջն խաչը մնում է, իսկ միւսից հանած: Խաչարձանների խորշերում խնկամանի ձևով փորած կան և խուսկ ծխելու տեղեր: Արևելեան կողմում, Գլինի վերայ, կան երկու դռների հետքեր՝ մինը հիւսիս-արևելեան, միւսը հարաւ-արևելեան անկիւններում: Այդ երկու անկեան մէջ 90 սափն տարածութեամբ տեղ տեղ կան դարձեալ քայքայուած պարսպի պատեր, որոց վերայ կան 3 ուրիշ մեծ աշտարակներ: Միջին աշտարակի վերայ մի քանդակագործ հիւսնալի խաչ, վարդի թերթերով չորս կողմից դարգարուած: Խաչի ներքև մի համառօտ արձանագրութիւն: Արևմտեան կողմում, Ծաղկոցաձորի վերայ, կրկին երկու դռների հետքեր, մինը միջնաբերդի հիւսիս-արևմտեան կողմում, միւսը քաղաքի կենտրոնում ձորի գլխում, Ապուղամբէնց 40) Գրիգոր եկեղեցուց մի քանի քայլ հեռու գէպի հիւսիս: Ծաղկոցաձորի վերայ, 35 սափն տարածութեամբ, դեռ Միջնաբերդը չհասած (ուր պարիսպները դեռ կանգուն են) կայ էլի քայքայուած պարիսպների աշտարակների մնացորդներ: Հարաւային կողմում, Ախուրեան ձորի վերայ կան չորս դռների հետքեր, առաջինը մէջ տեղում, կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ներքև: Այդ դռնից մինչև Ախուրեան գետի կամուրջը կան քարեայ աստիճանների շօշափերի հետքեր, երկրորդը դէպի արևմուտք միջնաբերդի մօտ, իսկ երրորդը և չորրորդը դէպի արևելք ձորի միջին շինուած մի վանքի հիւսիս-արևմտեան կողմում: Չորրորդ դրան վերայ մի արձանագրութիւն 1):

1) Անույ դռների անունները, որոնք ևս մասնաւորապէս յիշելի, դուրս է բերուած արձանագրութիւնների միջից, բայց թէ իսկապէս այդ անունները այն դռներինն են թէ այլ քանդուած դռներին, չգիտեմ: Առաջ դուռ, զոր օրինակ, ևս անուանում եմ միջին գլխաւոր դուռը, Գլինի

ԺԸ.

Վերևում ես ասացի որ Անույ միջնաբերդը քաղաքի մակերևույթից 35 սաժին բարձր է: Այդ բարձրութիւնից նա իշխում է բոլոր քաղաքի, ձորերի, շրջակայ դաշտերի և իւր հարաւային կողմում եղող քարաբլուրի վերայ: Արևելեան կողմից, որտեղից ես չափեցի երկրի բարձրութիւնը, միջնաբերդը զրեթէ ուղղահայեաց դիրք ունի դէպի Ախուրեան ձորը, իսկ արևմտեան կողմում, որ հայում է դէպի Ծաղկոցաձոր, գառիվայր է մինչև պարիսպը, կանգնած խոր դուրսից և բարձր ձորի գագաթին: Ինչ որ վերաբերվում է հիւսիսային կողմին, նա բոլորովին հարթ է և քաղաքի մակերևույթին հաւասար: Ինքը միջնաբերդը միապաղաղ սև կճեայ մի վիթխարի ժայռ է քառակուսի ձևով: Այդ ամբողջ ժայռի գագաթը ծածկուած է փլատակների շեղջերով, որոց մէջ 16 հատ քառակուսի մեծկակ միմեանց կից սենեակների հիմքերն են երևում: Ժայռի արևելեան կողմում կանգուն մնում է մի երկայն սրահ: Նորա ճակատը դէպի արևելքն է նայում և արևմտեան կողմից, որ արդէն քանդուած է, հաւանականաբար պէտք է որ միացրած լինէր յիշեալ սենեակների հետ, որոնք անշուշտ նորա մասերն են: Սրահի և սենեակների կշտին կան գետնափոր կամարակապ նիւղներ: Սրահի հանդէպ, դէպի արևմտա—հիւսիս, կայ մի այլ մեծ շինութեան աւերակ, որոյ մէջ մինչև այսօր կանգնած է մի մեծ դուռ իւր զնդեցիկ կամարով: Դուռը հայում է դէպի Ծաղկոցաձորի հիւսիսային լայն կողմը: Ակադեմիկ Բրուսէն վերոյիշեալ սրահի ճակատի երկու անկիւններում արջագլուխ պատկերներ էր տեսել, որոյ ձևը ցանկացողը կարող է նորա պլեօմի «պալատ ի միջնաբերդի» պատկերի մէջ նկատել: Հայրն Ալիշան այդ պատկերը դուրս բերելով իւր Նշմարքի

դուռ (կամ ինչպէս արձանագրութեան մէջ ասած է, Գուռ աղուռ (պատմ. Հռոմոսին) կամ Երևանեան դուռ, այն դրան որ հայում է դէպի Դուին, կարուց դուռ (Ղուսաւորչայ եկեղեցւոյ արձանագրութիւններից մէկում) այն դրան, որ հայում է դէպի կարա Այալեսով և ձորերին հայող դռները Ծաղկոցաձորի և Գլիձորի դռներ: Կաթուղիկէի հարաւային կողմի դրան, որը դէպի կամուրջն է տանում, ասում են ոմանք և կամըր-ջաղուռ: Աւագ դրան նաև Շիրակայ դուռ էլ են ասում ժողովրդականք, որովհետև այդ դուռն էլ դէպի Շիրակայ դաշտն է հայում:

Ծան. յօդ.

մէջ՝ ամբողջ սրահը Պահլաւունեաց պալատի մի մասն է համարում ¹⁾ և ոչ իբրեւ առանձին շինութիւն և այն, ինչպէս տեսանք, Պահլաւունեաց պալատից շատ հեռու Միջնաբերդի և ոչ քաղաքի մէջ: Այդ արջազուլիս պատկերները այժմ պոկած հանած են չարածի ձեռքեր:

Այդ սրահի և նորա կից սենեակների պալատ լինելը անտարափուտ է, բայց թէ ո՞րք են եղել նորա կերտողքն ու առաջին բնակիչները՝ յայտնի չէ, կամ թէ այժմեան երեսցածը ամբողջապէս կամ մասամբ սկզբնական շինութիւնն է թէ վերջերում փոխուած կամ նորոգուած՝ զժուար է գուշակել, որովհետեւ ոչինչ արձանագրութիւն, ինչպէս այդ սրահի, նոյնպէս և ոչ մի տեղ միջնաբերդում ես չգտայ: Նթէ աչքի առաջ ունենանք այն պատմական փաստը, որ Անուայ առաջին տէրերը, Կամսարականք, իւրեանց բնակութիւնը հաստատեցին միջնաբերդում, և թէ Անուայ միւս շինութիւններում երբէք չեն երևում այդպիսի տարօրինակ զարդեր և այդ ձևի շինութիւններ էլ չկան, և ոչ էլ այդքան հնացած, պէտք է ենթադրել, որ միջնաբերդի այդ ընդարձակ շինութիւնը եղել է Կամսարականների նման հարուստ իշխանական ցեղի բնակարան ²⁾:

Միջնաբերդի մէջ, բայց ոչ ժայռի վերայ, այլ նորա արևելիան կողքին ուղեղ Ախուրեան ձորի գլխին, կայ մի կիսաւեր փոքրիկ եկեղեցի կրակի գմբէթով: Մի այլ բոլորակ եկեղեցի, կամ տեղի ճիշտն ասելով, փոքրիկ մատուռ, կայ նմանապէս և միջնաբերդի հարաւային կողմում, որ միւս մատուռներից զանազանվում է իւր կամարների անկիւններում զետեղեցրած կենդանիների զուլաններով (զիմակ): Այդ եկեղեցիները նոյնպէս գուրկ են արձանագրութիւններից, և վերջինի համար ոմանք կարծում են զխառնոց լինել սկզբում:

1) Նշմ. հայկ. եր. պ. եր. 69.

2) Անուայ աշխատութիւնից յետոյ պ. Քիւրքճեանը իւր ճանապարհորդութիւնը շարունակել է դէպի հարաւ—արեւմուտք, ուր Նախճատան առունով մի հայաբնակ գիւղում պարտնը գտել է Կամսարականների գերեզմանը հանդերձ արձանագրութեամբ, որ և արտագրել է. Որովհետեւ մինչև հիմայ ոչ մի ճանապարհորդական աշխատութեան մէջ Կամսարականների գերեզմանների մասին յիշատակութիւն չկայ, ուստի և պ. Քիւրքճեանի արտագրած արձանագրութիւնը կարող է մի լոյս ձգել Հայաստանի այդ հին տոհմի պատմութեան վերայ:

Միջնաբերդի մէջ ճանապարհորդը՝ յաճախ հանդիպում է պղնձէ դրամների, այլևայլ ձևերով: Դորանց մէջ ոմանք յունական դրամներ են, ոմանք արաբական, այլք պարսկական: Վերջապէս կան դրամներ առանց գրի: Վերջին տեսակի մի երեսում քաշուած է մի մեծ մարդ, միւս երեսում երկու հանդիպակաց քուրմեր, որոց մէջ տեղը սուրբ կրակը: Միջնաբերդում դանուած դրամներից ինը տեսակ են վերցրի: Դրամներին յաճախ հանդիպում էք նոյնպէս և աշտարակների մօտ, ուր մկները գետինը փորելով այնտեղ թաղուած փոքրիկ կճուճներում իւրեանց բոյնն են դրել: Պ. Յիւրքճեանը ինձ պատմեց որ նա մի այդպիսի կճուճի միջից հանել է սրանից մի քանի տարի առաջ մի քանի տեսակ պղնձադրամներ:

Անցիկ թուրքերից մինը տուեց աշտարակների մօտից գտած մի պղնձեայ նետի իւսանկիւնաձև կտոր, որ պ. Յիւրքճեանը իւր մօտ պահեց: Կանգնելով միջնաբերդի վերայ Անուայ մէջ մնացած աւեր և կիսաւեր, կանդուն և կիսականդուն բոլոր շինութիւնները կարելի է պարզ կերպով տեսնել: Երեսներս դէպի հիւսիս Կարճնելով, մէք մեր հանդէպ տեսնում ենք քաղաքի պարիսպը և նորա մէջ աւազ դուռը, որտեղից սկսվում է մի նեղ ուղի՝ ճանապարհ, որ ձեզ բերում է հասցնում է մինչև միջնաբերդը: Այդ ճանապարհը վերջերում երթևեկների փոքրիկ հետքերից է կազմուած և շատ տեղ անցնում է դեռնին հաւատարած շինութիւնների վերայով: Այդ ճանապարհով և կամ հօրն Ալիշանի ասածի նման ¹⁾ քաղաքի աւազ դռնից մի երեակնայական ուղիդ գիծ ձգելով մինչև միջնաբերդը ²⁾ քաղաքը բաժանվում է երկու գրեթէ հաւասար մասի, արևելեան և արևմտեան և կամ Ախուրեան և Ծաղկոցաձորի մասեր: Ներս մտնելով աւազ դռնից և հազիւ 50 քայլ առաջ գնացած ձեր աջ կողմում, ճանապարհից մօտ 30 սաժէն ներսով, կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որին ևս իմ յիշատակարաններիս մէջ Անանուէն և Կիկղեցի եմ տալիս: Այդ եկեղեցունց ուղից դէպի հարաւ դնալով ոչ աւելի քան 100 քայլ կայ Ասաքեղոց եկեղեցին: Նորանից

1) Նշմ. հայկ. եր. 44) ուր ասվում է, որ յիշատակարաններիս մէջ

2) Հայկ. Ալիշան այդ գիծը հասցնում է մինչև Գիւստանուրդ Աշաքա կամ Ծաղկոցաձորի գետինը: Ինք Ախուրեանի, բայց իսպառնուրդը լինում է մեր տեսած հարաւային կողմի քարաբլրի արևմտեան կողմում, քաղաքից դուրս, ուրեմն դա ուղիդ գիծ չէ:

դէպի արեւմտ—հարաւ Ապոնդարենց Ս. Գրիգոր եկեղեցին՝ Ծաղկոցաձորի գլխին։ Նորա հանդէպ դէպի հիւսիս, ներքին պարբային կից Թիկնապահից, ըստ Բրոսսէի, տունը։ Այդ երկու շինութեանց մէջ՝ քաղաքի հիւսիս—արեւմտեան անկիւնում՝ Ծաղկոցաձորի քարապլինին Պահլաւունեաց պալատը։ Սորանից էլ մօտ 200 քայլ, դէպի արեւելա—հարաւ, մի փոքրիկ բլրակի գլխին, մի յաղթանդամ շինութիւնից մնացած մի հասիկ կիսաբոլորակ պատ։ Այժմ դառնանք էլի դէպի մեր ճանապարհը։ Առաքելոց եկեղեցւոյ կշտից ճանապարհի վերայով առաջ գնալով ճանապարհին կից մի մեծ Մինարէ։ Ահա բոլորը ինչ որ կայ մեր աջ Թեի վերայ։ Իսկ ձախ կողմում, մինարէից դէպի արեւելա—հարաւ, կաթուղիկէ մայր եկեղեցին։ Նորանից դէպի արեւելք, Գլխորի և Ախուրեանի միացման կէտում, Ս. Փրկիչ եկեղեցին։ Սորանից էլ ուղիղ գծով դէպի հարաւ՝ արքունական բաղանիքը։ Իսկ այս վերջինից հազիւ 400 քայլ էլի դէպի հարաւ, Գլխորի և Ախուրեան ձորի անկիւնում քաղաքի մակերկոյթից բաւական ցածր, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, իւր արեւմտեան կողմում ձգուող երկայն սրահի պատերով։ Ահա և բոլոր մեր ձախ կողմում տեսածներէն։ Քաղաքը միջնաբերդից բաժանող հիւսիսային պարանոցի արեւելեան անկիւնումն էլ մեր ճանապարհի ձախ կողմից կցուած մի այլ շինութիւն և նրա կշտին մի երկրորդ մինարէ։

Անիին ցարդ այցելող ճանապարհորդները, և նորանցից առնելով հայր Ալեշան, վերջին շինութեանը մզկիթ անուն են տուել, բայց իմ յիշատակարաններէս մէջնա անուանուած է Անանուն պալատ ¹⁾։

1) 1225 թուականին մի արաբացի պատմիչ գրել է, որ Ալի—Աբուլանի Անին առնելու ժամանակ (1064-ին, յունիս 6-ին) 500-ից աւելի եկեղեցի կար այնտեղ։ 1255-ին մի եւրոպացի ճանապարհորդ 100 եկեղեցի և 2 մզկիթ էր համբել Անույ մէջ։ Ներկայ դարու սկիզբը Անին այցելող եւրոպացի ճանապարհորդները 40 եկեղեցի էին համբել (Նշմ. Հայկ, պր. բ. եր. 39—40) Պ. Բրոսսէի Ալքոմում մենք տեսնում ենք հազիւ 25 շինութեան պատկերներ, իսկ այժմ, ինչպէս տեսանք, միմիայն 14 կտոր, մի եկեղեցի էլ հարաւային քարաբլրի գլխին, ուրեմն ընդամէնը 15 կտոր։ Իւր տեղում ես ցոյց կուտամ Անույ շինութիւնների այդպէս չուտ աւերման և քանդման ենթարկուելու պատճառը։

Այդ բոլոր շինութիւնների մէջ, վսեմութեամբ և բիւզանդական նուրբ ճարտարապետութեամբ առաջին տեղը բռնում է Վաթուղիկէ մայր եկեղեցին «ամենապայծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամարօք զմբեղաւորեալ խորան երկնանման» և այլն: ¹⁾ Ուստի եկ, սիրելի ընթերցող, նախ և առաջ զլուխ ծռենք նորա խաչին և ծնկաչոք զէպի նա մերձկանք ի զննութիւն:

Յ. ԳԵՂԱՄԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

1) Ասողիկ պատմ. ԳԼ. 30.

սարգիս աչքին հանդիպելիս՝ քու սիրտը նուազի ու մարմնուդ մէջ մի դուրեկան սարսուռ ընկնի,— իմացիր որ այդ քու առաջին, սուրբ, անկեղծ և Աստուծոյ օրհնած սէրն է. անվախ գնա՝ նորա առջև, բռնէ այդ սրբութիւնը ու էլ ձեռքիցդ բաց մի թողնիլ. այդ քու ճակատագիրն, այդ քու բաղդն է. մի՛ դաւաճանիլ առաջին զգացմունքդ, առաջին սէրդ, իմացիր որ դու արդէն միաւորուած ես հոգւով, և երկնքը օրհնել է քու ընտրութիւնը: Բայց... նայէ՛, զգուշացիր այդ առաջին սէրդ փոխելու շահի, հարստութեան, ոսկու, փառքի, կեանքի յարմարութեան հետ: Մի՛ ծախիլ հոգիդ, ապա թէ ոչ՝ դառնապէս կը զոյժաս մի օր. ինքդ քեզ ծախելը այնուհետև սովորական բան կը դառնայ քեզ համար:

Այո՛, ես սիրել էի արդէն Մարիին, — խոստովանում եմ այդ աշխարհի առջև և այժմ ոչ միայն չեմ զոյժացել կամ ամաչում եմ պատանեկական զգացմունքէս, այլ ընդհակառակն, պարծենում եմ, միտութարփում եմ, որ ես ևս սրտիս մէջ կրել եմ աստուածային կայծ... Սէրը, ինչպէս և ամէն առաքինութիւն, Աստուծոյ առանձին շնորհն է. ամէն մարդու լիակերպ բան չէ՝ ջերմ և անկեղծ սիրելը լոկ սիրելու առարկան և ոչ թէ նորա ածանցական մասնիկները՝ օժիտի, ապագայ ժառանգութեան, շահաբեր ազգակցութեան, հովանաւորութեան և այլն, և այլն, և այլն անուններով:

Մամականումը ձեռքս տուին, ինչպէս յայտարարութեան մէջ ևս նշանակած էր, երեսուն ուրլի. փողը Գ. Բ. և Մ. Թ. բարեկամներէս էր. այդ փողով պիտի տպէի մեր շարադրութեանց ժողովածոյքի առաջին տետրը:

Այն օր ինձ մի այնպիսի բան պատահեցաւ, որ մինչև այժմ ինքս ինձի մեկնել չեմ կարողանում, և եթէ պատմեմ, զիտեմ, շատերին անհաւատալի պիտի երևի. այսու ամենայնիւ նա այնքան ճշմարիտ է, որքան ճշմարիտ է արեգակի ամէն ցերեկ, ու աստղերու ամէն զիշեր երկնքի վրայ փայլելը: Գիտեմ, կասկածամիտ մարդիկ այս պատմելու միջնափէպս պիտի համարեն իմ մտացածին՝ deus ex machina՝ ն, — այդ շատ լուր գիտեմ. բայց ի՞նչ փոյթ. իրողութիւնը միշտ իրողութիւն կը մնայ, թէկուզ անմեկնելի էլ լինէր նա մարդոց համար: Ո՛վ չզիտէ Շիլլերի ասածը, թէ՛ աշխարհիս երեսին զեռ ևս շատ անմեկնելի գաղտնիք կան: Եւս էլ նոցա թուումը համարեցէք:

Ես չեմ կամք արգիծք Պեանրբուրգի Шумице дроръ անած վաճառանոցի մասին, որն հայերս Գող-բաղար էինք ասում, ուր կօպէ-

կանոց լաթէն բռնած մինչև հազար մանէթանոց սամուրի մուշտակ կարող էիր գտնել, ուր Сыздаль-ի ботамазы' ների պատկերների մէջ հնագէտը կարողացել է փոշիի տակից գուրս հանել Ռաֆայէլի, Քօրրէջիօի ու Ֆան-Դէյքի անգին պատկերները, ուր ամէն տեսակ հին, ժանդոտած, կոտրատած, պատառոտած երկաթներ, հալաւներ, գրքեր, շալեր, ինքնաեռներ, կօշիկներ, միով բանիւ՝ ինչ որ սիրտդ ուզենար, կարող էիր ճարել, գրպանումը գտնուած փողի քանակութեան համեմատ: Ահա իսկ այդ Գող-բազարումը մի հնավաճառ խանութպանի մօտ վաղուց մի հնաձև գրասեղան էի հաւանել, որն ոչինչ աչք շլացնող արտաքին տեսք չունէր, ոչ նորաձև էր և ոչ էլ յարմար էր գործադրութեան համար. ինքը մի հաստալիոր, կարճ ոտանի ու հնոցի մեծութեամբ մի սեղան էր, վրան ու մէջը անհամար գզոցներ կային՝ որը թղթի, որը թանաքամանի, որը բանալիների, որը ծխախոտի, որը այս և որը այն — հազար տեսակ մանրսունը առարկաների համար: Ես էլ չգիտեմ թէ՛ ինչն էի հաւանել. իւր տղերդութիւնով ու անձոռնիութիւնով, հաւատացնում եմ, ներս մտցնելու կարասի չէր. բայց ամէն անգամ որ Գող-բազար էի պատահում՝ մի անյայտ զօրութիւն, կարծես թէ, քաշում էր ինձ այդ հնավաճառ խանութպանի մօտ, և ամէն մօտենալիս՝ անպատճառ ծախս էի անում այդ գրասեղանը, թէև շատ անգամ գրպանումս կօղէկ էլ չունենայի:

Հէնց որ բարեկամներիս ուղարկած երեսուն մանէթը ձեռքս առի, իսկոյն միտքս եկաւ չնաշխարհիկ գրասեղանը, և ինչ էք կարծում: Ոչ դէպի Մարին շտապեցի, ոչ դէպի Յովհաննէսը, այլ ուղիղ գնացի հնավաճառի խանութը և, ըստ սովորութեանս, սկսայ հազարերորդ անգամուայ ծախս:

— Կարժէ՞ որ ձեզ հետ զլուխ մաշեմ, ասաց այս անգամ վերաւորուած խանութպանը. դուք, ինչպէս նկատել եմ, միայն ժամանակ անցնելու համար էք գալիս ու ծախս անում, դնել խօ ամենէին մտադիր չէք. ասաց ու խտադէմ երես արաւ:

«Չէ՛ չէ՛, ասացի, անպատճառ միտք ունիմ դնելու, եթէ աժան տաս:»

— Առանց նորան էլ չնչին գին է պահանջածս, ասաց մարդը, որ ինքն էլ, ինչպէս երևում էր, սաստիկ զգուշ էր այդ գրասեղանէն, որն նորա փոքրիկ խանութի գրեթէ կէս մասն էր բռնել. մանէթ ու կէսը ինչ փող է, որ խնայում էք... հաւատացնում եմ ձեզ, որ վրան

— խօսի դու, նստու անի՛լ զարպ-բոթ ոգիկա՛ր միտ լոյսան:

մանէթէն աւելի փայտ կայ, եթէ վառելու չենիս: Իսկ գամբըր, իսկ պտուտակները, իսկ կղզակներն ու բանալիները... ի՞նչ էք ասում, գրեթէ ձրի եմ տալիս, դուք էլ ծախս էք անում...:

Վաթնունհինգ կօպէկի կուտաս, ասացի: (Ուրիշ անգամները յիսուն կօպէկից աւելի չէի տալիս: Աչքս վախեցել էր ուռն վաճառականներից, պատճառ որ՝ մի որեւէ բան դնելիս նոցա պահանջած գնից քառորդն եմ վճարել ապրանքի համար և այնու ամենայնիւ դարձեալ միշտ խաբուել եմ): — Հաւատացնում եմ ձեզ, որ ինձ աւելի թանգ արժէ, ասաց ըստ սովորութեան ուռն վաճառականների. ինքս մանէթ ու քսան հինգ կօպէկ եմ տուել. միթէ քսանհինգ կօպէկ շահ պիտի չունենամ, չորս տարից աւելի է, որ խանութիս մէջ տեղ է բռնում, ասաց ու բարկութեամբ թքեց իմ հաւանած դրասեղանի վրայ, ու յետոյ աւելցուց՝ էլ քանի ժամանակ կը սպասեմ, եթէ ծախեցի՝ (աւ) թէ չէ՝ ահա երգուեցայ, կ'առնում, կացինի տակ կը դնեմ ու ինչպէս որ կայ՝ փշուր փշուր կ'անեմ ու հնոցը կը ձգեմ:

Ճշմարիտ պէտք է ասեմ, որ շատ կոպտատարազ ու անձոնի շնորած բաներ էի տեսել, բայց այս դրասեղանի նման այլանդակ բան կեանքումս տեսած չէի, ինչե՞ն էի հաւանել թէկուզ մեռցնէք, մեկնել չեմ կարող:

Խանութպանը շարունակեց՝ կուտաք մէկ մանէթ: Ասաց ու ափը ափիս խփեց, ինչպէս որ այս ծէսը սովորական է ծախող ու գնողի մէջ:

Եւ էլ նորա ձեռքը առի՝ ահա քեզ եօթանասուն կօպէկ ու մէկ դոօշ չեմ աւելացնիլ, ասացի ու ափս ափին խփեցի:

Նորից առաւ նա իմ ձեռքս՝ իննսունհինգ կօպէկ կուտաս, ասաց, ու ափը ափիս խփեց:

Ես այս կերպ փոխ առ փոխ մէկ մէկի ափին խփելով՝ բանը հասուցինք ութսուն կօպէկի:

Возьмите его къ чорту! ասաց հնավաճառը, ապրանք խօ չէ, խնայառական թիւն է խանութիս մէջ: Խեղճ մաքղու երեսից քրքրախնքը կարկտի պէս թափում էր: Փողը տուի խանութպանին:

Չարմանալու բան. բնաւ որութեամբ ես ոչ ժլատ եմ և ոչ փռաշատ, բայց չգիտեմ ինչու աստիկ սիրում եմ խանութպանների հետ յամառութեամբ ծախս անել:

Վարձեցի սալապան. երեք հողի հազեւ հազ փարոյացանք սայլի վրայ դնել, այս փայտաշէն եզրկտական բուրգը՝ որն տարինք

զեարդ և իցէ տեղաւորեցինք մեր սենեակի մէջ: Յովհաննէսը դեռ ևս Գեղարուեստական ձեմարանէն վերադարձած չէր:

Ինչպէս որ ասել էի, գրասեղանը անթիւ անհամար մանր ու խոշոր գլորոցներ ունէր, նորա վրան և կողքերին հարիւրէն աւելի պղնձազուխ գամեր կային՝ իբր թէ զարդի համար, բայց բոլորը ժանդոտած, կանանչ գոյն ստացած. սեղանի վրայի չափան (մահուդ), նորա միայտեղէն մասունքը բոլորովին շարքուած էին չորացած թքով, տղմով ու հազար տեսակ կեղտերով. սենեակի օդը մի քաղէի մէջ ապականուեցաւ, խոնաւ, բորբոսած մանանի հոտ ստացաւ: Իսկոյն զնացի մի կոնդ (լազան) ջուր բերի, թաթախեցի մէջ սպունդը ու սկսայ լուանալ. երեք անգամ կոնդի մէջի ջուրը փոխեցի, չորրորդ անգամն էլ նա թանաքի պէս սև էր: Ինչպէս և իցէ փոքր ինչ մաքրութիւն տուի սեղանիս տախտակեղէն մասին ու յետոյ սկսայ գամերի ժանդը մաքրել. առի չուխայի կտոր, թաթախեցի քացախախառն կաւիճի մէջ ու սկսայ պինդ պինդ գամերին քսել: Գամերից մինը այս կերպով մաքրելիս, յանկարծ մի թըրըխկոց լսուեցաւ. նայեմ՝ մի դաղսնի գլորոցի կափարիչը բացուել է. մի րոպէս որ իմ վերջին մաքրած գամը և այդ բացուած գլորոցի կափարիչը իրար հետ կապակցութիւն են ունեցել: Ինչ և իցէ: Այս կերպով առջևս մի նոր գլորոց բացուեցաւ, որի մէջ տեսայ մեծ ու փոքր շատ կապոցներ ու ծրարներ. սկսայ նոցա բանալ ու մէջերի գտնուածը աչքէ անցնել: Որի մէջ հին ձեռագիր թղթեր էին, որի մէջ գրիչներ, մատիտներ, կնիքներ, կնքամոմի կտորներ. իսկ ուրիշների մէջ կային ականակուռ մատանիներ, մարգարտի շարոցներ, ոսկի ու ակնայեռ քթախոտի տուփեր, և մի կապոցում «նիւի-նոր» խոշոր ոսկի դահեկաններ, Մարիա Թէրիղիա կայսերու հուշ օրով տպած լատինական դրերով, թնուով հինգհարիւր հատ: Մազ մնաց, որ խելքս պիտի թռչէր զլսէս:

Առաջին նուազ կարծումէի թէ՛ երազիս մէջն եմ, և որովհետեւ երազումս փող գտնելը ինձ շատ անգամ պատահել էր, և որովհետեւ կարծում էի թէ՛ այս ևս երազ է, ստուգելու համար, սկսայ մազս քաշել ու միտս կամեալ: Տեսնում եմ որ ցաւում է, կընչանալի՝ այս բանը երազ չէ, այլ ուրախալի իսկականութիւն: Մի քաղէի մէջ հազար տեսակ անելիք բաներ մտքովս անցան: Արթի որոշ մտնեցայ այս եղաւ, որ իսկոյն հրաւիրեմ բնակած տանս մէջ ամէն գտնուողներին և ցոյց տամ այս գտած բաներս: Ինչպէս որ մտածեցի

այնպէս էլ հատարեցի: Տան մէջ ով կար չեկար, ամէնքին հրաւիրեցի, զտած առարկաներս մի առ մի ցոյց տուի նոցա և յայտնեցի, որ անյապաղ պիտի տանեմ և ներկայացնեմ քաղաքապետին:

Ներկայ գտնուողները որը ինձ դժբերութիւն էին անուանում, որը անփորձ երիտասարդ, որը թերեւ խելագար էին կարծում. շատերը խորհուրդ էին տալիս յետ կենալ այս տղայամիտ որոշմունքէս և օգուտ քաղել բաղրի այցելութենէն, որ մարդուս կեանքումս կամ մի անգամ է պատահում, կամ ոչ երբէք. բայց ես ոչ մի բոպէ չե տատանեցայ իմ հաստատ որոշման մէջ և ոչ մի անգամ չե փոշմանեցայ: Եթէ գործիս մէջ մի գովելի բան կայ, դորա համար ոչ ինձ, այլ իմ պատուական ծնողներին պէտք է զէն կենաս» ասել: Այդ հաւատացնումեմ, ոչ դպրոցի, ոչ համալսարանի և ոչ հասարակական կեանքի ազդեցութիւն է, այլ առաքնին դաստիարակութեան: Ինչեւիցէ:

Հինգ հարիւր ոսկին, ակնայեռ մատանիները, մարգարտի շարոցները, ոսկի տփերը, ձեռագիր թղթերը, միով բանիւ ինչ որ գտել էի զազանի զգրոցի մէջ, բոլորը մի ահազին կապոցի մէջ դրինք, ու թաղապետի—որին իմ հրամանով դռնապանը հրաւիրել էր—հետ նստանք կառք ու տարինք ուղիղ քաղաքապետին:

Երբոր քաղաքապետը բանի էութիւնը իմացաւ, ասաց ինձ «Պարոն ուսանող, դուք հարուստ մարդու որդի էք:

—Ոչ, ասացի. իմ հայրս մի հասարակ..... է, և այս բոպէիս.....

«Ախոն, ախոն, ասաց քաղաքապետը, բայց բանը այն չէ. խօսքս դարձնում եմ ձեր վրայ. մի՞թէ չգիտիւք, որ զուր այն ժամանակ պարտաւոր էիք այս առարկաները ինձ ներկայացնելու, երբ փողոցի մէջ գտած լինէիք. բայց, որքան իմ խելքս կարում է, այս առարկաները ոչ կորցրած են և ոչ գտած. դուք սոցա գնել էք, թէ և շատ աժան գնով, ուրեմն դժբա՛ ձեր լիակատար սեպհականութիւն են. թղթերից ես տեղեկացայ, որ սոցա տէրը կեցել է. ելեզավէտա Պետրօֆնա կայսերուհիի օրով, ուրեմն ես մինչև անգամ չեմ համարձակում մի բոպէ ձեզ չընդունել այս թանգազին առարկաների անձնիշխան տէրը. իմ կարծիքով զոքա ուրիշ տէր պիտի չունենան. երկբայում եմ որ սոցա մի ժամանակուայ տէրը այժմ ժառանգներ ունենայ:

— Այս առարկաները ես առաջարկում եմ տէրութեանը այն

Հիման վրայ, ինչ հիման վրայ որ գետնավոր զանձերը ու հնազա-
րեան հազուադիւտ առարկաները հրամայեա՞ծ է տէրութեանը ներ-
կայացնել, ասացի:

«Այդ ջոկ բան է, պատասխանեց քաղաքապետը: Ես վստահ
եմ, որ տէրութիւնը ձեզ չի զրկել և այս առարկաները, առանց
ձեզ առատաձեռն վարձատրելու, իրան չի սեպհականիլ. կամ կը
հրամայէ ձեզ վերադարձնել կամ կը գնէ ձեզանից իւր Թանգարանի
համար: Այսպէս, թէ այնպէս՝ առ ժամանակ մի թող ֆրան սոքա
իմ մօտ. իսկ դուք թողէք ինձ ձեր հասցէն. ես այսօրեւեթ ամէն
պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'անեմ: Բայց որովհետեւ ձեր խօս-
քերէն նկատեցի, որ դուք չքաւոր էք, ուրեմն ձեզ անշուշտ փող
պէտք կը լինի: Ահա՛ ձեզ առժամանակ (ծոցից հանեց թղթակալը)
հազար հինգհարիւր մանէթ. իսկ ձեր դիւար, յուսամ, տասը հա-
զար ռուբլի աւել կ'աժէ. ուրեմն ինչ որ տէրութիւնը կը գնա-
հատէ և կը նշանակէ, այն անկորուստ ձեզ կը հասցնեմ, վստահ
եղէք:

Եւ այսպէս, ես մի րոպէի մէջ եթէ ոչ հարստացայ, գէթ
պատուական կերպով ապահովուեցայ. մի խեղճ ուսանողի համար առ-
ձեռնպարատ 1500 ռուբլին և ապագայի 10-000-ի յոյսը ոչնչով
պակաս չէ վաճառականի գուտ միլիոն մանէթից:

Սէր, փող ու ջահիլութիւն—ինչ կախարդական ու հոգեպա-
րար խօսքեր են, շատի՞ն այցելում է այդպիսի բաղդ:

Ես ունեցայ այդ բաղդը և վայելեցի ուղիղ... երեք օր:

Ե.

Միւս օր մայրաքաղաքի լրագիրները սիւնակները լցրած էին այս
անցքի մանրամասն նկարագրութիւններով, իսկ հետեւեալ օրը քա-
ղաքի մէջ լուր փռուեցաւ, որ իմ ծանօթ հնաժամառը իւր խա-
նութի վերնատանումը վզին չուան ձգել ու կախուել է: Բայց թող-
նենք այս միջանկեալ մանրամասնութիւնները ու դառնանք վէպիս
զլիսաւոր առարկային:

Քաղաքապետին թողած իսկոյն կառք բռնեցի և ուղիղ գնացի
МИЛИТИОНІЙ ասուած նպարավաճառոյր: Ինչ որ աչքիս ընկաւ—ա-

պուխտներ, երշիկներ, տեսակ տեսակ պանիրներ, կօնսերմեր, դի-
շէն տանձեր, թէյ, սուրճ, շաքար, շօկօլաթ, պաքսիմատ ու հազար
տեսակ այսպիսի ուտելու պաշար ու չոր խորանիւներ գնեցի, նորա մի
մասը առաւել չէի կի ձեռքով Սմօլէնք բնակարանս ուղարկեցի,
խակ միւսը հետս առած գնացի Մարիի տուն: Ինչ մեղքս պահեմ,
Ելիսէն վիզիսն ինքնավաճառօցն ևս հանդիպեցայ ու քանի մի շիշ շաթօ-
խքեմ, շաթօ-լաֆիթ, ու շամպայն գնեցի:

Մարին արտում նստած էր. երեսը երեկուանէ աւելի գունատ
ու նիհար: Հացի փշերնք անգամ չի նկատեցի նորա սեղանի կամ
չաւելած գետնի վրայ. թէյի, կամ սուրճի, կամ առաւօտուայ նա-
խաճաշիկի հետք չէր նշմարւում, թէև ժամը երկուսի մօտ էր. ակ-
ներև էր, որ խեղճ աղջիկը այսքան ժամանակ դեռ ևս մի կտոր բան
չէր դրել բերանը: Պառաւները իմ գալովս սկսան ըթերի տակ
փնթփնթալ, թէև չէին համարձակում կոպիտ խօսքեր ասել. ե-
րեկուայ սաստա, ինչպէս երևում էր, բնականին ազդել էր նոցա
վրայ:

— Ինքնա՛նու, իսկո՛յն, կանչեցի այն ժամանակուայ զինուորա-
կանների ձայնով:

Մեր ժամանակ ուսանողները դեռ ևս այնպէս պատուարի չէին
ստորակարգ ժողովրդի աչքում, ինչպէս որ վերջերը եղան. ուսանողը
իւր եռանկիւնակով, սուրով ու ցոլուն կոճակներով յարգանք էր
ազդում խաժամուժին ու նորընտիր անվորձ զինւորներին, և այս
վերջինները միշտ զինւորական պատիւ էին տալիս մեզ, որից մեր
սիրտը մի մնա եղ էր կապում, և այդ մանաւանդ այն ժամանակ,
երբ մեզ փողոցներումը զբօսնելիս, ուղեկից էին կար-կարող բարե-
կամուհիներս: Ե՛հ, ջահելութիւն էլի:

Երբոր ուտելեղէնների հոտը առաւ Մարին, կարծես թէ իւր
խորունկ թմրութենէն սթափեցաւ. տեսնում էի ինչպէս խեղճ աղ-
ջիկը, թէև թաքուն, բայց թուքերը անդադար կուէր տալիս.
յայտնի նշան էր նորա սաստիկ անթութեանը ու զրգուռած խոր-
ժակին....

Վատ բան է քաղցածութիւնը, Աստուած թշնամիիս չի տայ:
Պետերբուրգի չքաւոր աղջիկներու կէս մասը զոհ է գնում քաղցի
բոցէական հանդարտեցնելուն, հաւատացնում եմ ձեզ: Պետերբուրգի
քաղցը միշտուրիշ, ճնշող, հալումաշ անող, տակաւ առ տակաւ
սպանող զօրութիւն ունի: Այդ ևս փորձովս գիտեմ....

Հայեր հայեր, միշտ արթուն աչքով հսկեցէք ձեր արեւակից աղքատ ուսանողների վրայ, որոնց բազմը ձգել է Պետերբուրգ. մի՛ խաբուիք նոցա վայելուչ արտաքինէն ու նոցա ինքնազոհութեամբ լի խօսքերէն, առաջինը նոցա ծաղիկ հասակի նշանն է, իսկ երկրորդը՝ նոցա ազնիւ հպարտութեան... Եթէ ինձ հարցնէք, ես կասեմ որ ամէն հայի վրայ սուրբ պարտաւորութիւն կայ իւր կամաւոր տուրքը (հայը ի բնէ ողորմած է, այդ աներկբայելի է) այս աստիճաններու վրայ բաժանել. իւր առաջին օգնութիւնը պիտի հասցնէ նա ուսանողներին, երկրորդը՝ աղղային գործերու, երրորդը՝ եկեղեցիին, իսկ չորրորդը՝ անդակաւ չբաւորներին, աղքատներին և իւր տնանկ աղքատներուն: Ուսանողի ամենափոքրիկ պիտոյք լցնելը սուրբ պարտք է ամէն մի կուշտ—փոր հայի... և ինչպէս կարելի է անխնամ երեսի վրայ—ձգած թողնել մեր ազգութեան ծաղիկները, մեր ամենազնիւ կրտսեր եղբայրներուն, որոնք մի օր պիտի լինին մեր ազգի համար այն, ինչ որ չկարողացան լինել ոչ ոսկիի մէջ խեղդուած վաճառականները, ոչ պատուախաչերով ծանրաբեռնած մեծաւորները և ոչ բերանները լի աստուածային օրհնութեամբ հոգևորականները: Հայոց ուսանողութիւնը կամաւոր ողջակէզի գառն է ազգային սեղանի համար:

Գութ, գութ և շատ գութ խեղճ հայ ուսանողներին:

Յակն թօթափել շերտ շերտ կտրտեցի փափուկ հացը, ապուխտը, պանիրը, երշիկը, պատրաստեցի միւս խորտիկները ու համեցէք արի Մարիին: Մինչև ինքնաւեր եփ գալը, այս գինիից մի փոքր խմեցէք, ասացի ու բացի լաթիթի շէշը ու երկու բաժակ փրփրացուցի. ու ինքս էլ սկսայ ոչ թէ ուտել, այլ խօսել:

Երիտասարդի ուտելու մէջն անգամ բանաստեղծութիւն կայ, ինչպէս և նորա ամէն մի խօսքի, գործքի ու շարժումների մէջ, եթէ միայն նա երիտասարդ է և ոչ սեւամազ ծերուկ:

Ջառումսճ հայ—կրեդոս, միլիօնիդ ո՞ր մասը կուտայիր, կիանքիդ այդ վերջին բաժնեները էլի գէթ մի անգամ ուսանողի աստիճակով ուտելու, խմելու... Արդեօք շատ անգամ մտքիցս անցնում է—այդ անպտուղ և անզօր նախանձը չէ, որ քու սիրտը քար է դարձնում ուսանողին օգնութեան հասնելու համար: Խօսք չունիմ ժամանակէ ժամանակդ ու չինում ես եկեղեցի, դու կանգնեցնում ես դպրոցի շէնք, Դիւանանդամայր ծներին և անստանաւորան, ես տալիս, այդ շատ զովելի առաքինութիւն է. բայց դու այն էլ շատ լաւ գի-

տես, որ ոչ քարաշէն եկեղեցին, ոչ քարաշէն զպրոցը և ոչ քարաշէն անկեղանոցը ունի սուր փղոսկրեայ տառմներ, երկաթ մարտեցնող ստամբս ու աշխարքի ամէն բերկրութիւնը կուլ տուող տխորժակ: Այսու ամենայնիւ, ես քու առջև ծնկաչոք կանգնած, ազալում քեզ, նվ Հայ Տերունի կրեոս, խղճա խեղճ Հայ ուսանողի վրայ. — դու էլ մի օր երիտասարդ ես եղել, դոնէ քու ամենաթանկագին օրերդ յիշէ և յանուն նոցա փարատէ սրտէդ այդ տնաքանդ նախանձը: Ես քեզ շատ լաւ ճանաչում եմ, դու աւելի նախանձոտ ես, քան թէ ժլատ:

Խօսքս դարձնում եմ դէպի մեզ՝ Մարին և ինձ:

Երա շերտի ետեւէ կուէին գնում հազար տեսակ հանաքներիով ու ծիծաղներով այն թանգագին խորախիների պաշարքը, որոնց հինգ մասերը աշխարհիս, իրանց բոլոր արուեստի ոյժը զործ գնելով, պատրաստել էին մայրաքաղաքների տառմնագուրկ և ապակառուած ստամբսով մեծատունների համար: «Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, ասում էի անդաշտը մոքիս մէջ՝ ո՞ւմ ես տուել իվաւը և ԼՐ՝ իշտահը: Երեկուայ թաղումը, այսօրուայ քաղցածութիւնը, վաղուայ անտէրունչ վիճակը — ամէնը ամէնը մոռացել էր Մարին: մէկ պանրի կտոր էր ծամում, մէկ երշիկ, մէկ դիւշէս մէկ շաթօ-լիքէմ էր խմում, մէկ նորից պանիր էր առնում բերանը, և այսպէս, անվերջանալի ծամել, կուլ տալ, ծիծաղել, շաղակրատել ու խմել:

Խեղճ աղջիկ, երևի օրինաւոր ծոմ էր պահել ոչ միայն երէկ և այսօր, այլ և շատ օրեր սորանից առաջ:

Ա՛խ, դարշիւն աղքատութիւն, թէև, ինչպէս ասում են, դու մոլութիւն չես, բայց ամէն մոլութիւնների մայրն ես:

Մինչ այս, մինչ այն, խշխշալի ինքնատեռն էլ ներս եկաւ և պատուելի խաթունի նման բազմեցաւ սեղանի վրայ: «Թէ՛ կը խմէք, թէ սուրճ», հարցրի: — Սուրճ, եթէ կարելի է, ասաց Մարին:

Իմ գնած պաշարեղէնների մէջ պատրաստի սուրճ (բոված ու աղած) ևս կար. պակաս էր միայն սերը, որ իսկոյն բերել տուի քաւթարին:

Հոտաւէտ տաք սուրճն էլ որ խալշտեցինք՝ էլ մեր քէֆին քէֆ չէր հասնիլ:

Յանկարծ աչքս ձգեցի դաշնամուրի վրայ: «Մարին, ասացի, չէ՞ք արդեօք յօժարել ինձ համար մի բան նուագելու», թէև... ու զում էի ասել՝ քու սուգի օրն է, բայց չասացի:

— Ինչու չէ, մեծաւ ուրախութեամբ, ասաց ու նստաւ դաշնամուրի առջեւ: Դուք սիրում էք Մօցարտի յօրինուածքը, աւելցուց նա:

«Թէեւ երաժշտութիւն չգիտեմ, բայց շատ սիրում եմ նուագներ, մանաւանդ գերմանական, իսկ Մօցարտը, Բէթհովէնը, Մէնդէլսօնը իմ աստուածութիւնն են. ես ուրիշ ոչինչ բարեպաշտ ժամ չեմ ճանաչում, բացի այդ մեծ մարդոց յօրինուածքի ականջ դնելէն:

Մարին սկսաւ անդիր նուագել Մօցարթի աշխարհահռչակ Requiem-ը. և երբ որ հասաւ չորրորդ գլխուն, Rex tremendae majestatis-ին, արդէն ինքս ինձի մոռացայ. չգիտեմ՝ շրջապատող հանգամանքն էր պատճառը, թէ՞ այն տխուր նուագը շարադրողի հաճարը, թէ Մարիի արուեստը (պէտք է ասել, որ հիանալի ածում էր), չգիտեմ, չգիտեմ, միայն այս գիտեմ, որ իմ սիրահարութիւնը պատշաճաւոր սահմանէն անցաւ, և եթէ այլ ևս քանի մի բոպէ այդպէս մնար՝ անշուշտ խելքս կը թռցնէի: Նստած տեղիցս, ասես օձի խայթածէ, վեր թռայ, վազեցի ընկայ Մարիի ոտերին ու խելագարի նման սկսայ նորա ծնկերը պագնել: Մարին ոչ զարմացաւ և ոչ վերաւորուեցաւ, այլ հանդարտ ձեռքը վեր առաւ դաշնամուրի քլավիշներէն ու սկսաւ մագերս իւր մատերի վրայ ոլորել ու դէպի ինձ կռնալով՝ քանի՜ քանի անգամ պաղեց զուլսս: Աչքս բարձրացուցի ու տեսայ որ՝ աչքերից թէեւ արտասուէք էր գալիս, բայց երջանկութեան ժպիտը երեսին խաղում էր: Այդպէս, մի և նոյն ժամանակ համ աչքը արտասուէք, համ երեսը ժպիտ կարող է լեննալ. միայն բաղդաւոր մատաղահաս մայրը իւր անդրանիկի օրօրոցի առջեւ:

Ա՛խ, ինչու ինձ տուած չէ Ռաֆայէլի վրձինը. ես գիտէի ինչ-որպէս պէտք էր նկարել կնկայ երջանկութիւնը այս անցաւոր կեանքումը:

«Մարի, ասացի, այդպէս չէ, որ ես քու նմ եմ և դու իմը. այնպէս չէ, որ այս requiem-ը քու արամութեան վերջին արտայայտութիւնն է, և դու այսուհետեւ ինձ հետ ուրախ ու բաղդաւոր կը լինիս:

— Ա՛խ, ինչպէս կուզէի, որ ասածիդ պէս լինէր, ասաց նա և խորունկ հեկեկաց:

«Մարի, ի՞նչ ասել է այդ «կուզէի»ն, մի՞թէ ուզեցի՞ս՝ կատարելը քու ձեռքումը չէ՞. մի՞թէ դու ազատ չես սիրել որե՞ն և հաւանեա՞ս:

Պատասխանելու տեղ Մարին նորից հեկեկաց ու երեսը շուտ
տուեց:

Այս անգամ նա լալիս էր:

Ես կարծեցի թէ մօր սուգը տակաւին շարունակվում է. բայց
յետոյ իմացայ, որ սխալուած էի:

Մին էլ յանկարծ տեղէն ելաւ, յուսահատ շարժումներով ե-
կաւ փաթաթուեցաւ ինձ ու ամուր ձայնով տասց—Ի՛նչ լինելու է՝
թող լինի, բայց այժմ բաղդաւորցուր ինձ ինչպէս որ զիտես: Ա-
սաց ու շուրթը շուրթիս կպցուց ու էլ պոկ չէր գալիս:

Զարմացայ. այդ չափագանց էր: Կայծակի արագութեամբ ետե-
կաւէ երկու միտք ծնան մէջս՝ «կամ այս աղջիկը այն չէ՝, ինչ որ
ես սպասում էի, կամ զինին աղդել է նորա ներդերու վրայ»: Թէ այս
լինէր և թէ այն՝ երկուսն էլ ինձ համար միութարական չէին:

Երկու հարիւր տարուայ մեռնողի թողած հարստութիւնը
սեպհականեւ չուգեցողը կարճ էր զոգանալ մի անմեղ միամիտ աղջ-
կայ բարոյական գանձը:

Մարին դեռ ևս զրկիս մէջ էր, կամ առաւել ճիշդ ասեմ՝ ես
նորա զրկի մէջ էի. գլուխը ուսիս վրայ դրած, աղաւնիի նման մրմն-
ջում էր ականջիս, «Ա՛խ, Միքայէլ, որքան սիրում եմ ես քեզ, և
որքան ես անարժան եմ քու անկեղծ ու ջերմ սիրուն... ան, իմ
գանձս (Schätzchen), ինչո՞ւ մենք միմեանց հանդիպեցանք... դու
ինձ կըսպանես...»

Այս խօսքերը ինձ բոլորովին շշկացուցին: Այս տենդայոյզ
գրկախառնութիւնը, այս սիրոյ բաղձանքը, այս արտասուները, այս
երկիւղը ու զանգատները—ամենևին իրար հետ չէին շաղկապվում:
այդ միջոցին այդ ամէնը ինձ առեղծանելիք էր երևում, որի լուծ-
մունքը երբոր գտայ՝ բանը բանից արդէն անցել էր:

«Միքայէլ, ասաց, զիտե՛ս արդեօք որքան ես քեզ սիրեցի երէկ
և որքան սիրում եմ այսօր և ի՛նչպէս դժուար է ինձ կամաւորապէս
քեզ անձնատուր լինելս. բայց դու իմ յօժարութեանը մի սպասիկ,
դու ինձ գողացիր, դու ինձ յալիշտակէ՛, փախցուր ինձ հեռու հե-
ռու. ոտնակոխ արա՛ ինձ, ջնջէ՛ ինձ, եթէ կամենում ես՝ սեղիսդ
կամ աղախինդ դարձուր ինձ, բայց գողացիր, հասկանում ես, գո-
ղացիր...»

Ասում էր ու պագնում էր:

Բոլոր ասածներէն ես ոչինչ չի հասկացայ, ևս առաւել հա-

մոզուեցայ առաջուայ ննթադրութիւնս մէջ թէ՛ այս ամէնը զինի
ազդեցութիւնն է երկար միջոց պաս պահած ստամոքսի վրայ:

Ինչէք պահանջում մի երիտասարդէ, որ մանկական խաղե-
րէն, դպրոցի դասերէն ու համալսարանի դաստիասներէն ու դասա-
դրքերէն զատ ոչինչ տեսած չէր կեանքումը: Կեանքի փորձը երբէք
մարմին ու արիւն չդարձաւ իմ մէջ: Ինչպէս երեխայ բնաւորու-
թեամբ երիտասարդ հազիւ թէ կը դռնուէր: Ճանաչողները ասում են
թէ՛ ես այժմ էլ նոյնն եմ մնացել, ինչ որ էի շատ ժամանակ ա-
ռաջ. այդ վայելչեան տոհմի թերութիւնն կամ արժանաւորու-
թիւնն է:— Ի՞նչ կուզէք՝ հասկացէք: Կայ մարդ, որ ասեա թէ, մօրը
արգանդէն փորձառու, բանբարակ է ծնում: Կայ և մարդ, որ մինչև
գերեզմանի դուռը անփորձ ու չի խրատուած է հասնում: Ես ու իմ
պապերը, ինչպէս երևում է, երկրորդ դասակարգին ենք վերաբերվում:
Ցաւը այդ չէ. ցաւը այն է, որ մենք յայտնի ենք սրտազէտ ու խոր-
խմստ հայերուն և մանաւանդ նոցա պանծալի տաջաւորներուն
ինչպէս խորամանկ մարդիկ: Մտխաւ:

— Մարի, ասացի, իմ դէպի քեզ ունեցած սէրին դու երկ-
բայել չես կարող. իսկ քու դէպի ինձ ունեցածին ես համոզուած
եմ. ես ոչ թէ քեզ կամ քու պատիւը, այլ և քու մի թելիկ մազը
զողանալու յօժար չեմ, դու ոչ իմ սիրուհին, այլ իմ պատուաւոր,
օրինաւոր ամուսինը կը լինիս այս օրէն բռնած տասն օր յետոյ:
Այժմ իմ խնդիրս քեզ այս է, որ դու այս օրուանէն սկսես նա-
խապտորաստուելու այն ծանրակշիւ գերին, որն վրադ պիտի առնուս
թէ՛ ինչպէս կին և թէ՛ ինչպէս. ասացի ու խօսքս չկարո-
ղացայ վերջացնել. երկուսս էլ աչքներս խոնարհեցրինք ու խնձորի
նման կարմրեցանք:

«Ա՛խ, Միքայէլ, ի՞նչքան ես քեզ սիրում եմ, ասաց նա՝ բոլոր
խօսքիս պատասխան. ինչպէս լաւ կը լինէր, եթէ դու ինձ բաղդա-
ւորացնէիր, չթողնէիր որ ինձ քու զրկէն խլէին մարդիկ. բայց ես
վախենում եմ, որ մենք միմեանցմէ անմխիթար կը բաժանուինք. . .

— Միայն մահը կը բաժանէ մեզ այսուհետև, իսկ մարդիկ ու
հանգամանք՝ ոչ երբէք, պատասխանեցի ես:

«Ես էլ այդպէս եմ կարծում, ասաց Մարին ժպտալով, բայց
այդ ժպտի մէջեց դուրս ցոլանում էր անմեկնելի հոգեկան վիշտ:

— Մարի, ասացի, թէ ես այս բոլորիս ես հարուստ եմ և շատ
հարուստ, բայց դու պատրաստ ես արդեօք ինձ հետ տանել անյա-

Ջողութիւն, թշուառութիւն, չքաւորութիւն և շատ ուրիշ կեանքի փորձանքներ:

«Նրանի չէ՞ր լինիլ, որ քեզ հետ կեանքս անցնէի միշտ, թէ կուզ խաւարչախն բանդի մէջ թէկուզ դժոխքի անշէջ կրակումը: Պատասխանի տեղ զրկեցի նորան, և այս անգամ երկար ժամանակ իրար զրկէ դուրս չեկանք:

Հոգեկան ցնցումները, որ այս կարճ միջոցումը մին մինի քամակից հեռուեցան, սաստիկ յոգնեցուցին թէ հողիս և թէ մարմինս: Մի փոքր հանգստութիւն էր ինձ պէտք, ապա թէ ոչ, վախենում էի, որ կը հիւանդանամ, մանաւանդ որ՝ ժամանակէ ժամանակ մարմինս առանց մի պատճառի սկսում էր սարսուել, ասես թէ տենդը վրաս էր հասնում: Առի Մարիի ձեռքը, քսնի՛ քանի անգամ պինդ պինդ պագի, նա էլ զրկեց ինձ, մէկ փեղս էր պագնում, մէկ զուլսո, մէկ աչքերս ու մէկ պռունդներս, ու անդադար բարեմաղթութիւններ էր տալիս ինձ, ինչպէս որ մայրը իւր փոքրիկ որդուն ճանապարհ ձգելիս: Մարին չափազանց բարեպաշտ աղջիկ էր: Սրտիս մէջ դո՛հ էի, որ եթէ Աստուած մի օր մեր ամուսնութիւնը օրհնէ, նա իմ զուլակներին խտրական կրօնի և ոչ թէ սնտիապաշտութեան, կամ մոլեռանդութեան և կամ անկրօնութեան մէջ կը սնուցանէ:

Գո՛հ սրտով առնէ վերադարձայ:

Զ.

Ժամը վեցն էր երեկոյեան: Յովհաննէսը վաղուց վերադարձել էր ձեմարանէն: Տէսնատան, Միքայէլ (Մեխակ) Ամատունին, Նիկողայ Տրիֆանովը, Յարութիւն Ղուկանեանը, Գաբրիէլ Ա. և շատ ուրիշները ժողովուած քէֆ էին արել իմ ուղարկած թանգազին պաշտօնիղէներով, որ իմ կարծիքով զոնէ մի ամբողջ շաբաթ պիտի բաւականանար մեզ, այն ինչ այժմ ապուխտի ոսկորը, երշիկների մաշկը, պանիրների կծեպը ու սարղինկաների թիթեղէ ամաններն էին միտցել: Հալալ իրանց: Լաւ անորժակով երիտասարդներ էինք ամէնքս, մեզք է ասելը:

Հինգ հարիւր ոսկիի ու միւս թանգազին իրեղէնների պատմութիւնը նոքա վաղուց արդէն լսել էին դռնապանէն և տան ուրիշ բնակիչներէն, այնպէս որ՝ ես նոցա ուրիշ ոչինչ նոր բան չի պատ-

մեցի, բացի քաղաքապետից փող և ուրիշ փողի էլ խոստմունք ստանալէս: Ամէնքը անկեղծօրէն ուրախ էին մանաւանդ որ՝ ամէնքն էլ վստահ էին, որ հաւատար չափով պիտի բաժանէի նոցա մէջ, եթէ ոչ մայր դումարը, զէթ փողով ձեռք բերուած ամեն կերպ վայելչութիւնը: Երանի՛ այն ժամանակին, երբ ամենիս գրպանը ու քսակը հասարակաց էր: Տէսնատայի ուրախութեանը ուրախութիւն չէր հասնիլ:

«Մատաղ, Մեխակ ջան, ասաց նա, կը հաւատամ, էս Քրիստոսը վկայ, որ իմ սիրտը քանի վախտ ա, մալում էր անում, որ դու նըպրեմէննա մէկ Փանոսի—պատին պէտք ա կալնես, տեսա՞ր—կատարվաւ: Ախրր զիտես, մատաղ, ինչէր չի տըւող Աստված ա հայի Աստվածը, դուբբան զընամ նրա զօրքին. թէ որ Ասված տալու իլի դուռից չէ որ՝ փանջարայից էլ կը տայ. հապա մատաղ-ջան... Ախրր էս բանին դու ի՞նչ ես ասում, ես էլ էսօր, ինձ համար զուլսս քաշ արած՝ զընում էիմ. մին էլ բիրդան, հորտեղան—հորտեղ մի օմքին ծուռնի մուռնի զընումա. վերէից վարավուրդ եմ անում՝ փիս խըփած ա: Միտքիս մէջ ասացիմ՝ «չը՛ Ալէքսան, նէ չէվայ»: Ե՛նա, կընացիմ, աղբեր, անձէն ձեռքս ջիբը զիրամ, մի լաւ բաղդադի աղլուս դուս հանամ, փայետամ ջիբըս: Մարդը բանից բէխաբար մնաց: Յետովան, մէկէլ ջիբը բաց թողամ ձեռքըս,—էնտեղից էլ դուս հանեմ պօռտմօնէն. էն էլ զիրամ ջիբըս: Յետովան, մատաղ-ջան, զընացիմ հետը թուգա սիւդա, քուշի քուշի անելով, բարեկամացամ. տարամ պօռտեռնից, լաւ հանգի փիվէն ու արաղը զիրամ քըթին,—օղորմելի աչքերը չարդաղ բարձրացան. էնա՝ ձեռքըս տարամ ժիլէթի ջիբը, սահաթը ու ցէպօչլէն աղավարի պլօկեցիմ:—Բաս դու ի՞նչ ես կարծում: Էս օրվայ դատումըս քիչ քիչ որ ասես՝ հիստուն կօլօլ կիլի: Էսպէս ա, քու մատաղըդ զընամ, Ասծու բանը: Եփօր տալու իլի կը տայ դուռից չէ որ, փանջարից էլ կը տայ... Ամա որ իմանայիր, սաբահի տեղերիցս որ վերկացամ՝ ի՞նչպէս տաք տաք Ասծու աղօթք եմ արել քի՛ ճէր Ասված, դու գիտես... Ասված էլ աղօթքիս գօրա մուրազըս բացաւ... Բաս, մատաղ-ջան, էն կօլօշների բանը ի՞նչպէս կիլի, գրաւից կը հանես, թէ՛ կը մնայ էնպէս»:

—Նա քեզ երեք մանէթ, ասացի, ինչ որ պէտք ա՝ տուր, ջհուդին. խուրդան ու կօլօշները քեզ աւա:

Յետոյ բարեկամներին մանրամասնաբար պատմեցի թէ՛ երէկուայ

և թէ այսօրուայ զլիսուս եկած բոլոր անցքերը: Ոչ մինը չի հաւանեցաւ իմ դիտաւորութեանը՝ մի որք և անճանօթ օտարուհիի հետ պսակուելու. ամէնքը զուշակում էին ինձ եթէ ոչ անբաղդութիւն, զէթ մեծամեծ անյաջողութիւններ և կեանքի ամէն վայելքներէ զրկանք: Ամենից աւելի Տէսնատան էր տրտում ու անբաւական. Բաս Սեռաֆիմէն, Բաս Կատկէն, և այլն. ի՞նչ կիլի նրանց հալը: Բայց ողորմելին չգիտէր, որ Մարիի բարեկամութիւնը իմ բարոյական մկրտութիւնն էր երիտասարդական ամէն խենչելութիւնէս: Անցեալս ինձ արդէն երևում էր մի գարշելի երազ, որի յիշատակը ամէն կերպ աշխատում էի արմատախիլ անել մտքէս: Մինչև այժմ չգիտեմ լաւ արի, թէ վատ, բայց բացի Յովհաննէսէն ոչ ոքի չի խոստացայ և ամենքի խնդիրը բացէ ի բաց մերժեցի Մարիի հետ ծանօթացնելու. ինձ այնպէս էր երևում, որ այս խառնափնդոր բարոյականութեամբ երիտասարդների հայեացքը անգամ պիտի արատէր Մարիի հրեշտակական հոգին:

Բարեկամներս Հասկացան իմ իսկական կարծիքը այս բանի մասին և առգրեցին իմ վախը կամ զգուշութիւնը՝ յաջողկոտութեան: Ես շատ ուրախացայ, որ այդպէսով վերջացաւ նոցա կարծիքը իմ մասին:

Նոյն երեկոյին քաղաքապետէն հրաւեր ստացայ միւս օր առաւօտեան ժամը 9-ին նորա զրասենեակը ներկայանալու: Այն զիշեր ես և Յովհաննէսը գրեթէ քուն չեղանք: Յովհաննէսն էլ այդ միջոցներին սիրահարուել էր մի գաղղիացի աղջկայ վրայ, որի անունը նմանապէս Մարի էր, որի ծնողքը մի չնչին պատճառով, չէին յօժարում այդ երկու սիրահարներին իրար հետ միանալու, և այդ չնչին պատճառն էր՝ թէ Մարիի և թէ Յովհաննէսի փող չունենալը:

Այդ զիշեր ես խոստացայ Յովհաննէսին՝ թէ մօտս զանուած և թէ ստանալու փողէս, իրքան որ պէտք էր, մասն հանել, որ նորա պսակի բանը դիւրացնեմ և ապագայ ապրուստը ապահովացնեմ: Եւ շատ ուրիշ կեանքի ծրագրութիւններ արինք և օգային ամրոցներ շինեցինք այդ բոլորովին ուրախ զիշերը: Աքաղաղները արդէն երրորդ անգամ խօսել էին, որ մեր աչքերի կոպքերն էլ սկան ծանրանալ և մենք կամաց կամաց նախ նիրհեցանք և ապա անուշ ու խոր

քննեցանք ու ոսկի երազները սկսան թռչտել մեր գլուխներու վրայով:

Առաւօտուայ 8-ը ժամն էր, որ Յովհաննէսը տեղերից վեր թռաւ, սկսաւ պինդ պինդ ինձ վարթեցնել, ասելով «Միքայէլ, Միքայէլ, վերկաց վերկաց, նայէ չմոռանաս, քաղաքապետը քեզ սպասում է»:

Հապճեպով տեղէս ելայ. խշխշարի ինքնանուր ներս բերին, հոտոտ սուճր, պինդ սերը, շաքարոտ պաքսիմատը, որ վաղուց մեր ճգնարանը (կամ բանդը) մտած չէր, նորից հապար ու մէկ նիւթ տուին մեզ՝ մեր այսուհետեւ վարելու ապագայ փախուկ և երջանիկ կեանքին: Սուրճը աւարտելից յետ, ես գնացի քաղաքապետի մօտ, իսկ Յովհաննէսը գնաց ձեմարան:

Քաղաքապետը ինձ յայանեց, որ իմ գտած առարկաների համար ինձ նշանակած է 25,000 մանէթ (մասնագէտները այդպէս էին գնահատել), և այդ գումարը ես կարող եմ, երբ և կամենամ, ստանալ տէրութեան գանձարանէն. իսկ առարկաները, ինչպէս հազուադիւր իրեղէնք, պիտի պահուին թանգարանների մէջ: Թղթերից երևել է, որ գրասեղանի տէրը բոլոր կեանքը ամուրի է մնացել և իւր կենդանութեան ժամանակ ևս ազգականներ ունեցած չէ. ինչպէս որ ասում են՝ չոր—զլուխ մարդ է եղել. նորա պարապմունքը վաշխառութիւն է եղել, և այլն, և այլն: Ուրեմն այդ բոլոր հարստութիւնը, ըստ ամենայն իրաւանց և արդարութեան, իմ ընկալար սեպհականութիւնն էր:

Քանի որ քաղաքապետը այս մանրամասնութիւնքը պատմում էր ինձ, ատենադպիրը բերեց մի պաշտօնական թուղթ, որի տակ քաղաքապետը ստորագրեց իւր անունը և ինձ տուաւ, ասելով «Այս թուղթը կը տանէք տէրութեան գանձարան և կը ստանալք ձեզ պատկանած քսանհինգ հազարը (ի հարկէ, առանց այն հազար հինգհարիւր մանէթին, որն երեկուայ օրը ստացել էիք ինձանից):

Առի թուղթը ու իսկոյն գնացի գանձարան, ստացայ բոլոր փողը ու տարի պահատուի լումայատուն և ստացայ անդորրազիր:

Այս ամէնը քանի մի ժամու բան էր: Ճաշելու համար դեռ ևս շատ կանուխ էր: Գնացի, ման-եկայ խանութները, գնեցի զանազան կերպասներ, կտաւներ և այլ կանանց հարկաւոր բաներ, ինչպէս՝ զլիարկ, թիկնոց, մուշտակ, և այլն, և այլն: Մսիկների մօտ 1000 մանէթ, և ահազին կապոյներով շտապեցի Մարիի տուն: Ճանա-

պարհին չի մոռացայ մի զերձակուհիի հանդիպել, որին յայտնելով Մարիի հասցեն, պատուիրեցի անյապաղ զալ այնտեղ: Ներս որ մտայ, Մարին երեկուանէ աւելի զուռնատ էր:

« Բարով, Մարի, ասացի, ի՞նչպէս է առողջութիւնդ. ինչո՞ւ այդպէս զուռնատ ես. թէ՞ անհանգիստ անցուցիր գիշերս: »

Պատասխանելու տեղ Մարին վաթաթուեցաւ վկիս ու ձիգ ժամանակ համբուրում էր զլուխս, աչքս, ճակատս, ու յետոյ սկսաւ աշիւղորմ լալ:

— Մարի, Մարի, ի՞նչ եղաւ քեզ, ի՞նչ, հարցուցի:

Մարին ոչինչ պատասխան չի տուեց: Ներդական շարժումներով պինդ բռնեց ձեռքէս, նստեցուց աթոռի վրայ ու ինքն էլ նստաւ զրկումն: Արիւնը խփեց զլիւիս:

— Ի՞նչէ այդ արածդ, ասացի. Մարի՛ Մարի՛, խելքդ վա՞րձդ է:

« Ապա ինչո՞ւ ինձ չես փախցնում, չես զողանում... ես քեզ ասացի և էլի կասեմ՝ բռնի խլած, յափշտակած՝ ես քուկդ եմ, իսկ իմ կամքին թողած՝ երկբայելի է որ երբ և իցէ քեզ պատկանիմ: Խելք չունիս դու, Միքայէլ, հասկացիր ինձ. դորանից աւել ես քեզ ոչինչ ասել չեմ կարող. առանց նորան էլ ես քեզ աւելի ասացի, քան որքան կարելի էր. իմ քեզ հետ խօսելս, քեզ հետ բարեկամանալ՝ արդէն մեծ ուխտադրժութիւն էր իմ կողմանէ. իսկ այս սէրը, որ ծագեցաւ մեր մէջ, արդէն ինձ հաւասարացնում է ամենա... Միքայէլ, Միքայէլ, դու ինձ չես սիրում... »

Մարի՛, մի՞թէ երկբայում ես իմ սիրուն... ինչո՞վ ապացուցանեմ քեզ, որ սիրում եմ:

« Կատարէ խնդիրս: »

— Ասա՛ տեսեմ՝ ի՞նչ է քու խնդիրդ, ինչո՞ւ թաքցնում ես ինչ ձանխց:

« Ի՞նձ գողացիր, ինձ յափշտակէ, ինձ փախցուր. թքէ՛ վրաս, մի՛նչ ինձ որ մի ուրիշը տեսնէ այդպէս կեղտոտած՝ ինձ արհամարհէ, որ ես քեզ մնամ: »

— Մարի՛, ես քեզ շատ եմ սիրում, որ կարող լինիմ այդպիսի ցածութիւն կատարել... ես չեմ ուզում, որ Աստուծոյ սեղանի առջև կանգնած ժամանակդ ամաչես ու կարմրիս. և չեմ ուզում, որ՝ երբ և իցէ խից՞դ տանջէ քեզ. ես չեմ ուզում, վերջապէս, որ քու ամուսինը քու առջև չարագործ լինի: »

«Չէ, Միքայէլ, եթէ դու ինձ սիրէիր, ինձ տիրելու համար չարագործութիւն ևս յանձնէիր, թէև իմ առաջարկութեան մէջ ոչ չարագործութիւն կայ և ոչ ամօթալի գործ, դու միայն հրաժարվում ես իմ մեղքի կէսը վրադ առնելու. մեր նախաձեռնութեամբ, ինչպէս երևում է, աւելի էր սիրում եւայլին, քան թէ դու ինձ...»

— Մարի մի՞թէ տառը, ինքը, եօթը, վերջապէս երեք օր ոյժ չունիս...

«Ախ, ասաց Մարին, սորանից աւելի սրտաբացութիւն դու ինձանից մի սպասիլ... Աստուած տայ, որ իմ հոգեւորը ճանփին ուշանայ մինչև մեր պսակի կատարուիլը. Աստուած տայ, որ իմ չարագործակ նախազգացմունքը չկատարուին. այն ժամանակ ես բոլորովին բաւական կը մնամ և ուրախ կը լինիմ, որ ոչ դու իմ խօսքքին, այլ ես քուկին հետեւեցայ. ինչ ասել կուզէ, որ խաղաղ, ուրախ, սուրբ պսակը մեծ առհասարակեայ է երջանիկ և անդորր մոլանական կեանքի համար... բայց եթէ, Աստուած հեռի անէ...»

Ասաց ու սաստիկ հոգեւորաբան մտածմունքի մէջ ընկղմեցաւ խեղճ աղջկը:

— Մարի, ասացի, երկար ժամանակ սպասելէն յետ, ես արդէն սկսում եմ կասկածել, որ քու կեանքի մէջ մի սոսկալի բան կայ, որն դու ուշի ուշով թաքցում ես ինձանից... Ինչէ այդ դաղաշնիքը, ասա ինձ, ես քու ոտքի հոգը լինիմ:

«Ահա հարկն է այդ, սիրական Միքայէլ. եթէ ասեմ, իմացիր որ, ինքս պիտի հրաժարեմ քեզ իմ ներկայութենէն: Բայց քեզանից հեռանալու, առանց քեզ ապրելու արդէն ոյժ չի կայ մէջս: Միքայէլ, հաւատա՛ ինձ, ես պարկեշտ, ամօթխած ու կոյս եմ. բայց... միայն յանցանքը կարող է ինձ քեզ հետ միաւորել: Միքայէլ-ջան, մի՞թէ ես մեղաւոր եմ, որ քեզ սիրեցի. մի՞թէ շատ տարի առաջ ես զիտէի, որ դու կաս աշխարհիս երեսին. մի՞թէ իմ ծնողքը գիտէին, որ նոցա դուստրը այնպիսի հզօր սէրով պիտի սիրէ մի անձանօթ, օտարագիւղ երիտասարդի, որպիսի սիրով, գուցէ, աշխարհիս ստեղծմանէն ի վեր ոչ մի աղջկի սիրած չէ: Ահ ու հասկացիր, Միքայէլ. ես քեզ սիրում եմ, ես քեզպէս ասպեռ բնաւորութիւնով երիտասարդ դու ևս տեսած չեմ. եթէ տեսած չլինէի, ինչ ասել կուզէ որ, ես այստեղ չէի լինիլ այս բոլորիս — կարծեմ որ այս խօսքքերս դու չորոքորդութիւն չես համարում — ես քեզ հաւանեցայ, սիրեցի և ուզում եմ առմիշտ քուկը լինիլ, բայց... յօժար կամ»

քովս ես քեզ ընտրել չեմ կարող. դու պէտք է իմ յօժարութիւնս ոտնակոխ անես, իմ ազատ կամքը պիտի բռնաբարես, ես ամօթէս կարմրում եմ, բայց ի՞նչ անեմ, հարկաւ պէտք է հետդ սրտաբաց լինիմ, խօսքս էլի կրկնում եմ, ինձ պիտի մրոտես, ցխոտես որ մարդիկ արհամարհեն ինձ, որ այդ, և միայն այդ հնարով ես քու կինը դառնամ, ապա թէ ոչ... ես քեզ աւել ոչինչ չեմ ասիլ, ուրիշ պատասխան ու մեկնութիւն դու ինձմէն մի՛ սպասիլ: Իսկ եթէ երբ և իցէ զաղտնիքը խնայար, այն ժամանակ՝ նոյն հետայն իմ մահուան բօթն ևս կը լսես:

— Թէ՛ դու նշանած ես, ասացի, ասես թէ այդ բոպէին մի մարդարէական ողի իջաւ իմ վրայ:

« Ի՞նչ որ քեզ ասացի՝ այնքանը բաւական է. աւել ոչինչ չես իմանալ ինձանից. մանաւանդ որ՝ ես կը խնդրէի քեզ, որ իմ անցեալի մասին հարցուփորձ շատ չանէիր ինձ... մահազուշակ մտքերը պաշարել են ինձ... ա՛խ ինչպէս ես տարաբաղդ եմ... »

Աչքս դարձուցի Մարիին, և ի՛նչ տեսեմ. ճակատի վրան, ասես թէ, մահու դատաւնիքը խորունկ ու պարզ դրոշմած էր: Բժիշկները ու քահանաները շատ լաւ զիտեն կարդալ մարդուս երեսին այդ զաղտնիքը, և հազիւ թէ տասնէն մի անգամ կը վրիպին: Օրհասական մարդու աչքերի ցոլքը ու երեսի տիպաբքը, ճանաչողի համար, յայտնի նշաններ ունին. ահա՛ այդպիսի նշաններ նշմարեցի Մարիի երեսին:

— Թող, Մարի, դատարկ բան է ասածդ, ասացի, եկ մեր խօսակցութեան նիւթը փոխենք... ճաշ կերե՞լ ես. թէ չէ: Հագուէ՛, երթանք Դիւսօին, մի լաւ ճաշ ուտենք: Ես էլ, ի դէպ ասեմ, բաւական լաւ ակորժակ ունիմ: Հա՛, մոռացայ քեզ ցոյց տալու. նայէ՛ կը հաւանի՞ս իմ ճաշակին և ընտրողութեանը:

Ասացի ու առջևը դրի զնա՞ծ առարկաներս:

Մարիի երեսի ոչ մի զիծը չի փոխուեցաւ, ուրախութեան ոչ մի նշան չի նշմարեցի վրան. միայն ի նշան շնորհակալութեան ձեռքս սեղմեց ու ծանր հոգւոց հանեց, իբր թէ՛ ասել կուզէր « շատ լաւ է, բայց ո՞վ պիտի վայելէ »:

Առինք կառք և ուղիղ գնացինք Դիւսսօի հիւրանոցը:

Վաղուց լսել էի. քսանհինգ մանէթանոց ճաշերի անուանը, բայց դեռ ևս կերած չէի. ուղեցի զոնէ մի անգամ փորձել: Ներս որ մտանք, ծառան բերեց կերակուրների ցուցակը ու ես նորա մէջէն

ընտրելով յօրինեցի ճաշը, որն եթէ ասեմ, թէ ինչ կերակուրներից էր բաղկացած, անշուշտ զատարօնօմը պիտի ծիծաղէ վրաս: Բոլոր պահանջած կերակուրներին անունները միտքս չէ՝ յիշում եմ միայն հետեւեալները՝ կրիայի թան, պաղ թառափ (ocemp-ն) փասեան խորոված, արլարէ սօուս, անանաս, և շատ ուրիշ այսպիսի հազուադիւր (ի հարկէ մայրաքաղաքի համար) բաներ, վըայից էլ շամպայն:

Ճաշի ժամանակ ես խոստացայ Մարին, որ երեք օրէն կը լինի մեր պսակը, աւելի շուտ ամենեւին չէր կարելի, նախ որ՝ այդ միջոցին ես պէտքէ խնդիր տայի և դուրս գայի համալսարանէն և գրուէի ազատ ունկնդիր. երկրորդ՝ պիտի պատրաստէի թէ ինձ և թէ Մարիի համար հարսանիքի հալածներ. երրորդ՝ պիտի վարձէի բնակարան, զարդարէի հարկաւոր կահ կարասիքով, գնէի տան զանազան պիտոյք. միով բանիւ՝ Մարին համոզուեցաւ, որ յետաձգելս ոչ յամառութենէս էր և ոչ քմահաճութենէս. մանաւանդ իմ համալսարանէն դուրս գալը աւելի համոզեց նորան. եթէ ինչպէս ուսանող պսակուէի՝ այն ժամանակ ես կարող էի օրինազանց երեւել և անուանարկ մնալ բոլոր կեանքս, — այդ բանին ամենեւին յօժար չէր նա:

Ա՛խ, Միքայէլ, ինչո՞ւ այդպէս ուշ, շատ կարելի է որ այդ միջոցին..... ասելու խօսքը չաւարտեց:

— Ի՞նչ կարող է պատահել այդ երեք օրուայ մէջ, հարցուցի ես:

«Ո՛չինչ, ես այնպէս ասացի: Ասաց ու նորից իւր ականջս մտածմունքի մէջ խորասուզեցաւ, ու ժամանակից ժամանակ ինքն իրան մրմնջում էր՝ «կարելի է.... դուցէ Աստուած տայ.... արգելք.... Ա՛խ, Տէր Աստուած, շնորհակալ եմ քեզանից, որ դու ինձ բաղդ տուիր և մեծ բաղդ տուիր. բայց ինչո՞ւ ինձ երեւում է, որ ես այդ բաղդին հասնելու չեմ:

— Մարի, ասացի, զիտե՞ս ինչ. ես այս բոլորիս կ'երթամ ու կը գնեմ երկու հատ մատանի, մինը քեզ և միւսը ինձ համար, կուզե՞ս մատանի փոխութեան ծէսը այսօրեւեթ կատարենք, որ դու միամտուիս (եւ կարծում էի թէ՝ նորա անհանդստութեան պատճառը սրտի վախէն էր, որ չլինի թէ ես փոշմանեմ) խօսքս փոխեմ ու չե պահուիրմ վրան): Ես շատ լաւ գիտեմ որ՝ այդ մի դատարկ ծէսէ, առանց նորա էլ Աստուած կ'օրհնէ մեր պսակը, բայց ի՞նչ կարիք ունենք արհամարհելու այդ թէկուզ դարտակ ծէսը, որն ամէն ազգ ունի և ուրախութեամբ կատարում է:

Այս որ լսաւ Մարին, և՛ս առաւել գունատուեցաւ, նորա հեղ աչքերէն, ասես, կայծակներ թափեցան ու մի անմեկնելի վշտալի ձայնով ասաց: Չէ՛ չէ՛, այդ բոլորովին անհնար է. ես ուխտադրուծ լինել չեմ կարող....

— Ո՞ր ուխտադրութիւնն է քու ասածը, ի՞նչ ես ասում, աւսացի վրդովուած հողով ու կասկածս սխաւ ստուգուելու:

«Այդ մեր պսակէն յետոյ կ'իմանաս.... Ա՛խ, ինչո՞ւ օրերը չեն անցնում՝ ըսկէի արտիւթեամբ... կը հասնի՞մ արդեօք այդ երջանիկ օրուան»:

Ու յետոյ, խօսքը ու ձայնը անակնկալ կերպով փոխելով, ասաց՝ Միքայէլ - Ջան, զիտե՞ս ինչ, ես սաստիկ զգայուն սիրտ ունիմ, ճանճի սատկելուն անգամ չեմ կարող անտարբեր նայել. բայց այս ըսկէիս շատ ու շատ կը ցանկայի մի մարդու մահը:

— Այդ ի՞նչ տարօրինակ ցանկութիւն է, ասացի: Չե՞մ կարող արդեօք իմանալ այդ մարդու անունը, ո՞վ է նա:

«Մեր պսակէն յետ կ'իմանաս, կարճ կտրեց Մարին:

— Ինչո՞ւ այժմ չէ, ասացի ես:

«Էնդուր համար որ՝ մեռնել չուզեմ: Էլի եմ կրկնում՝ իմ այս զաղտնիքը հէնց որ իմացար—ի հարկէ, մեր պսակէն առաջ—եւ կը մեռնեմ: Հա՛, քեզ մոռացայ ասելու, նայէ՛, զոնէ՛ այս խնդիրս կատարէ. երբոր մենք կը պսակուենք, դու, եթէ պէտք լինի, պարտաւոր ես ասելու, որ ինձ բռնի տարիւր ժամ ու պսակուեցար հետս, կամ՝ բանդով սպառնացար, իբր թէ պարտքիս համար և՛ կամ սոցա նման մի բան պիտի հնարես: Հա՛, կանե՞ս, սիրականս: Ասաց ու այնպէս քնքշութեամբ փաթաթուեցաւ ճախ, որ ոչ թէ այսպիսի անմեղ ստութիւն, այլ ինձ երեւում էր որ՝ Բառօն Գօն - Միւնիսհառակէնի բոլոր պատմութիւնների տակ կը ստորագրէի անունս, իբր թէ այդ ամէն ստապատիր արկածքը իմ զլխովս լինէին անցած:

Պանդոկէն որ տուն գնացինք, ժամը արդէն երեկոյեան 8-ին մօտ էր: Փոքր ինչ ժամանակէն ցոլուն ինքնաեռներս եկաւ (Մարիին արդէն պատկում էին ինչպէս հարուստ մարդու հարս և նորա ամեհ նախնին հաճոյքը ստրկաբար կատարում էին): Նստանք թէյ խմելու. երկարօրէն խօսեցանք հարսանիքի հալաւների մասին, յետոյ՝ մեր ապագայ ապրուստին, յետոյ... երեսաներիս դաստիարակութեան և, վերջապէս, մեր պաւակներին պսակեցինք ու մենք ինքներս պապ ու հանի դարձանք:

Ման - բարևի ժամանակ Մարին կես ծիծաղ, կես ծանր լիմ քով ասաց՝ «Գիտե՞ս, Միքայել, ես ինչ նկատել եմ. այստեղ Թուստաստանումը ժամանակը առեի յամբ է անցնում, քան թէ մեր Զուրիցերիայումը:

— Եթե Զուրիցերիայումը լինէր մեր պսակը, կարծեմ, լայնակ էլ նա կը յամբացնէր իւր քայլավորները, անացի ես: Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

Իսկույն իրոք յամբացում է իր քայլերը, անացի ես: Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Հը, վանիւշ, ի՞նչես անում, ասացի: Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

— Ես տեսնում եմ իսկույն Մարի. նա կարծում էր թէ միայն ինքն էր ուզում շուտ միաւորուել իմ հետ. իմի-իմ հալէն խաբար չէր նա, թէ ամէն մի րոպէն ինչքէր կ'առնէին ինձ համար:

տերս վեր-ածեցինք. յետոյ՝ տուն եկանք ու միասին թէյ խմեցինք, յետոյ՝ պաշարչեցանք.....

—Պաշարչեցա՞ք... Ես քեզանից աւելի բաներ արի այսօր:

«Ապա տեսներ:

—Նախ՝ զնացի ձեմարան, առաջին անգամ կուշտ-փորով նստայ աշխատելու, Բելլեդերի Ապօլօնի պատկերը աւարտեցի, եթէ չեմ սխալում, բաւական լաւ, և եթէ Աստուած պնօֆէսսօրիս սիրտը դուրս և արդարութիւն ձգէ՝ այս անգամին անպատճառ արծաթէ մէդալը պիտի ստանամ: Այս մէկ: Երկրորդ՝ զնացի Մարիի ծնօղների տուն, հայրը չեկար, մենակ մայրն էր տանը. ասացի որ՝ Հնդկաստանի բիճատ մեռել է — թաշկինակս ցամաք աչքերիս տարի ու ճեղած արտասուքները սրբեցի, որպէս զի ցոյց տամ թէ՝ շատ քնքոյշ սրտով երիտասարդ եմ — և ինձ բաւական հարուստ ժառանգութիւն է թողել, որոյ հիման վերայ խնդրեցի, որ Մարիին առանց այլևայլութեան ինձ կնութեան տան. բայց փռւ՞ քաւթարը, որ ինքն էլ տակաւին համով կտորների ախորժակը կորցրած է, և մանաւանդ որ, կարծելով թէ՝ առջեւ դեռ ևս բաւական ժամանակ կայ ապաշխարելու ու մեղքերը քաւելու, հասկանում ես խո. մանկաս. կորոզաբար յայտնեց ինձ, որ մինչև Մարին քսաներկու տարեկան չլինի՝ մարդու գնալու չէ, իսկ այժմ նա միայն տասնվեց տարեկան է. կրնշանակէ՝ ցովհաննէս Աստուծոյ ծառան, այդ քաւթարի հաճոյքի համար ուղիղ վնց տարի ծով պիտի պահէ, որ, ինչպէս տեսնում ես, խելքի մօտ բան չէ: Ես բանը այսպէս որոշեցի. կամացուկ Մարիին աչքով արի թէ՝ բան ունիմ քեզ յայտնելու. հնար գտայ ու ականջին փափացի թէ՝ ես կ'երթամ «Վարդ» հիւրանոցը, դու էլ փախի՛ր արի՛: Յետոյ, մօրը մնաս բարե ասացի, առի գդակս ու դուրս եկայ: Դուրս որ եկայ՝ ուղիղ զնացի «Վարդ». հիւրանոցը, վարձեցի մի սենեակ, խոհարարին երկու հոգու համար պատուական ճաշ ապապրեցի հետն էլ բաւական զինի. քանի մի ժամանակից Մարին էլ եկաւ: Մարին որ ներս մտաւ, աղբէր-ջան, առի զրկիս մէջ, ոչ թէ քեզ նման չոր ու ցամաք, այլ լաւ յանգի պաշեցի — պաշարչեցի, սրտիս սեղմեցի, այնպէս որ աղջկայ արիւնը երակների մէջ եռ բերի. յետոյ նստանք ձաշի... Երկու երեք ամսէն, հաւատացնում եմ որ՝ Մարիի ծնօղը ինքները կուգան, կ'աղաչեն կրպաղատեն, որ ես պսակուիմ նոցա աղջկայ հետ... բայց, խնդրեմ, ինչոր բարեկամաբար ասացի քեզ, թող մեր մէջ մնայ, մարդու բան մի՛ ասիլ:

«Քեզ խօսք եմ տալիս, որ մարդու բան չեմ ասիլ, բայց մի օր կը գրեմ, ասացի:

--Գրէ, ինչ եմ հոգում, բայց ի՞նչ լեզուով պիտի գրես, հարցուց նա:

«Ի հարկէ հայերէն, պատասխանեցի:

—Եթէ հայերէն պիտի գրես, վախ չի կայ. ուզում էի խմանալ՝ ո՞վ է քու հայերէնի կարգացողը:

«Աւուր ըլի, թէ չէ՝ մըկեր կը գտնուին, պատասխանեցի առածով:

—Իսկ դու ինչով վերջացուցիր քու «սիրոյ արկածքը»:

«Ես երեք օրէն պիտի պսակուիմ, և յուսամ որ՝ դու իմ խաչեղբայրը կը լինիս:

—Ինչու չէ, լաւ, եթէ միայն պսակուելու լինիս. բայց «կուտիս ծրվում է», դու ոչ այդպէս վաղ պիտի պսակուիս և ոչ այդ աղջկայ վրայ:

«Կը տեսնենք:

—Կը տեսնես:

«Փոքր մի սպասելից յետ Յովհաննէսը նորից սկսաւ.

—Արի, Միքայէլ, դու էլ իմ օրինակին հետեւէ. իսկզբան ես էլ քեզ պէս կարծում էի թէ՝ առանց տէրտէրի օրհնելուն մեր սէրը սիրոյ չի նմանիլ, և այդ պատճառաւ շատ աշխատեցայ, որ Մարին իմ օրինաւոր կ'ընր դառնայ. բայց երբ տեսայ, որ նպատակիս չի հասցնելու համար մարդիկ առջևս քար ու պատեր են դնում, ես առանց արտաքին ծէսերի էլ «եօլա զնացի» և տեսնում եմ որ դորանով սէրս դէպի Մարին ոչ փոխուեցաւ և ոչ սառեցաւ:

«Բայց յարգանքը դէպի նա, որ ամուսնական կեանքի ամենափարեւոր պայմանն է, ասացի ես:

—Է՛հ, դու էլ, զարմանալի մարդ ես եղած. ամէն կատարելութիւն միասին ե՞րբ են գտնուել, որ այժմ գտնուին:

«Վայ այն սէրին, որի կէսը յարգանք չլինի, ասացի ես. մարդարժաւ անգին բան է, բայց հէնց որ կոտորեցիր՝ դինը գոռէ: Ախաւոր կնիկան հաւանել կարելի է, խօսք չունիմ, դ՛պի նա կիրք ու տռփանք. ևս կարելի է ունենալ, այդ էլ աներկ պիտի է. բայց սիրել— ոչ երբէք:

— Դու ինչ կ'ուզես ասա՛. բայց ինձ այնպէս է թուում, որ ես աւելի սէր ցոյց տուի իմ Մարիին, քան թէ դու՝ քուկդին։ Իմ կարծիքով սիրել նշանակում է աշխատել տիրելու. ես Մարիիս արդէն տիրեցի, այսուհետեւ ոչ ոք նորան ձեռքէս չի խլել, նշանակում է, որ ես նորան սիրում եմ։

«Յովհաննէս, դիտե՛ս ինչ, ասացի, Chaque baron a son gout.

Եւ սորանով մեր վէճը վերջացաւ։

Կենցաղադիտական կողմից կարելի է որ Յովհաննէսը իրաւացի էր. մանաւանդ որ ինքը Մարին եւս դորա նման մի բան ակնարկում էր ինձ ի հարկէ, կոյրկուրայն հեռեկով նորա կամքին ու պահանջներին՝ եւս առաւել երջանիկ կը լինէի. բայց ի՞նչ անէի, երբ մէջս ուժ չի կար ծնողացս ներշնչած սկզբունքները յանկարծ ու այդպէս կոշտ կերպով քանդելու։ Ես մինչեւ այժմ չզիտեմ՝ լա՞ն էր արածս, թէ վատ։ Ես դուցէ՛ ընդունակ էի... Սոկրատէս, Շիլլեր, Գեօթէ, մինչեւ անգամ Շէքսպիր լինելու, բայց Ռիշէլիեօ՝ ոչ երբէք։

Ը.

Միւս առաւօտ որ գնացի Մարիի բնակարան, զաղղիացի դերձակուհին նորա մօտն էր ու պսակի հալաւն էր վրան չափում։ Մինչեւ այն օրը Մարիին միշտ միևնոյն անպաճոյճ հալաւով էի տեսել. բայց այս անգամ, որ պերճ, քղանցաւոր թանգազին սպիտակ կերպասէ հագուստով տեսայ՝ հիացած մնացի. ոչ թէ կենդանի կին, այլ երևելի նկարիչների պատկերների վրայ անգամ տեսած չէի այսպիսի զմայլեցուցիչ գեղեցիկութիւն. բայց շագանակադոյն ու թաւ մազերը ճոխ ճոխ փունջերով ցրուած էին ուսերի, մէջքի ու լանջերի վրայ. իրանքը այնպէս քնքոյշ, փափուկ ու շնորհաշուք էր, ասեա թէ կաշիի ետեւ ոչ ոսկոր կար եւ ոչ միս, այլ լցրած էր այն հիւսիսաբազի (rara) փետրով։ Օր ու կէս էր մնում պսակիս. Յովհաննէսի ասածի պէս, Յովք երանելի համբերութիւնն էր պէտք, որ մարդ խիւր չի թռցնէր զլիւն, այսպիսի գեղեցիկ արարած առջևը տեսնելիս։ Քանի՛ քանի անգամ թերահաւատուել էի, միտք անելով թէ՛ մի՛ դուցէ՛ Յովհաննէսը աւելի իրաւ ունի, երբ իւր ուէտրական հայեացքով՝ իրերի վրայ, քան թէ ես իմ պիւրիզմով։

«Մարին եկաւ գրկուեցաւ, զլուսը դրուաւ կուրծքիս ու ասաց՝ «Մի՛ քայել, ասա՛ ինձ ճշմարիտը, իրա՛ւ ես այնպէս սիրուն եմ, ինչպէս որ ասում է ինձ հայրն»:

— Այո՛, ասացի, մի բան էլ աւելի: Հայրի մէջ ցոլացածը ոչ հոգի ունի, ոչ մարմին, իսկ դու երկուսն էլ ունիս, հետը միասին Սոկրատէսի խելքն էլ:

«Մի՛ քայել, եթէ Աստուած տայ, քանի մի ժամանակէն քու կիներ լինիմ, հաւատացնում եմ, որ շատ կը բազդաւորացնեմ քեզ. ամէն հնարս գործ կը դնեմ, որ դու ուրիշի ամուսնական կեանքին չ'ախտանձիս: Ը, դուր-գալու ինչ ու ինչ զաղտնիքներ ես զիտեմ: Կանգնած տեղերս նա շարունակում էր փիլիսոփայութիւն անել. եթէ կիներ խելօք է, նա բոլոր յոյսը չի պիտի դնէ իւր մարդու տուած խոստմունքի ու հաւատարմութեան երգման վրայ. այդ շատ թոյլ առհաւատչեայ և ապահովութիւն է ընտանեկան անդորրութեան ու բազդի համար. կիներ ամէն բոլոր դուրեկան, հաւանելի պիտի լինի իւր մարդուն և, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մինչև վերջը պիտի մրցէ իւր շուրջ գտնուած ծանօթ կանանց հետ ոչ միայն բարոյականութեան և այլ ամէն մանրմունք կանացի հրապոյրքների կողմանէ, որով նա դէպի իրան ձգում է ամուսնու սիրտը և անտեսանելի շղթաներով ամուր կապում է իւրինի հետ: Եթէ ինձ հարցնես, աղայ-մարդոց անհաւատարմութեան մէջ մեծաւ մասամբ կ'սանկրն են մեղաւոր—ի հարկէ, խօսք անառակների վրայ չէ, այլ փոքր ի շատէ օրինաւորներին—սիրուն լինելը մեզանից կ'ախտալ չէ. բայց դուրեկան լինելը ամէն կնկայ պարտքն է ու նոցա առանձին արժանաւորութիւններից մինն է: Կանանց անհաւատարմութեան համար ես խօսել անգամ չուզեմ. առնացի կիներ ոչինչ արդարութիւն չունի իւր անհաւատարմութեան համար,— ոչ մարդու սառնութիւնը, ոչ չքաւորութիւնը և ոչ նորա ընկերների գեղեցկութիւնը... ընկած կիներ կարող է առաջարկել զղջումն, ապաշխարանք, արտասուներ, արտասանք, բայց չքմեղութիւն, արդարութիւն՝ ոչ երբէք, ինչպէս և ոչ մի զող կամ մարդասպան կարող է իւր յանցանքը ու ոճիրը արդարացնել աղքատութեամբ: Ժօրժ Սանը թէև ինքը կին էր, բայց շատ վատ իմաստասիրէր օրինաւոր կնանիքի բարոյական սկզբունքները. նա թոյլ փաստաբան էր թեթեալբարոյ կանանց: Ժօրժ-Սանին կարդալը և՛ կարելի է, և՛ պէտք է. բայց նորանից խելք ու խրատ սպասելը յիմարութիւն է»:

Թէ՛ւ շատ բանի մէջ համաձայն չէի Մարիի հետ, այնուամե-
հայիւ շատ ուրախ էի, որ նա, այսպիսի ծանր հարցի մէջ, ինչպէս
որ ամուսնական յարաբերութեանց հարցն է, իւր սեպհական, զրբէ
չի քաղած կարծիքն ունի. ես ինքս ինձի մխիթարում էի, որ ժա-
մանակաւ կարող կը լինինք միասին աւելի խոր և հիմնաւորապէս
զննել կանանց հարցը:

— Շատ լաւ ես դատում, ասացի Մարիին, բայց որովհետեւ ես
դեռ ևս շատ գործ ունիմ՝ կատարելու այս օրուկէսուայ մէջ, այդ
պատճառաւ ամուսնական կեանքի խորհրդածութիւնը թողնում եմ
աւելի ազատ և բարեյաջող միջոցի: Դէ, ցտեսութիւն: Ես այժմ
պիտի երթամ համալսարան՝ վիպականներս յետ ստանալու. յետոյ՝
պիտի երթամ բնակարան վարձելու. յետոյ՝ ինձ համար աշխարհա-
կան հալաւ ապսպրեմ. յետոյ՝ տան համար ամենակարեւոր կարասիք
ու խոհանոցի համար «աման չաման» գնեմ, վերջապէս՝ հայ քա-
հանայի հետ ևս պէտք է ինչ ասես խօսիմ մեր պսակի համար, և
այլն և այլն. մէկ խօսքով՝ անելու բան շատ ունիմ: Յուսում որ
այս վերջին անգամն է քեզ մնաս բարեւ ասելս. մի անգամ էլ որ
տեսնուինք՝ այնուհետեւ յաւիտեան չենք բաժանուիլ իրարէ: Ասացի
ու, ասես թէ, սրտիս մէջէն մի բան կտրուեցաւ ցած ընկաւ. մի ան-
մեկնելի վիշտ պատեց սիրտս: Դնւա ու այսուհետեւ մի՛ հաւատար
հոգւոյ վկայութեան: Չէ, ով ինչ կուզէ թող ասէ, բայց մարդուս
շուրջը մի բան կայ, որն մենք մեր հինգ զգայարանքով բռնել չենք
կարողանում. բայց նա կայ ու կայ, թէկուզ քարը տրաքի:

Ցտեսութիւն, իմ աննման Միքայէլ, ասաց Մարին, ու այն-
պէս պիտի փաթաթուեցաւ վզիս, որ ասես թէ, էլ անհնար էր մի-
մեանցէ պոկ-զսլ. արտասունքը նորից զոհարի պէս ցոլացին աչ-
քերին, բայց այս անգամն ուրախութեան արտասունք չէին նգրա-
կերեսի մէջ դարձնալ նոյն մահու դատակնիքը կարդացի:

— Մարի, ի՞նչ եղաւ քեզ, ինչո՞ւ այդպէս տխուր ես, հար-
ցուցի:

«Ո՛չինչ, սիրեկան Միքայէլ, պատասխանեց նա, յանկարծ չզի-
տեմ ի՞նչ պատճառաւ ինձ այնպէս թուեց, որ մահս մօտացել է,
իբր թէ հասնելու չեմ իմ պսակի օրուան... Ե՛հ, ուշադրութիւն
մի՛ դարձնի իմ վրայ. դու երեւի շատ սակաւ ճանաչում ես մեզ
գերմանուհիներին. մենք թէ՛ւ հոչակուած ենք ինչպէս կրթեալ,
զարգացած ու խելօք կանայք, բայց սնոտիապաշտութենէ, որ ասես

Թէ ամէն կնկայ բնածին է, ազատ չենք: Դու ուշք մի՛ դարձնի իմ ամէն մի արտասունքի՝ ու նախազգացմունքի վրայ, դու քու բանն արա՛, ինչ որ պէտք է՝ պատրաստէ՛, ոչ մի հարկաւոր բան ըարձի Թողի մի՛ անիլ. բայց հէնց որ զործերդ աւարտեցիր՝ խիցն շտապէ՛ դալու. ես Թէեւ կ'աշխատեմ սիրտս ամուր պահել, բայց դու ինձ երկար ժամանակ մենակ մի՛ Թողնիլ. անմեկնելի մահազուշակ վեշտով կցուած է սիրտս: Դէհ, սիրական գանձս, իմ մէկ հատիկ ուրախու՝ Թիւնս աշխարհիս վրայ, գնա՛ շուտ, շուտ էլ վերադարձի՛ր, ոչ մի րոպէ չի դադարիս իմ վրայ մտածելու:»

Թողի Մարինն ու սինեակէն դուրս գնացի. բայց դեռ ես նախասնեակէն չէի ելել — Թիկնոցս ու զալօշներս էի հաղնում — յանկարծ ներսի դուռը դղրդոցով բացուեցաւ, Մարին դուրս պրծաւ, իսկադարի նման փաթաթուեցաւ վզիս ու նուաղեցաւ. հաղիւ հաղ երեսին ջուր սրսկելով ու ձակատին ու քունքերուն քացախ քսելով՝ կարողացանք ուշքը վրան բերել:

— Էլ ի՞նչ եղաւ քեզի, ասացի բոլորովն շփոթուած. Մարի Մարի, հնար չի կայ, որ դու կամ մի սոսկալի դադունիք ունիս, կամ Թէ հիւանդ ես:

«Ոչինչ, ոչինչ, ասաց նա, միամիտ գնա՛ քո բանիդ. միայն Թէ երկար մի՛ Թողնիլ ինձ մենակ... մի՞ Թէ դու չգիտէիր, որ զերմանում հին սիրելը այնքան հեշտ բան չէ, ասաց, խօսքը հանաքի դարձնելով ու զօրաքի երեսը ուրախ ձևացնելով. մենք զերմանուհիներս այդպէս ենք, եթէ մէկին սիրեցինք՝ մեր բոլոր գոյութիւնով կը սիրենք, և մեր սիրոյ առարկայէն բաժանուիլը ահա՛ այդպիսի հետևանքներ ունի, որն որ տեսար, ասաց, տենդայոյզ ցնցմունքներով սկսաւ ամուր ամուր ծիծաղել:

Ես հանգստացայ, բայց կիսով չափ: Նորից-առի գտակս ու դուրս գնացի:

Բախ որ մտայ, մի օտարական, ըստ երևոյթին արտասահմանցի զերմանացի ու ինչ որ հարցնում էր դռնապանին ու ես, Թէեւ վրան մի առանձին ուշադրութիւն չի դարձուցի, բայց կարծես Թէ ականջիս «Մարի» անուն լսուեցաւ նոցա խօսակցութենէն: Տունը, ուր կենում էր Մարին, մի փոքրիկ քաղաքի մարդաբնակութիւն ունէր. հաւատաս մի չէ՛, քսան — երեսուն գանազան Մարիներ լինէին նորա մէջ. այդ պատճառաւ օտարականի հարցութորձը բանի տեղ չի դրի ու գնացի կառապան վարձելու:

Մինչև որ համալսարանէն վկայագիրները յետ կը ստանայի, մինչև որ դերձակին հալաւներս կ'ապսպրէի, մինչև որ յարմար բնակարան կը գտնէի, մինչև որ կահ-կարասիները ու ամանիքը կը գնէի, — շատ ժամանակ անցաւ ու զիշերո՛ւայ տասը ժամը եղաւ: Արդէն ուշ էր Մարիին հանդիպելու. քունս չէր տանոււմ. տուն էլ երթալ չէի ուզում: «Արի երթամ», ասացի ինքս ինձի, քահանայի հետ խօսեմ առաջիկայ պսակիս մասին ու էգուց, ամէն բանը աւարտած, հանդիստ հոգւով, բոլոր օրը միասին կ'անցնեմ Մարիի հետ:» Էգուց չէ միւս օր նշանակած էր մեր պսակը:

Քահանային տանը չի գտայ. իսկ վարդապետը տանն էր: Մերունի Եփրեմ վարդապետը (որ այսպիսի բաղդախնդիր արկածքների համար շատ պատուական ու յարմար մարդ էր, Աստուած ողորմի հոգուն) զարմացաւ իմ այդպիսի ուշ ժամանակուայ այցելութեանը: Կարձ՝ խօսքով եւ մեկնեցի բանի բոլոր հանգամանքը:

Այդ ամէնը շատ լաւ է, ասաց նա. զիցուք թէ դու սիրոյ համար զոհումես համալսարանը, քու ապագան, քու պատանեկութիւնը — այդ ամէնը դեռ եւս հասկանալի է. բայց եւ ինքս ինձի ի՞նչպէս մեկնեմ եւ կամ դուք ի՞նչպէս ինքների ձեզի թոյլէք տալիս այդպիսի անյարմարութիւն, որ բոլորովին հակառակ է ոչ միայն պարկեշտութեան, այլ եւ խղճմտանքի. քու ասելով հարօդ այնինչ Յօրէ, որ թաղել է իւր մօրը... օրհնածներ, զոնէ ողորմելի հանգուցեալի քառասունքն էլա կատարէիք, յետոյ..... էդ ի՞նչ անժուժկալութիւն է....

Ու սկսաւ զիշուս այսպիսի հոգեշահ գայլի — շարականներ կարդալ, մասամբ Թեաւարոսէն (որն շատ սիրում էր կարդալ, բայց մէջի խրատները ինքն էլ շատ չէր կատարում), մասամբ էլ իւր յօրինածներէն: Վարդապետ ասածդ ի բնէ խրատատու է, բայց ոչ խրատակատար:

Ես պատասխանեցի, որ մենք ստիպուած ենք մեր պսակը շուտացնել մի մեծ վտանգէ ազատուելու համար. իսկ ինչ որ կը վերաբերի հանգուցեալի յիշատակը ըստ արժանւոյն յարգելուն, եւ խօսք եմ տալիս, նախ՝ պսակիս թագը վեր չառնել զիւնէս եւ նարօտը վզէս չի հանել զոնէ մի ամբողջ տարի:

«Այդ ջոկ բան է, ասաց ժպտալով Եփրեմ վարդապետը, ու հանգստացաւ: Ուրեմն կարող էք պսակուիլ:

Վաճառողը ասի, զո՞ւմ գործարարի թ. Նոյն օրը ասի՝
 ասե՛ղ զանգաղ, զո՞ւմ գործարարի սղմանը՝ միևնույն օրը ասի՝
 լինի՛ր Բոլորովին հանգստացած, տուն վերադարձայ։ Յովհաննէսը դեռ
 մեկնեցած չէր, ով զիտէ՛ր բարեկամի հետ պանդոկումը թէյ խմում
 կը լինէր՝ երգեհոնի ածած նուագները լսելով, որն, առիշդոյէ լաւա-
 դունին, շատ սիրում էինք երկուսս էլ՝ քերորն էլ մեր հետ։
 Եւ այդ շուրջ մարմնով վաստակած, շորերս հագիս, ընկայ բազմոցի
 վրայ ու բոսիէ չանցած քնեցայ։ Բայց ի՛նչ քուն։ Կը հաւատա՞նք տան
 անգամից աւելի ահ ու սարսափով տեղեցն վերեմ թռել յայն դի-
 շեր. մինը մեկից քսամենի երազները բոլոր այն զիշերը դժոխային
 արհաւիրքներով տանջեցին ինձ. դաշոյն, արիւն, թոյն, ատրճանակի
 պայթիւն, դազաղ, գերեզման, պատանքած մեռել — որը կ'ուզես։
 Գնա՛ ու պատահեա՛ւ նախազգացմունքի հոգու վկայութեան,
 պարզատեսութեան մի հաւատար։

Այս բոլոր պատմածիս մէջ մի յովտ սուտ, կամ մնացածին
 բան, կամ դարդարանք չի կայ ինչ որ գրում եմ՝ բոլորը լուսանկարի
 ճշգրտութեամբ եղած պատահած բաներ են։

Թէև առաւօտը ծառան ինքնահար ներս բերեց, բայց ես տան
 թէյ խմել չուզեցի. ասես թէ մի աներեւոյթ զօրութիւն ինձ քա-
 շում էր դէպի Մարին։ Գդակս առի, թիկնոցս վրաս ձգեցի ու դուրս
 թռայ։ Կառապանը սալադրանս մօտ կանգնած էր։ Ծախս չարած
 նստայ կառքը, ու կառապանին հրամայեցի ձին քշել։ Թէև ինդճ
 կենդանին բաւական արագ էր վազում, բայց բոպէները ինձ մի մի
 տարի էին թւում։ Շուտ արա, քշէ, գարի ձիին, հրամայում էի
 անդադար կառապանին, ու անհամբերութենէս ուզում էի դուրս
 թռչել կառքէն ու ոտով վազել, կարծելով թէ՛ այդպէս աւել
 շուտ կը հասնեմ։ Վայնաչարին, վերջապէս հասանք Մարիի տան
 առջև։ Դռնապանը ինձ որ տեսաւ, չզիտեմ ինչ փնթփնթայ, բայց
 ես նորա խօսքի վրայ ուշք չդարձուցի ու վազե՛վազ սանդուխքներէն
 դէպի վեր բարձրացայ։ Նախասենեակումը շատ մարդոց արագալուս
 և խառնաշփոթ ձայների լսվում էին. ստիկանութեան քանի մի զին-
 ւորներ էին կանգնած, աստիճանաւորներին թիկնոցներ ու գտակներ
 ձեռքերումը բռնած։ Զարմացած մնացի, թէ այս ի՛նչ էր նշանա-
 կում։ Յանկարծ առջևս եկաւ Մարիի բնակարանի տանտիրէինը ու,
 երեսը սարկնած, նստց. ինձ գերմանուհին հրամայեց ձեզ երկար
 ապրել։ Առաջին նուագ նորա խօսքերէն ես ոչինչ չեմ հասկացայ։

խելադարի նման մի բան էի: — «Ի՞նչ ես հաչում», ասացի բարկացած, կարծում էի թէ՛ զիշերուայ երազներիս շարունակութիւնն է:

«Հայ, ջահիլ պարոն, հաստատեց միւս պառաւը, մեր գերմանուհին — Աստուած հողին լուսաւորէ — այս զիշեր թոյն խմել է ու մեռել է: Մինք՝ բան չգիտէինք, բայց ճառաւորն որ ինքնաեւրոպական տարանք, նայենք՝ նուազ տեղերումն է, զարթած չէ. այդպէս երբէք պատահած չէր. նա միշտ վաղ էր զարթում, խոցում կը, երբ որ մտեցանք՝ անկողնին և ուղում էինք՝ զարթեցնել, տեսնենք՝ կրեւոր դնում է՝ աչքերը կիսաբաց, ու չորս կողմը կապտած, մարմինն էլ սառած, փէտացած: Իսկոյն դռնապանին...»

Այլ ևս չկարողացայ նորա պատմածը լսել, բայց լսած ներս մտայ, ինչ տեսնեմ...

Է՛հ, այդպիսի բանը կըզգացուի բայց չի պատմուի: Թաղապետի ձեռքումը մի կնքած ծրար կար, հասցէն իմ վրայ ուղղած: Հապճեպով, բայց դողդոջուն մատերով կոտրեցի կնիքը ու մոլորումս աչքերով կարդացի նամակը, որի բովանդակութիւնը այս էր.

«Ներէ՛ ինձ, սիրական Միքայէլ, որ իմ բարեկամութիւնը, բացի « վիշտ ու թախիծէն, ուրիշ ոչինչ չի տուաւ քեզ այս հինգ օրերը: « Բայց խնայիր թէ՛ սրբան ես քեզ պիտի սիրէի, որ ուրիշին չի « պատկանելու համար, քու անունդ յիշելով՝ մեռնում եմ: Հայրս ու « մայրս, դեռ ևս իմ երեսայութեան ժամանակ, խօսք էին տուել « ինձ ամուսնացնել իրանց հինութ բարեկամի միակ որդու հետ, « որին ես փեսայ էի ճանաչում — քեզ չի պատահած մինչև անգամ « կարծում էի թէ սիրում եմ նորան — տասը տարիից աւելի: Նրէկ, « հէնց որ դու գնացիր, իմ փեսան էլ ներս մտաւ, ու յիշեց մեր « ծնողաց ուխտը և իմ երգումները: Բոլոր ժամանակ որ նա ինձ « մօտ էր, ես լուռ էի, ոչ մի խօսք չարտասանեցի: Մերժել նորան՝ « ուխտադանցութիւն էր. յօժարել նորա առաջարկութեանը՝ դժուար « թեմէս վեր էր. դէպի քեզ ունեցած սէրս ամէն սահմաններէ ան « ցել էր... Մնաս բարեւ, իմ սիրական, իմ աննման Միքայէլ. մի « անիծիլ ինձ. իսկ եթէ կարող ես՝ երբեմն երբեմն յիշէ՛ անբաղդ « Մարին: Այժմ հասկանում ես, անփորձ երեսայ դու, թէ ինչու « թախանձաղին խնդրում էի քեզ զողանալ, փախցնել, բռնի կինդ « շինել ինձ... դու յամառութեամբ մերժում էիր իմ խնդիրս, դու « չյօժարեցար, առանց մի վայրկեան կորցնելու, ինձ քու կինը

« Դարձնել (ժամանակը շատ կարճ էր)։ Ինձ կինդ անել քու ձեռ-
 « քին էր։ Բայց քու հարսդ լինել ես չէի կարող — ԵՍ ՆՇԱՆԱԾ Է՛ի»։

Որին ինչ բան, թէ հրքան վշտացելեմ, հրքան լացելեմ, քանի
 տարի խորին սուգ պահելեմ ես Մարիի համար։ Այդ ամէնը, ինչ-
 պէս նուիրական գաղտնիք, թող մնան իմ մէջ։

Միւս օրը իմ ձեռքով հողը դրի թշուառական աղջկայ մար-
 մինը ու իմ առաջին սէրը։ (Սգաւոր (գուցէ և հետաքրքիր) հան-
 դիսականներէն թաքուն՝ դազադի մէջ սպրդեցուցի լուսնայտան պահ-
 առած բոլոր փողս։

Մարիի նման չնաշխարհիկ գանձը կորցնելէս յետ՝ ժանգոտ ու-
 կին ինչ արժէք պիտի ունենար իմ աչքումը)։

ՄԻՔԱՑԷԼ ՎԱՅԵԼԶԵԱՆ

ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԴԵՅՐՈԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Հագիստանի եւ Հայաստանի մէջ

ՏՐԱՊԵՉՈՆ

I.

Նրա նախկին փայլն ու ճանապարհը մինչեւ կարին։—Ափը դուրս դաւը։

—Համալներ։—Մարտատուն։

Փետրվարի վերջը հասաւ Տրապիզոն։ Այդ քաղաքը լաւ յայտնի է Հայաստան, Քուրդստան ու Պարսկաստանի գնացող ճանապարհորդներին։ Ամէն շաբաթ նրա ավերին մօտենում են չորս ընկերութիւնների շողեակներ և եւրոպական ազդեցութիւնը քիչ քիչ սկսում է այստեղ արեւելեան զգեստն ու սովորութիւնները հեռացնել։

Բայց ուրիշ կողմից առևտրական շարժողութիւնը, չերբեզների զարթանումութիւնից յետոյ, բաւականին պակասել է։ Մինչ այդ ժամանակամիջոցը Տրապիզոնի, Սուխում—Ղալէի ու Րեդուտ—Ղալէի մէջ ման էին զայիս հազար երկու հարիւրից աւելի նաւակներ։ Ռուսները շատ նպաստեցին այդտեղի Պարսկաստանի հետ ունեցած առևտուրի նուազանալուն. նրա մեծ մասը զրաւված աւելի յաջող պայմաններով, անցնում է նրանց (ռուսների) երկրի միջով կովկասի և Փոթու վերայով։ Յոյս կայ, որ տէրութիւնից բացուած անիւային ուղին, որ անցնելու է Գամուխ—խանէի (Гамушь¹)—хане), Բուլբուլթի (պէտք է լինի Բայբուրթ) ու Էրզրումի միջով մինչև Բայազեդ (Պարսկաստանի սահմանների վերայ), մասամբ կը վերադարձնէ Տրապիզոնին նրա առաջնայ փայլը²)։

1) Այսպէս է կարդում ռուս թարգմանիչը Փրանսերէն, երևի, Gumuche—khane բառը, որ պէտք է կարդալ Գիւմիւշ—խանէ, ինչպէս և է իսկապէս.

Ծ. Խ.

2) Այս առդերը զրուելուց յետոյ Տրապիզոնից Պարսկաստան գնացող ճանապարհը բացուեցաւ, բայց անդրկովկասեան երկաթուղին, որ արդէն աւարտած է և որ պէտք է մօտենայ Երևանին, հաւանական է որ իշխէ Տրապիզոնի ամբողջ առևտուրի վրայ։

Նախից Տրապիզոն մտնելը զուրկ է նկարչական տպաւորութիւնից: Որովհետեւ այստեղի նաւահանգիստը խորը է և մեծ նաւերը հեռու են կանգնում, հարկաւոր է շինում ավել հասնել նաւակներով, որոնք մեծ քանակութեամբ երևում են իւրաքանչիւր նորեկ նաւի շուրջը: Եթէ փայտից ու քարից շինուած նաւահանգստի անձուկ ավել չափազանց բեռնաւորուած է ապրանքի հակերով, ուրիշ ճար չկայ քան բարձրանալ բեռնակրի ուսերը, որ մինչև զօտինը ջրումն է ման գալիս: Այդ հերակլեան ոյժ ունեցող բեռնակիրները արդարացում են «տաճկի պէս ուժեղ է» առածը: Ես տեսայ նրանցից մի քանիսին երկու բնկերների օգնութեամբ ուսերի և մէջքի վրայ (որոնք պաշտպանուած են կաշիով շրջապատուած փսիածի հաստ շերտերով) տանելիս երեք հարկւր քիլօգրամ ծանրութիւն ունեցող զինու կամ շաքարի տակառ. այսպիսի ահագին բեռներով նրանք բարձրանում էին նաւահանգստից դէպի Զիաուր¹⁾ — Մէլլեան տանով ավով: Այս նոյն է թէ բարձրանալ Մոնմարտեան բլուրը:

Ով որ գիտէ ժամանակին բախշիչ տալ, մաքսատուներ նրա վերաբերութեամբ շատ խիստ է: Մաքսատանը ծառայող տաճիկները, ինչպէս նրանց եղբայրակիցները Միացեալ Նահանգներում և մինչև անգամ մի քանի եւրոպական երկիրներում, չեն կարող անտարբեր մնալ դէպի այդ տեսակ առատաբաշխութիւնները: Շատ հետաքրքիր է տեսնել ավի երկայնութեամբ կանգնած բազմատեսակ նաւակները (բարձայ, սանդալ, մազօն և այլն), որ նմանութիւն են բերում երբեմն Տրովադայի ավին զտնուած յոյների պատերազմիկ նաւերին, այս համեմատութիւնը նրանով աւելի ճշտունման է, որ այս նաւերը կրօրուած խելքով (корма) ու քթով և փքուած կողքերով յիշեցնում են, թէ ամբողջութեամբ և թէ մասներով, հին խորաքանդակների վրայ եղած նաւերի ձևերը:

II.

Ծովափնայ բնակութիւնը: — Խամսա ձկան եւ սուղակների որսալը:

Ծովաշրջիկները բնակութիւնը Տրապիզոնի մէջ բաւականին բազմաթիւ է: Այստեղի ծովաշրջիկները բացի աննշան առետրական նաւադնացութենից պարապում են ձկնորսութեամբ՝ օրինակ անչօուս

1) Ոչ թէ Զիաուր (Зиатур, ինչպէս կարդում է ռուս թարգմանիչը), այլ Գեաուր:

կամ ինչպէս տաճիկները անուանում են — խամաձկան որսով, որ ահագին քանակութեամբ զործ է ածւում Անատոլիայի բոլոր հիւսիսային ափերում: Իսկական տաճիկների համար այս ձուկը կազմում է շատ սիրելի կերակուր և առաջին հարկաւորութեան պահանջ. մինչև անգամ հայրենիքից հեռու գտնուելով, նրանք հոգս են քաշում իմանալու, թէ որքան առատ է եղել նրա որսը: Խամաձկան որսով պարապող ձկնորսները նաևակի ափին ձիւթային ծառերի ճիւղերից երկաթի կրակարանում կրակ են անում: Բոցի փայլից զրաւլած խամաները խմբերով պտոյտ են գալիս նաւակից ձգուած ուռկանի մօտ և ընկնում նրա մէջ հարիւրներով: Նրանց մասամբ ուտում են թարմ, իսկ մասամբ աղում են ու բրդեայ պարկերի մէջ կուտակում մերձակայ երկիրները ուղարկելու: Խաման շատ էժան է ծախւում, դա անգին աղբիւր է ներկայացնում յոյների և հայերի համար, նրանց երկարատե պաների ժամանակ¹⁾։

Տրապիզոնում որսում են դարձեալ շատ ուրիշ ստորին արժանաւորութեան ձկներ, ինչպէս նաև շատ ոստրէներ, որ խիստ փոքր են ու ալնի՝ Սև ծովի սակաւ աղի ջրի պատճառով:

Մի քանի տարի (1865—1868) Տրապիզոնի և նրա մօտակայ նաւահանգիստներում մեծ եռանդով պարապում էին խորասուզակ թռչունների շահաւէտ որսով:

Սաստիկ ցրտերի սկսելուց առաջ, երբ երկրի խորքում լճերն ու արհեստական լճակներն սառում են, այս թռչունները, որոնց տաճիկները քռք արին են անուանում, դալիս են ծովի ափերը ընդունելութիւն ու կերակուր որոնելու: Այդ ժամանակ ձկնորսներն ու ծովեզոռայ բնակիչները միանալով, ափից շարժում են մօտ հարիւր նաւակ. նրանցից խրաքանչիւրում նստած է երեք կամ չորս մարդ: Ամէնից ճարպիկը կանգնում է ծայրին, իսկ միւսները թիակարում կամ թուանք են լցնում: Բոլոր նաւակները սարքւում են պայտաձև որևիցէ փոքր ծոցի առաջ՝ ուր շատ քռքարին կայ և մօտենում են ափին, աշխատելով փակել նեղ տարածութեան մէջ թռչուններին, որոնք սուզւում են նաւակների շուրջը, կամենալով բաց ծովը անցնել: Երբեմն նրանք դուրս են գալիս ջրի երեսին՝ շունչ քաշելու և հէնց այդ միջոցին արձակում են նրանց վրայ հրացանները: Նրանց

1) Պ. հեղինակը սխալվում է, կարծելով թէ Հայերը պահոց օրերում ձուկ են ուտում:

Կիրակէ և տօն օրերին թաղի բոլոր բնակիչները զբօսնում են այդ հրապարակի վրայ: Բազմաթիւ յոյն և հայ ընտանիքներ սիրում են ցոյց տալ այստեղ իրանց պաճուճանքը: Մէկ խօսքով՝ եւրոպացիների համար, որոնց թիւը ճրապիղոնում շատ սակաւ է, Գեափուր—Մէլլեանը Ելիսեան դաշտի նման մի բան է ներկայացնում: մանաւանդ այն ժամանակներից, երբ այստեղ տնկեցին մի քանի ծառեր: Մէկ անգամ չեմ նայել մեծ հետաքրքրութեամբ այս հրապարակում Պարսկաստանից կամ ուրիշ զանազան ներքին կեդրոններից եկող քարավանների վրայ: Հազարից արեւի բեռնակիր կենդանիներ կապտած ոտներով, զեանի վրայ ձգուած թոկերի օպնութեամբ կանգնում են մի դժուամբ կաթրջիներ, դէմէջիներ *) (Չորեպաններ և ուղտապաններ), խաբներ, թիւրքեր, պարսիկներ, քուրդեր կամ հայեր ման են գալիս կենդանիների շուրջը—մէկի վրայ բղաւելով, միւսին ծեծելով, ձգելով նրանց որովայնի փոկերը կամ յետ անելով թամբերը, ջորիների վզից գարու չափը կախելով, իսկ ուղտերի առաջ զրկով եղիպտացորեան ածելով, որ այս կենդանիների իսկական քաղցր կերակուրն է կազմում: Չորիների և ուղտերի ծածկոցները կարուած են զոյնզոյն բրդերով և զարդարուած են պէս պէս հիւսուածքներով, որոնց վրայ շարուած են խեցեմորթներ. ամէնի վզից առհասարակ կախուած են զանգակներ ու բոժոժներ: Երբեմն ահաղին պղնձներ կառարում են զանգերի նշանակութիւնը և այս տարօրինակ օրկեսարը առաջացնում է աներեւակայելի աղմուկ:

IV.

Տրապիզոնը ծովից նայելիս:—Կանանց վանքը և Կ մենոսների հին պալատը.—Ս. Սոփիայի և ապարանքի մզկիթները: Մատուռներ.—Տանկական քաղաք.—Պարիսպների դռներ:

Տրապիզոնը շինած լինելով ամփիթէատրոնի ձևով ծովի ափին—շատ սիրուն է երևում: Ափի վրայ բարձրանում են զեղեցիկ պայծառանկար տներ, որոնց վրայ նշմարվում են ուրիշներ՝ կիսով չափ նարնջների ու ձիթենիների տերևներով ծածկուած: Տեղ տեղ տերևներից բաժանու մ են մինարէների սպիտակ ներդաշնակ սիւները: Հին ամրութիւնների խիստ զծագրութիւնները կազմում են այս վայելուչ տեսարանի հակապատկերը:

*) Ուստի թարգմանիքը կարդում է «каторжасы, девят пачы» (II)

Բնութիւնի (բէթէփէ?) լեռը արեւելքում, որ ծովի կողմից ուղղահայեաց պատ է ներկայացնում, չափաւոր զառիվայրով իջնում է դէպի քաղաքը: Նորա վրայ կառուցած կուսանայ վանքը, որի պարսպներում գտանւում է կոմսենոսների պալատ համարուած մի հին շինութիւն:

Տրապիզոնի թիւրքերը պարծենում են իրանց մզկիթների քանակութեամբ մինչև քառասունը հասցնելով նոցա թիւը, բայց նրանք նշանաւոր չեն: Բացի քաղաքից ոչ հեռու գտանւում է Սոփիայի տեղում կառուցած մզկիթից, կայ ուշադրութեան արժանի մի հին շինութիւն — բիւզանդական եկեղեցին, որ այժմ մզկիթ է դարձրած: Նորա արածքին պատերը տեղ տեղ զարդարուած են մոզաիկայով: Նա գտանւում է նահանգապետի պալատի մօտ, քաղաքի սահմանում, պատած պարիսպներով: Հէնց այդտեղ ես տեսայ արձանների ու խոյակների հետքերի կտորներ:

Տեղ տեղ պատահում են հին յունական կոթողների, զանազան յիշատակարանների ու տաճարների մնացորդներից: Արեւելեան յոյների կառուցած փոքր մատուռների աւերակներ, այսպէս դռն է կղրակացրի ես չափազանց մաքուր ոճով զանազան ող խորաքանդակներն ու նրանց զարդարանքները զննելուց յետոյ:

Տաճկական կամ փակուած քաղաքը, որի մասին այս րոպէիս խօսեցիք, բռնում է Տրապիզոնի արեւմտեան մասը. նա շրջապատւած է հաստ աշտարակներով պաշտպանուած բարձր պատերի շրջով: Հարուստ բուսականութեամբ ծածկուած լայն փոսերի վրայ բարձրացող ահագին ժայռերը կազմում են այդ շրջապատսպի հիմքը:

Պատերով ու դռներով այնպիսի բարձ պատատուկ է դալարվում, որ մասամբ ծածկում է շինութիւնը: Նրանցից զլուսւորները կառուցած են հին յունական և հռոմէական շինութիւնների մնացորդներից: Միայն դռներն են զարդարուած յունական արձանագրութիւններով. նրանց դիմացը գտանւում է գիւղական օտարի կրպակը, որին Ֆրանսիայում լոկ գրագիր կ'անուանէին:

— Այժմ քան քննեմք: Տապիշում V:

Քրիստոնէական քաղաքը. — Մեծ վանքանոցն ու նորա հարստութիւնները: — Վանդալականների սովորութիւնները:

Նկարչական ճարտարապետութեան կողմից քրիստոնէական քաղաքը այնքան հետաքրքիր չէ, բայց այստեղ գտնւում է գլխաւոր

վաճառանոցը: Երբ առաջին անգամ նորան այցելեցի, զմայմունքս բողբոլվին թողեցի՝ այնպէս քիչ գտայ այստեղ արեւելեան ապրանքներ. ես ամէն տեղ տեսայ միայն բամբակի գործարաններ, մահուդ, աւստրիական ու շվեյցարական ջնշին իրեր. բայց որքան յաճախ էի գնում վաճառանոց, այնքան աւելի նորանոր գանձեր էի գտնում, որքան հաստ քսակաւոր, արեւելեան սակաւագիւտ ու չքնաղ իրերի ճշմարիտ սիրողին մէկ գայթակղութիւն են պատճառում:

Միտած պարսկական, խորասանեան ու զմիւռնական ամենաթանկ կապերաներից, Գիարբէքիւրի ու Բրուսայի գործարաններից մինչև ամենամանր, նուրբ ձեռագործի թանկագին արտադրութիւնները, — այստեղ կը գտնես ամէնը ինչ որ սիրտդ ուզէ, մարգարիտ բարձր արժանաւորութեան, զէնք գերազանց յատկութեան, հագուագիւտ հին դրամներ: Միայն այս բոլորը հարկաւոր է որոնել Տամալ հրապարակին նմանութիւն բերող Բիթ-Բագարի (Ոջլոտ(?)) վաճառանոց) նեղ ու մութ փողոցներում, որտեղ ման են գալիս թելամեններ (թէլալներ)՝ ածրդահաններ կօկորդ պատրուղ աղաղակներով ապրանքների վերջին ածրդական զինը յայտնելով:

Այս վաճառանոցը շրջմոլիկի համար շատ գրաւիչ է. ես այստեղ անցկացրի շատ ուրախ բուպէներ, նստած որեւէ վաճառորդի կրպակում թէյ խմելու կամ նարգիլէ քաշելու համար, որոնցով նա ինձ անշուշտ հիւրասիրում էր:

Անատոլիայի զանազան ազգութիւններին պատկանող վաճառականների սովորութիւնների ու բնաւորութեան մէջ շատ նկատողութեան ու հետաքրքրութեան արժանի բաներ կան դիտողի համար:

Լուս. և լուրջ տաճիկը հանգիստ քաշում է իր նարգիլէն, սպասելով առնողին (մուշտարուն) և երբ վերջինը մի ևօրէ առարկայ լաւ տեղեկուց յետ հարցնէ նորա զինը, տաճիկը (եւ խօսում եմ զլուսը փաթաթող, խալաթ ու հօղաթափներ ունեցող իսկական ուղղափառի վրայ) վճռում է բերանը բանալ ու արտաբերել որեւիցէ թիւ: Բողբոլվին գուր կը լինի սակարկանել, որովհետև գուքանչին ամենևին չի պակասեցնի արժէքը և առնողի բոլոր առաջարկութիւններին կը պատասխանէ լոկ զլուսը ներքեւից վերև շարժելով, աչքերը փակելով ու լեզուն ճթեցնելով:

Յոյնը կամ հայն բողբոլվին ուրիշ տեսակ է վարվում. նա մեր հրապարակի վաճառականի նման հրաւիրում է առնողին, բռնում է

շորից) անուանում է եղբայր, հոգի, բարեկամ և ուրիշ քնքոյշ անունակոչութիւններով ու կրկնապատկում է ապրանքի զինը: Սթէ առնողը խանութից հեռանայ, վաճառականը նորան յետ դարձնելով տալիս է ապրանքը իւր գին դրածից չափազանց արժան. բայց առնողը յաճախ ափսոսում է իւր գնած իրի վրայ. նա այն աստիճան վատ է դուրս գալիս:

Բայց հայ վաճառականները աւելի լուրջ ու ազնիւ են յոյններից. որոնց անխղճութիւնը գերազանցում է ամենայն հաւանականութեանը:

Իսկ ինչ վերաբերում է պարսիկ վաճառականներին՝ նրանց թիւը շատ է Տրապիզոնի վաճառանոցում. նրանք ունին մի քանի տաճկական յատկութիւններ, միացրած քրիստոնեայների պակասութիւնների հետ: Նրանք ունին կակուղ բնաւորութիւն, դուրեկան վարմունք ու ժպիտ շրթունքների վրայ. եթէ նրանք այնպէս ազնիւ լինէին, ինչպէս առեւտուրի մէջ ճարպիկ՝ հիւնալի վաճառականներ կը լինէին: Նրանք պարծենում են նրանով, որ շատ դժուար է նրանց խաբել. հէնց այս պատճառով յոյներն ու արեւելեան հրէաները, ուրիշ երկիրների հակառակ, Պարսկաստանում երբէք չեն կարողանում հարստանալ:

VI.

Վաճառանոցի պզտիկ նաւահանդիստը. — Առեւտրական օրեր. — Քաղաքի վաղուտը. — Գիւղացիներ Տրապիզոնի շրջականերից. — Պարապմունքներ. — Սուրճ եւ սափրատուն:

Վաճառանոցի փողոցներից շատերը մօտենում են ծովի ափին գտանդող՝ փոքրիկ հրապարակին, որ առեւտրական օրերին ճանապարհորդի համար ներկայացնում է բաւականին հեռաքրքիր տեսարան:

Ջէնովացիներից կառուցուած համարեղ փոքրիկ ամբարտակի աւերակների մօտով անցնում են շրջակայ գիւղերից բազմատեսակ ապրանքներով բեռնաւորուած նաւակներ: Այստեղ դատարկում են (նաւակներից) անհամար պտուղներ, բանջարեղէն, փայտ, հատաւոր ցորեան, որ բերում է Պլատանից և Սիւրմեններից: Այնտեղ միւս նաւակների վրայ դարսում են աղիւս և կոպիտ կաւի ամաններ, որ պատրաստում են մեծ քանակութեամբ Տրապիզոնում: Սի քանի նաւակ-

ներ բերում են՝ զիւղացի մարդկանց՝ ու կանանց՝ խմբեր, որոնց բազմաթիւ շորերը գոյներէ մի ուրախ խառնուած են ապին՝ այդ տե՛ս սարսնին:

Փոքրիկ հրապարակի վրայ պատահում է աներեւակացի խոնոթիւն: Նոյն պատահում է և վաճառանոցում մի քանի անւարական օրերին, երբ քաղաքն են գալիս հաղարաւոր լեռնականներ իւրանց հօտերի, այգիների ու անասունների արտադրութիւնները վաճառահանելու: Ապրանքը նրանք բերում են ուսերի վրայ, բացի ամենածանրերից ինչպէս, օրինակ, հատաւոր ցորենից կամ փայտից, որ բռնաւորում են անանախների ու ձիաների վրայ, իսկ երբեմն բերում են եզներով կամ գամէշներով լծուած սայլերով: Այս արտադրութիւնները փոխում են կերպարի, թուանքի ու առաջն հարկաւորութեան մանր իրեղէնների հետ:

Բոլոր տեսարաններից հետաքրքիրը այն է, երբ երկրի խորքից գալիս է բամբակի ամբողջ հաղարաւոր հակներ կրող ուղտերի, ձիաների ու եզների երկար քարավանը, որոնց բռնաթափ են անում որ ելիցէ մեծ խանում կամ հարուստ վաճառականի խանութի առաջ: Անկարելի է նկարագրել այդ տեսարանի բոլոր խառնակութիւնն ու խլացնող աղմուկը: Կենդանիներից ջարդուած ու կոխոտուած անցորդներ, քարավանի քշողներ, վաճառականներ, որոնց խանութների առաջ նրանք բաց են անում բեռները, զիւյցներով նրանց հակները, — այս բոլորը աղաղակում ու կոծում է և այդ բոլոր աղաղակները ծածկւում են ուղտերի կատաղի բաւանջիւնով:

Այս բազմաբանդ ամբոխի մէջ, որանդ պատահում են ամէն տեսակ արեւելեան զգեստներ, կուտակւում են անթիւ կիսամերկ երեւ խաներ ու աղքատներ, չհամարելով շներին, որոնք գոնէ նոյնքան բազմաթիւ են այստեղ, ինչպէս Կոստանդնու Պօլսում: Ուր որ գնաք՝ դուք դարձեալ կը վերադառնաք այն վաճառանոցը: Զեղ կարծես մի բան քաշում տանում է դէպի այն անպիտան փայտեայ կրպակները, որ զետեղուած են ցեխոտ ջրանցքով՝ բաժանուած կարգերով՝ նեղ փողոցներում:

Այս լաբիրինթոսում թափառող արուեստագէտը (արտիստը) կամ ճանապարհորդը իւրաքանչիւր քայլափոխին հանդիպում է սքանչելի, գոյների խառնուածքի բազմասնակութեամբ ու շքեղութեամբ միմեանցից զանազանող, տեսարանների:

Ահա միզավաճառների բաժանմունքը, որոնց մրգերը այնպիսի

դէզերով են կուտակուած, որ անցորդների տների տակն են զլորում և այնպիսի պէսպիսագոյն ստուեր են ներկայացնում, որոնց հետ միայն նկարչի պատկը կարող է բաղդատուիլ:

Մրգավաճառների կարգումն է դարբինների բաժանմունքը. իսկ աւելի հեռու ակնագործներինը, որ մութ ու կեղտոտ կրպակներում նստած ազնիւ քարերից փոքրիկ chef—d'oeuvres—ներ (զլուխ գործերի) են արտադրում. արհեստի կողմից դրանք թոյլ չեն փարիզի ակնագործներից: Ոսկերիչների խանութների մօտ է դերձակների բաժանմունքը, որոնք համարեա բոլորն էլ հայեր են. սպակինների միջից երեւում է ինչպէս նրանք կարում կամ ասղնեգործում են պայծառագոյն մահուդի, թաւիշի ու մետաքսի զգեստների, որոնց ծալքերը արձակում են բազմազան ստուերներ:

Կան նոյնպէս շատ քաղցրավաճառներ ու զանազան կերակրեղէնների ծախողներ, Բայց ամենագլխաւոր ու ամենահետաքրքիր բաժանմունքը—կառածիգ երիւարների կաշեայ կազմածք շինողների, համետագործների, մաշկակարների, կոշկակարների և առհասարակ կաշեայ իրեր կարող արհեստաւորների բաժանմունքն է: Նրանցից մի քանիսը նեղ սեկեղէն փոկերով ասղնեգործում են գօտիներ, երասաններ ու համետներ մեծ ճարպիկութեամբ:

Սրճատները, որ միայն հրապարակներում ու փողոցների անկիւններում են պատահում, նման են բոլոր արեւելեան սրճատներին: Ընդարձակ դահլիճի շուրջը դարսած են փսիւթով պատած նստարաններ, որոնց վրայ այցելուները նստած՝ նարգիլէ են քաշում կամ սուրճ խմում: Յաճախ սրճի տէրը մի և նոյն ժամանակ սափրիչ է և նորա յաճախորդները սափրուելու կարգին են սպասում, խօսակցելով իրար մէջ ու սուրճ խմելով: Ես միշտ խուսափում էի այդ կրկին նշանակութիւն ունեցող սրճատներից և միշտ այցելում միայն նահանգապետի պալատի մօտ եղած սրճատունը՝ ուր գտանւում են ստուեր ու զովութիւն արձակող յասմկի ու վարդի թփերի և կիտրոնի ծառերի անտառակներ: Որքան քէֆ եմ արել այդտեղ ճաշից յետոյ: Սրճարանը միշտ լինում էր մի ու է աշըղ, որ փանդեւուն երգակցութեամբ գովաբանում էր իւր երգերի մէջ սուլթանին կամ որ և է ջահիլ օսմանցու հերոսական ու սիրահարական արկածները:

VII.

Տրապիզոնի բնակիչները:— Քրիստոնեաներ եւ մանկատակներ:— Հագուստներ:

Տրապիզոնում կայ քառասուն հազար բնակիչ, որոնք բաղկացած են տաճիկներից (օսմանցիներից), պարսիկներից, քրիստոնեաներից՝ հայկական, գրիգորեան ու լատինական դաւանութիւններին պատկանող, ուղղափառ յոյներից, մօտ քսան Եւրոպական ընտանիքներից եւ ձիապանների, ջորեպանների, համալների ու քուրդերի երթեւեկ բնակիչներից. կարելի է մինչեւ անգամ ասել, որ այնտեղ հանդիպում են բոլոր արեւելեան ազգերի ներկայացուցիչները, որոնք բոլորն էլ պահպանում են իրանց ազգային զգեստները: Տաճիկները մեծ մասամբ վաճառականներ, ձկնորսներ ու աստիճանաւորներ են: Նրանք Մահմետի խիստ հետեւողներ են: Միայն աստիճանաւորներն են ներում իրանց հին սովորութիւններից խուսափելը՝ նրանք չեն հաճում ազգային զգեստներ եւ մինչեւ հարեցողութեան են հասնում օղի խմելու, բայց, որ աւելի վատն է՝ նրանք չեն հրաշակում հասարակ մահմետականներին յատուկ ազնութեամբ ու բարեսրտութեամբ:

Պարսիկները վաճառականներ ու արհեստաւորներ են: Նրանց կաւուղ բնաւորութեան, համարձակութեան, առեւտրական ոգու եւ գեղարուեստական ճաշակի շնորհով նրանք շուտ են հարստանում: Սնապաշտ են եւ շատ խիստ պահպանում իրանց կրօնական ծէսերը: Ես մի՛ անգամ տեսայ ինչպէս նրանցից մէկը ընդհատեց զբօսանքը եւ գնաց մզկիթ լուացումը կատարելու նրա համար միայն, որ մի եւրոպացի, կամենալով նրան զրգուել, իբր թէ ականայ, խփեց նրան արմունկով:

Պարսիկները Ալիի հետեւողներ լինելով շատ անգամ վեճում են տաճիկների հետ, որ Օմարին են հետեւում: Նրանք տաճիկներից աւելի քաղավարի են օտարազգիների հետ վարուելու մէջ եւ սիրում են առատ գովաբանութիւններ շուայել իրանց հայրենիքի համար: Ուր որ նրանք բնակուին, անպատճառ միշտ ազգային հանդերձ պէտք է հաղնեն, որոնք լինում են՝ նայելով պարսիկ որ դասակարգին պատկանելուն՝ մետաքսեայ կամ կոպիտ գործուածից. այդ զգեստը՝ անփոփոխ բաղկացած է մինչեւ ծնկները հասնող շորից, որի տակը հաճնուած է կիսակապայ, լայն վարտիկը հասնում է մինչեւ կոճերը:

զլխարկները լինում են զանազան մեծութեան, սկսած Հաժգերխանի գառնամերթից պատրաստուած բարձր զլխարկից մինչև կոլոր, թաղեայ դռակը:

Պարսիկները ունին նոյնանման գաշնադրական իրաւունքներ ինչպէս Եւրոպացիները և որովհետև նրանք շատ խարդախ մարդիկ են, ուստի անդադար անհանգստացնում են իրանց հիւպատոսին խնդիրներով:

Երկու գաւանութեան հայերն էլ — լուսաւորչական և կաթոլիկ — շատ խաղաղ ժողովուրդ են. նրանց դէմքը բարեպաշտութիւն է արտայայտում: Նրանց կենցաղավարութիւնը նահապետական է: Նրանց երեսաները երբեք չեն նստում ծնողների ներկայութեամբ, իսկ աղջիկները ճաշի ժամանակ ծառայում են թէ իւրայիններին և թէ օտարներին:

Հայերին բաժանում է միայն գաւանութեան զանազանութիւնը և կրօնական խնդիրները յաճախ նրանց մէջ երկպառակութիւններ են յարուցանում, թէ և դրանք երբեք արիւնհեղութեան չեն հասնում: Հայկական ազգային զգեստը բաղկացած է կրճքի վրայ խաչուող, ժիլետի վրայ հագնուած, կարճ կուրտկայից, մէջքի շուրջը փաթաթուած լայն մետաքսեայ գօտիից և մինչև կոճերը հասնող լայն, շքեղ վարտիկից, զլխին նրանք ծածկում են Փէս, որի վրայ փաթաթուած է երկու մետաքսեայ կամ բամբակի թաշկինակ:

Օսմանեան հպատակ յոյները, որ յայտնի են Բայա¹⁾ անուանով, հայերի պէս աւելի հակուած են դէպի Ռուսաստան քան դէպի Դուռը:

Մանաւանդ կեանքի մէջ հայերի նման նրանք էլ խաղաղ են և շատ հետաքրքրուած են միայն կրօնական ու քաղաքական հարցերով: Նրանք իրանց նախնիքների զգեստը չեն պահպանել և մեծ մասամբ հագնուած են ալաֆրանկա:

Տրապիզոնի կանայքը տան մէջ դէմքը չեն ծածկում, բայց փողոցը Կուրս գալիս մի այնպիսի ծածկոյթ են հագնում, որ չէ կարելի իմանալ նրանց որ ազգութեան պատկանիր: Մի քանիսը ձիու սե մազից հիւսուած կարճեւ գլխակ են ունենում: Հարուստների

1) Ոչ միայն յոյները, այլև բոլոր ոչ թուրք ծածկաստանյիւնները կոչվում են Բայա:

ծածկոյթները սպիտակ են և մետաքսեայ՝ մանուշակագոյն բճճներով, իսկ խեղճերինը — բամբակի՝ կապոյտ ու սպիտակ բճճաւոր:

Տասը սանտիմետր բարձրութիւն ունեցող փայտեայ կրկնակոշիկները, որ արապիզոնցի կանայքը հազնում են այնտեղե ցեխոտ փողոցներում ման գալիս, տղեղացնում են նրանց ման գալը, տալով նրանց ծածկոյթների հետ միասին՝ որոնց մէջ ոտից մինչև վրէժ փաթաթուած են, մի ծաղրալի տեսք:

Բայց տանը, ընդ հակառակն, Տրապիզոնցի հայ ու յոյն կանայքը հազնում են շատ վայելուչ զգեստ, որ մի փոքր տարբերուած է, կրօնական գաւանթեան նայելով: Կնոջ կամ օրիորդի հարստութիւնը չափուած է այն դրամների թուով, որ նա ունի ղլխարկի առաջին մասի վրայ կամ շայն քառամանեակի ձեով վզին շարուած: Մի քանի հարուստ հայուհիների զարդերի մէջ ես տեսայ շատ հազուադէպ հին դրամներ:

ՈՒՂՆԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ԶԵՎԵԼԻՍԻՔ (?) — ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՂԱՐԱԶՈՒԹՈՒՐՈՒՄ

VIII.

Գնալու պատրաստութիւններ — Զափթիւ — Արեւելեան ծարղմաններ — Գիւղացիների եւ լնճականների զոյետը — Տղամարդիկների տարօրինակ պարապմունքը, կանանց ողորմելի դրութիւնը:

Տրապիզոնում կարճ ժամանակ մնալուց յետոյ, որտեղ վատ եղանակն ու ձիւների հալչելը ինձ ցանկացածիցս աւելի երկար պահեցին, ես օգուտ քաղեցի առաջին լաւ օրերից, մօտակայ սարերը ծանապարհորդելով:

Ձրանսիական հիւպատոս, պ. Դիւրմէի բարեհաճութեան շնորհով, Տրապիզոնի նահանգապետ Մուրլիս (Մուխլիս ?) փաշայից ստացայ բոյրուելթու, որի զօրութեամբ բոլոր գայմազամները, մուտիրներն ու մուխթարները պարտաւորուած էին ինձ պաշտպանել և մանաւանդ ծարեւ ինձ համար (վճարով) օթեան, ձիաներ և ուտելիքներ: Բայց այդ փաշան՝ ի նշան յարգանաց դրաւ ինձ հետ իւր պահապաններից մի զափթիւ, որի պաշտօնն էր ամէն տեսակ խոչընդոտներ բառ-

նալ իմ առջևից: Նա մի բարձրահասակ, ամրակազմ կտրիճ էր, լայն լիցքով, թէ և ես նրա ծառայութիւնները գովել չեմ կարող:

Ես երկու ձի գնեցի՝ մինը թարգմանիս օգտին, մինը իրենիցս համար, միւսը յատկապէս ինձ համար:

Թարգմանիս մի երիտասարդ էր և ինչպէս երեւում էր ինքն էլ չէր իմանում թէ որ ազգութեան էր պատկանում: Նա խօսում էր (բայց վայ այն խօսելուն) շատ լեզուներ, ի միջի այլոց և ֆրանսերէն, որին այնպէս անգթաբար աղծատում էր, որ կարծես դուք էր զայն բարբարոսաբար խանդարտում մի որևէ իտալական բարբառ: Այսպէս են Արևելքում համարեա բոլոր թարգմանները և երջանիկ է այն ճանապարհորդը, որ նրանց պէտք չունի:

Հէնց այս հետեորդներով մի գեղեցիկ առաւօտ ուղևորուեցայ ես Զէվելիսը¹⁾ մի գիւղ՝ որ Տրապիզոնից վեց ժամուայ ճանապարհով (մօտ քսանութ կիլօմետր) բաժանուած մինելով, զետեղուած է Դէգիրմէն—Դերէի և արևելեան լեռներից թափւող մի ուրիշ գետակի խառնուրդի մօտիկ:

Ճանապարհին հանդիպեցանք Տրապիզոն զնացող զիւղացիներին բազմաթիւ խմբերի: Մի քանի աղամարդիկ հագած ունէին կուրտկաներ, միւսները չերբեզների պէս վեր քաշած երկար հանդերձներ, բայց բոլորն էլ հաստ՝ սպիտակ կամ կինամոնազոյն բրդեայ գործուածից: Մի քանիսը գլխներին ծածկած ունէին ֆէսեր, ոմանք բաշլըզներ կամ գառնամորթի գլխարկներ: Համարեա բոլոր կանայքը փաթաթուած էին սպիտակ կապոյտ բճճաւոր բամբակի ծածկոյթների մէջ: Յոյն կանանց ծածկոյթները այնքան կարճ էին, որ միայն մինչև դօսին էին հասնում: մի քանիսն էլ բոլորովին սպիտակ էին: Առաջին բրդեայ կարմիր գործուածից շրջագգեստները և բազմազոյն կօրսածները նրանց ամբողջ զգեստին տալիս էին բաւականին նկարչական տեսք:

Մի քանի կանայք կրում էին բաւականին ծանր բեռներ, իսկ աղամարդիկ զնում էին նրանց առաջից կամ յետևից, կօճկաւոր կոշիկներ կամ գուլբաներ դործելով: Շատ օտարօտի էր տեսնել գօտիլի մէջ երկայն դաշոյն ամրացրած, հրացանը ուսին դրած վիթխարի լեռ-

1) Ոչ թէ Զէվելիսը, այլ Զէվելլի:

նականին այդպիսի կանայքի պարագմունքով: Կարծես թէ իրանց դերերը փոխել էին կանանց դերերի հետ:

Տղամարդիկ բարձրահասակ ու պնդակազմ են: Նրանց դէմքի զծագրութիւնը կանոնաւոր ու սիրուն է, իսկ կանայքը ընդհակառակն, — ոչինչ դուրեկան չեն ներկայացնում, գոնեա նրանք, որոնց ինձ վիճակուեցաւ տեսնել:

IX.

Ուղեւորութիւն Դէզիրմէն — Դէրէի ճորով: — Վանք: — Ինժինների եւ նրա որդու սպանուիլը: — Զրադացներ եւ շաղրուաններ:

Տրապիզոնից դուրս եկանք Էրզրումի ճանապարհով, որ առաջ անցնում է Զէյթընի — Մահալէսի արուարձանով, յետոյ ծովային ափով Բոսթանէհ ժայռի ստորոտի առջևով և վերջապէս ծովը թափուով Դէզիրմէն — Դէրէ գետակի ափով, որ Տրապիզոնից մի կիլոմետր հեռու գտնուած սքանչելի հովտի միջով է անցնում: Երբ անցանք Բեստենէհ սարը աջ կողմի բարձրութեան վրայ տեսանք մի հին վանքի աւերակներ, որոնց ընդարձակութիւնը ապացուցանում էր այդ շինութեան նախկին հոյակապութիւնը:

Տրապիզոնից երեք ժամուայ ճանապարհի վրայ Մուղուրճի զիւղի մօտ իմ զափթեա Հուսէյն-Աղան ցոյց տուեց ինձ մի տնակ, որի մէջ աւազակների խմբից երկու տարի առաջ զիշերով սպանուել էին Փրանսիացի ճարտարապետ պ. Բալլազարն ու նրա տասնհինգամեայ որդին: Սպանութեան պատճառը վրէժխնդրութիւնն է եղել:

Պ. Բալլազար շատ անզգուշութեամբ ծաղրել էր իր իրաւասութեան տակ եղող մահմետական բանուորների կրօնը:

Անագորոյն բարբարոսները կարել էին նրա որդու ձեռքերը և զանակով տասնիօթ անգամ հարուածել նոյն իսկ պ. Բալլազարի աչքի առաջ, որ մահուչափ վերաւորուած լինելով զեռ ևս կենդանի էր: Թէ և շուտով հարցուփորձ արին, չկարողացան նրանց մեղադրելու համար կարեւոր կասկածներ զանել:

Վերջերը Տրապիզոնի բանտում ես տեսայ սպանութեան գործում աւելի կասկածաւոր յայտնուելներից մէկին, որ սպասում էր քննութեան վերջանալուն, որ չնայելով յայցանքի կատարուելուց երկու տարի անցած լինելուն, կարծես դեռ ևս աւարտուելու չէր:

Մօթիւրաճի կոչուած տեղում, Մուղուրճի գիւղի զիմաց, Դէզիրմէն — Դէրէի հովիտը նեղանում է և գետի ափերին տեղ տեղ բնութեան գեղեցիկ վայրերում երևում են փայտեայ ջրաղացներ: Հորիզոնական անիւները շարժողութիւն են տալիս միայն խոշոր, կուպիտայիւր աղացող՝ խիստ նախնական երկանաքարերին:

Ինչպէս բոլոր արևելեան ճանապարհներին, այստեղ էլ կան, նայելով տեղի դրութեան — ձորային է թէ լեռնային — բազմաթիւ փայտեայ կամ քարեայ ջրբուխներ: Նրանք ոչ թէ տէրութիւնից, այլ մասնաւոր անձինքների ջերմեռանդութեամբ ու ողորմածութեամբ են շինուած:

Լեռնային ջրբուխների ջուրը շատ համով է և նոքա ըստ մեծի մասին տարօրինակ ձևեր ունին:

Ջրբուղիների առջև սովորաբար լինում է փայտեայ ահաղին ջրորդան, որից խմում են հօտերն ու բեռնակիր կենդանիները:

X.

Մուտք եւ օժեւան Զէվլիսքում. — Վատ եղանակ. — Ակամայից Տրապիզոն վերադառնալը. — Կարակ — Մէյդան եւ պարսկական թէյ:

Զէվլիսք գիւղում կան խաներ ու պանդոկներ, որտեղ կարելի է գտնել կարավանների համար բոլոր անհրաժեշտ պիտոյք, որոնք Տրապիզոնից հեռանալիս յաճախ կանգնում են այստեղ, որպէս առաջին իջևանում:

Հովիտները, ուր թափում են հեղեղատներ, պատուած են երկու կողմից ժայռոտ գառիվայրերով, բայց այդ ժայռերի միջոցները ծածկուած են խիստ գեղեցիկ բուսականութեամբ: Ընկոյղե (Զէլիս¹⁾) ծառերը, որոնց առատութեան պատճառով այդ տեղը նոյն անունն է ստացել, լատենու հետ միասին բռնում են գետի ափերը: Նրանց զլխին երևում են կաղնի, մեկնի և փշատերև ծառերի դադաթները, իսկ աւելի բարձր — կանանչ լեռնային մարգագետինները կամ, եթէ ձմեռն է, ձիւնեղէն պատտառներ:

Զէվլիսքում ինչպէս եղաւ ես սարքուեցայ մի խրճիթի մէջ, որ ճանապարհ շինուելու ժամանակն էր կառուցուել: Նղանակը, դրժբաղդաբար, նորից սկսեց վատանալ և որովհետեւ ոչ մի նշան չէր

1) Ոչ թէ Զէլիս, ինչպէս կարդում է ուսն թարգմանը, այլ Զէվիլ.

երևում նրա դէպի լաւը անցնելուն, մի շարաթից եւ վճռեցի Տրապիզոն վերադառնալ, մանաւանդ որ եւ տկարացայ տենդով, իսկ թարգմանս — կողքի ծակոցով:

Ես շատ ավտոսացի այդ անօգուտ կորցրած ժամանակի վրայ, որովհետեւ անտառներում արդէն թռչունները (արօսները) կրգում եւ մանիշակը ծաղկում էր, իսկ պիստակենու եւ ուրիշ պտղատու ծառերի բողբոջները բացում էին: Երբեմնապէս, երբ անձրեւն ու քամին դատարում էին, ինձ յաջողում էր հաւաքել մի քանի շատ հետաքրքիր բոյսեր ու կենդանիներ:

Երբ Տրապիզոն վերադարձայ, լաւ եղանակին սպասելով, զբօսնում էի մերձակայ ձորերում ու միջատներ հաւաքում: Այցելեցի նոյնպէս մզկիթ դարձրած բիւզանդական ս. Սոփիայի եկեղեցին, որ գտանւում է քաղաքի արևելեան կողմը, կէս ժամուայ ճանապարհի վրայ՝ ծովի ափին: Այդ եկեղեցին գնալիս ճանապարհին պէտք է անցնել Քարակ-Մէյլանի միջով, ուր տօն օրերին մահմետականները զուարճանում են:

Քարձի թողել եղած գերեզմանատան շերիմների ու դամբարանների շրջակայ կանաչ մարգագետիններում ձիաւորները միմեանց յառաջում ու ջերիգ են խաղում:

Քայրամի օրերին այստեղ կատարում են հասարակական խաղեր, որոնց համար հաւաքւում են բազմաթիւ սրճաւաճառներ, պանդոկապետներ ու բանձարաւաճառներ: Եւ առաջին անգամ տեսայ այստեղ թէյ ծախող պուրսիկներին: Այդ նրանց ձեռով պտորաստած՝ կանաչան համեմունքով լամիչքը շատ համեղ է: Նրա բաժակը մի քանի փարա արժէ:

XI.

Կաղնիների ուռոյցներ պոկող արհեստաւորների ընկերակցութեամբ Ղարաչուբուր գնալը: — Հակայական ընթրիք:

Վերջապէս եղանակը լաւացաւ եւ մայիսի 12-ին եւ Տրապիզոնից նորից ուղևորուեցայ Ղարաչուբուր զիւղը, որ գտանւում է Շարշիւտ — Էսպի կամ Շարշիւտ — սուրի ¹⁾ մօտ. այս գետը հոսում է Բա-

1) Դեր (?), չայ, սու առձկերէն լեզուի մէջ համարեա նոյնանիշ են՝ և նշանակում է գետ, հեղեղատ և գետակ:

լախորի բարձրավանդակից արևելքում և թափւում է ծովը թրիպօլի կամ թիրբօլի մօտ, այդ պատճառով էլ նրան կոչւում են թիրբօլի — Սու:

Աղոնիների ուռոյց պոկոլներից մէկը (այդ ուռոյցները թանկադին նիւթ են ներկայացնում ատաղձագործների համար) ինձ ասաց թէ ևս այնտեղ կը գտնեմ ահագին անտառներ, հիանալի մարզազետիւններով, ծածկուած բարձրավանդակներ ու ծաղիկներ: Նորա խօսքերով այնտեղ կային շատ վայրի կենդանիներ և մանաւանդ արջ ու վայրի քօշեր. այս ի հարկէ շատ բաւական էր մի ճանապարհորդ — բնագէտի դայթակոյցներու համար:

Ես ճանապարհ ընկայ չորս արհեստաւորների ընկերակցութեամբ: Դրանից առաջ ես կանխաւ ուղարկեցի իմ թարգմանիս երկու ձիան հետ, որոնցից մէկի վրայ բարձեցինք իմ կարասիքը՝ բաղկացած վրանից, ճանապարհորդական մահճակալից, խոհանոցի պատկանելիքներից և կենդանաբանական, բուսաբանական ու միջատաբանական ժողովածուներ կազմելու համար զանազան գործիքներից:

Այս անգամ անց կացրի առանց Հուսսէյն — Աղի պաշտպանութեան, որ նախորդ ճանապարհորդութեան ժամանակ, բացի առաւօտից մինչև երեկոյ իմ սուրճը խմելուց ու իմ ծխախոտը քաշելուց ոչինչ չէր շինում, ամենեւին հոգ չտանելով ոչ ձիաներիս և ոչ ինձ վրայ. միայն երբեմն սառնարիւն խորհուրդ էր տալիս ինձ շատ չհեռանալ մեր իջևանից և սարերը չճանապարհորդել, որովհետև նա ծուլանում էր ինձ ուղեկցել:

Բայց ես սխալուեցայ ասելով թէ նա բան չէր շինում. ծոյլ անպիտանը չզիտեմ որ շուկայում մի փանդեռն առաւ, որի երգակցութեամբ մի ինչ որ հիների (մելօպէյի) նման ճող տալ էր երգում, ինձ կատարեալ տանջանք պատճառելով:

Տրապիզոնից մենք դուրս էինք եկել կէսօրին և երեկոյին ջիվիխք հասանք: Ուղեկիցներիցս մէկը մեզ համար մի հսկայական ընթրիք պատրաստեց: Նա մի ահագին ձուածեղ շինելու համար գործածեց կէս հարիւր ձու և տեղականներից թուրքա կոչուած սպիտակ գառան ազդրը:

Բոլոր չորս արհեստաւորներն էլ հետաքրքիր տիպեր էին ներկայացնում: Նրանց ձիաները լաւ էին, բայց նրանց ամբողջ բեռը բաղկացած էր քանի մի հազուստից և հրացանից, սղոցից ու հողաբըրից՝ անտառը փորելու համար. հէնց այդ դրութեամբ նրանք

ուղևորուեցան վանայ լճի ափերն և նրանից բարձր՝ հիւսիս-արևմուտ զսահուղ լեռները, այսինքն Հայաստանի ամենավայրենի և անյայտ մասը։ Նրանցից երկուսը անցած տարի այնտեղ տեսել էին ուռյցցներով կակալի ծառեր, որոնց և կամենում էին ձեռք բերել։ Հեշտ չէր այնտեղ մոնեղ և բացի այդ նրանց մեծ դժուարութիւն էր սպասում և նրանք պէտք է կորէին և բերէին երեք հարիւր հազար կիլոգրամ ծանրութեամբ այդ ծառի կտորները. բայց կարծես ամենեւին չէին մտածում այս բանի վրայ։

Աշխարհագրական քարտեզ չունէին և չէին էլ կարող նրանից օգուտ քաղել. բայց երբ նրանցից մէկը ինձ մօտ քարտեզ տեսաւ, խնդրեց որ մէկն էլ նրա համար ծարեմ, կատարելապէս համոզուած լինելով թէ կարող էր նրան գործ ածել։

XII.

Ձեռնիսքից հեռանալը.— Հանքային աղբիւրները եւ Եր-Քէօփրիւ անուած բնական կամուրջը.— Զիզանի վրայ բարձրանալն ու իջնելը։

Յաջորդ օրը հաւախօսին մենք ճանապարհ ընկանք և մօտ կէսօրին հասանք Եր-Քէօփրիւ. այս անունը տաճկերէն նշանակում է «Բնական (?) կամուրջ»։ Այստեղ Դեզերմեն—Դերը ճամարիտ է մի նեղ վտակ է ներկայացնում և հարիւր մետրի երկայնութեամբ սարի տակոյն է հոսում։ Երջականերում կան բազմաթիւ հանքային աղբիւրներ, բոլորն էլ երկաթ պարունակող. նրանց կրային աղբիւր նստում են սկզբնական ձևերով ժայռերի երկայնութեամբ՝ թփերի, խոտերի ու վտակների ափերին։

Եր—Քէօփրիւ եղած ժամանակա ստիպուեցայ թարգմանիս յետ թողնել, որովհետեւ անկարելի եղաւ կարասիքի համար ձի ձարել. ես կարողացայ միայն մի հատ ձի վերցնել ջրեպաններից ճրապիզոն դառնալու նպատակով։

Կէսօրից յետոյ սկսեցինք Զիզանի սարը բարձրանալ. ճանապարհը այստեղ մի նեղ շաւիղ է, որի վրայ անդադար հանդիպում են փոսեր ու խորտւեթորութիւններ. նա պտտում է ոլորապիւրկ զառիվայրներով և անյատակ անդունդների կողքերով։ Բուսականութիւնը այստեղ հոյակապ է և շատ նման է Կովկասեանին։

Փշատերեւ ու թեղօշ ծառերը անսովոր բարձրութիւն ու հաս-

տուժիւն ունին: Երանց ստորոտներում տարածւում էին բաց-մանիւշակագոյն ծաղիկներով զարդարուած բողոտներին թանձր թփեր: Բարձր տեղերում ճանապարհը ծածկուած է միմեանցից մօտիկ դարձնուած քառակուսի տաշած գերաններով, որպէս զի անձրեւների ու հալուած ձիւնի ջրերից զետնի հողը չտարուի: Կարավանների բոլոր բեռնակիր կենդանիները միշտ ման են գալիս այդ ջրի գնացողների հետ քերով: Այդ պատճառով գերանների արանքներում կաղաւել են ջրով լցուած փոսեր, որոնք շատ դժուարացնում էին մեր ճանապարհը: Այստեղից մի քանի հարիւր մետր հեռու, ձորերի խորքում սկսեց ձիւն հանդիպել և մենք տեսանք զիշատիչ թռչուններից կտցահաճրուած մօտ հարիւր բեռնակիր կենդանիների զիւակներ: Այս զգուշի տեսարանը պարզ ապացուցանում է, թէ որպիսի դրութեան մէջ է լինում այստեղ ճանապարհը գարնան:

Կորճերը, ցիներն ու ագռակները մեզ տեսնելիս աղմուկով հեռանում էին մերձակայ ժայռերը, սպասելով մեր անցնելուն, որ նորից կարողանան ընդհատուած խնձոյքն սկսել:

Բարձրավանդակի մէջ տեղը մենք տեսանք Ռեքիշլերի իջևանները, որտեղ Էրզրումի ճանապարհի յատակաղիծը պատրաստող ֆրանսիական ինժեներները խոշոր տառերով (հանաքի համար) գրել էին Պարիզի յայտնի հիւրանոցների անունները:

Վերջապէս մենք հասանք ճանապարհի ամենաբարձր կէտին, որ ծովի մակերևոյթից երկու հազար քսան և հինգ մետր բարձր է: Մեր հասնելու ժամանակ ես այնքան բաղդաւոր էի, որ սպասեցի մի մագլուտ արծիւ, որ հազուադիւստ ու հետաքրքիր թռչուն է: Պէտք է ենթադրել թէ այստեղից շատ տեսարաններ են երևում, բայց այն թանձր ամպերը, որոնց միջով անցանք մենք սարը բարձրանալիս, ծածկում էին մեզանից բոլոր շրջականները, բացի մօտակայ սարերի մի քանի գագաթներից:

Հարաւային գաւիւկայրի վրայ համարեա ամենեւին ծառեր չկան: Ուղեկիցներիցս մէկը ինձ ասաց, թէ հանքերի մշակութիւնը շրջականներում բոլորովին ոչնչացրել է անտառները: Բայց ուշադրութեամբ քննելով հողի պարարտութիւնը, որ ամբողջապէս բաղկացած է բոլորովին անբերրի և բուսական հողից զուրկ հրաբխային լեռնաքարային տեսակից՝ ես համոզուեցայ որ անտառների բացակայութիւնը գլխաւորապէս առաջ է գալիս հողի անպտղաբերութիւնից:

Սարից իջնելը նոյնքան դժուար է որքան և բարձրանալը: Մենք

պէտք է շտապէինք, որպէս զի ձիաները չչարշարուէին: Անկարելի է երևակայել թէ որքան յոգնեցուցիչ են այդպիսի ճանապարհներ հարիւր քսանից մինչև հարիւր յիսուն քիլօգրամ ծանրութիւն կրող ջորիների ու ձիաների համար:

Տասներկու ժամ ման գալուց յետ պարսիկ վաճառականների ընկերակցութեամբ երեկոյեան մենք հասանք մի խող, որի խորքում դռանում են մի քանի իջևաններ և մտանք նրանցից մէկի մէջ, որի տէրը հայ էր:

Ես մի տխուր բան նկատեցի. ամէն անգամ երբ ինձ վիճակվում էր քրիստոնեայ տիրոջ խանը իջևանել, միշտ գանգատում էի նորա շահասիրութեան վրայ և ես խորհուրդ եմ տալիս բոլոր ճանապարհորդներին իջևանել մահմետականների խաներում. մահմետականները համարեա միշտ աւելի հիւրընկալ ու աւելի ազնիւ են (?):

Միւս օրը երբ հեռանում էինք՝ մեր քրիստոնեայ պարօնը վեց անգամ աւելի պահանջեց. մեր գործածած պաշարների համար և երբ մենք վճռեցինք նորա ուզած գնի միայն կէսը հատուցանել, անպիտանը այնպէս ձևացաւ թէ լաց է լինում: Ընդհակառակն պարսիկ ճանապարհորդները, որ զիշերը անցկացրին մահմետականի իջևանում, չէին կարող չգովաբանել իրանց հիւրընկալին:

XIII.

Արիագ:—Շարշիւժ գետի, կամուրջներ, —Ղարաչուքուր հասնելը, —Բնակիչները, —
Իջևանի ընտրութիւնը:

Մի օրուայ ընթացքում մենք եկանք Արգազ կամ Արգաստ, որտեղ ես ոչ առանց վշտի բաժանուեցայ իմ ուրախ ու անվեհեր արհեստաւոր ընկերներից:

Արգազը Շարշիւտ—Չայի ավերի վրայ ղետեղուած իջևաններով ու կրպակներով մի գիւղ է: Նորա վրայ բարձրանում է մի ժայռ, որի գագաթին երևում են ամրութեան աւերակներ. նորանց տարօրինակ զծագրութիւնը յիշեցնում է հեքաթների երևակայական ամրոցներին:

Շրջականերում տեղ տեղ հանդիպում են մշակուած դաշտեր, բայց առ հասարակ ամենայն տեղ երևում են միայն ոլորապիրկ ժայռեր և գետինը ծածկող մոխրագոյն, դեղին ու կարմիր քարեր, որտեղ հազիւ հազ բուսնում են վտիտ կաղնիներ ու եղևնիներ:

Ամբողջ օրը թարգմանիս և կարասիքիս սպասելուց յետոյ, վերջապէս հասան նորա մի կարավանի հետ և մայիսի 15-ին ես ու Ղևորունցայ Ղարաչուքուր, որ Արդաղից վեց ժամուայ ճանապարհով է բաժանված: Մի շատ նեղ շաւիղ անցնում է լեռնային զառիվայրներով, Շարշիւթ—Չայի դաշտի երկայնութեամբ, որը մենք անցանք երկու նկարչական, բայց վատ կառուցուած կամուրջներով:

Երեք ժամուայ ճանապարհորդութիւնից յետ հանդիպեցինք մի գիւղի, որ օսգիսի էր նմանում: Լերան իջնելը թոյլ էր տուել այստեղ զարու արտերի զարգանալուն:

Կծոխուրի թփերից ու հոնի ծառերից բաղկացած շրջապարիսպների վրայ ես ժողովեցի հետաքրքիր միջատներ և սպանեցի քանի մի ազգաւ ու աղաւնի:

Երկար պտոյտներից, բարձրանալուց և իջնելուց յետ անցանք երկրորդ, ապա երրորդ գիւղը և վերջապէս մի ընդարձակ լեռնային ձորից տեսանք Ղարաչուքուրը:

Ես ամենեւին մտադիր չէի իմ գալուստս յայտնելու, բայց որովհետև հրացանս արձակեցի մի տորդիկի վրայ, նորա ձայնից մի քանի մարդ դուրս եկան առաջս, որոնց մէջ կար մի ինչ որ բարձրահասակ զապթիա, որ անմիջապէս իր ծառայութիւններն առաջարկեց ինձ:

Ինձ շատ զարմացրեց այս տեղի շների չափազանց հեղութիւնը, որ փոխանակ ինձ կծելու և պատառոտելու կամ ընդհանուր ոյժերով շանս վրայ յարձակուելու, ինչպէս այդ ամէն տեղ պատահում էր, խոնարհութեամբ մօտեցան ինձ և ազդիները բարձրացնելով ողջունեցին,

Մինչ կարասիքս բեռնաթափ էինք անում, սկսեցին հաւաքուել երեսաններն ու առանց ծածկոյթների կանայք, թէ և ամբողջ գիւղը բնակուած է մահամետականներով:

Կիսամերկ (իսկ մի քանիսը բոլորովին տկլոր) երեսանները ինձ վրայ երկչոտութեամբ էին նայում: Յուրա էր և նրանք այնպէս էին դողում, որ մարդ ցաւ էր զգում նրանց վրայ նայելիս: Ինչպէս բացառապէս կաթնային ու խմորային սննդով կերակրող բոլոր երեսանները, նրանք ահագին փորեր ունէին:

Ինձ շատ տներում իջւան էին առաջարկում, բայց հէնց որ ոտս սեամն էի կոխում, նրանց անմաքրութիւնը զգուանք էր յարուցանում իմ մէջ: Այս բանը ինձ շատ պէտք է անհանգստացներ,

եթէ ինձանից հարիւր քայլ հեռու բարձրութեան վրայ մի դա-
տարկ տնակ չնկատէի, որ, ինչպէս ինձ յայտնեցին, շտեմարան էր. ես
վճռեցի նրան վարձել, այսինքն տեղաւորեցի այնտեղ ծառայիս ու
ձիս, ինձ համար տաղաւար սարքեցի բացօթեայ յարկի տակ: Տեղի
դիրքը հոյակապ էր: Ոտերին տակ՝ դէպի ձոր վազող վճիռ զետի ս-
փում և լերան մեղմ զառիվայրի վրայ տարածւում էր գիւղը: Գլխիս
վրայ դիզուած էին մնայլ անտառներով ծածկուած լեռան զառի-
վայրներ, իսկ նրանցից բարձր՝ ամպերի միջեց երևում էին Ղարաչու-
քուրի վրայ բարձրացող բարձրաւանդակի մարգագետինները: Հորի-
զոնը միւս կողմից փակւում էր Գումուխ-խանէի ¹⁾ սպիտակ լեռնա-
գագաթներով և Շաք-խանէի լեռնաշղթաներով:

Մինչ ես բնակութեան տեղ էի պատրաստում, ինձ շրջապա-
տեցին տասնվեցից աւելի մարդիկ՝ երկու սեռից, բայց նրանցից ոչ ոք
մատն անգամ չշարժեց ինձ օգնելու համար, բացի իմ զսպթիա
Մահմետից:

Զգիտեմ նրանց ինչ պատահեց, բայց այն բարեխղճութիւնը,
որ նրանք առաջին րոպէին արտայայտեցին, տեղի տուեց անտարբե-
րութեան կամ աւելի շուտով սառն հետաքրքրութեան:

Երկար խօսակցութիւններից յետ ես հազիւ կարողացայ ձեռք
բերել նրանցից ուտելու պաշարեղէն ինձ և դարման ձիուս համար:

XIV:

Գիւղացիների անհամեստութիւնը: — Իմամ: — Միջատաբանական որս անտառում:
— Երկրի հանքային հարստութիւնը:

Միւս առաւօտը երբ ես զարթեցայ և կիսով չափ բացի վռա-
նիս վարագոյրները՝ տեսայ ձորի խորքից բարձրացող խոնաւ թանձր
լուսախողով, որ նկնելով սարը պատել անկարելի էր կացուցանում
իմ հետապօտութիւնների ձեռնարկելը:

Նախորդ օրը իմ շուրջն հաւաքուող հետաքրքիր գիւղացի-
ները նորից եկան խմբելով: Զարմանալի անբաղաբաւարութեամբ,
մինչև անգամ ինձ չողջունելով, նրանք բռնեցին իմ տեղն կրակա-

1) Ոչ թէ Գումուխ, ինչպէս կարդացել է ռուս թարգմանիչը, այլ
Գիւմուխ:

րանի մօտ և սկսեցին խօսակցել: Նրանք այնպէս քիչ էին վրաս ուշադրութիւն դարձում, որ կարծես եւ ամենեւին այնտեղ չլինէի: Բայց նրանց ընկերութիւնը մանաւանդ անախորժ էր նրանով, որ նրանք որսում էին իրանց վրայ միջատներ և մինչև անգամ չսպանելով նրանց, գցում էին կամաց հէնց այն տեղի մօտ, ուր ինձ համար ճաշ էին պատրաստում:

Քիչ էր մնում որ բարկանայի ու դուրս անէի նրանց, բայց նրանք հանգիստ վրաս նայելով, յիմարաբար ժպտացին ու տեղից չշարժուեցան:

Առանց զբաղմունքի լինելով եւ մտածեցի բեկովներս փորձելու, որի մի քանի յաջող արձակումները զարմացրին պարզամիտ թիւրքերին:

Բեմինգտոնի սիստեմի կարաբինաս նոյնպէս քիչ չապշեցրեց նրանց, իսկ երբ ինձանից երեք հարիւր մետրից աւելի հեռու գտանուող ծառի բնի մէջ գնդակը նստեցրի, համարեա նրանց յարգանքին արժանացայ:

Թարգմանիս օգնութեամբ եւ փորձեցի մի քանի տեղեկութիւններ հաւաքել տեղիս կենդանական թաղաւորութեան վրայ: Որսորդները խոստացան ինձ վայրի քօշ, այծեամբ ու արջեր: Եւ նրանց խրախուսելու համար վառօդ ընծայեցի:

Եկաւ. իմամը—քահանայ և միւսնոյն ժամանակ ուսուցիչ ուսումնարանի—որ, շատ հաւանական է կարծել, միակ կարգաւ իմացող մարդն էր գիւղում և կարդաց Տրապիզոնի փաշայի տուած բոյրութիւն: Սկզբումը նա ամենեւին չհասկացաւ այդ թութի իմաստը, երկար ժամանակ քրքրելով. բայց երբ վերջապէս նրան յաջողեցաւ ըմբռնել նրա նշանակութիւնը, յանկարծ ոչ միայն քաղաքավարի, այլ և ծառայական դարձաւ և աւելի լաւ բնակարան խոստանալով, առաջարկեց ինձ տեղափոխուել:—«Ձեր աստիճանի մարդը, ասաց նա, չէ կարող թռչունի պէս բաց երկնքի տակ քնել»: Բայց եւ մի բան միայն ցանկանում էի՝ որ նա ինձ հանգիստ թողնէր:

Այսպէս անցաւ առաջին օրը: Յաջորդ առաւօտը եղանակը գեղեցիկ էր: Արեգակը ոսկեգօծում էր լեռների զաղաթները և մինչ նա չէր ցածրացել՝ իմ նոր զաւթիայիս հետ ուղեորուեցայ հետազօտութիւններ անելու: Ամբողջ օրը եւ հաւաքում էի եղևնեայ տնտեսողների մութ կամարների տակ և մարգագետիններում բոյսեր ու միջատներ և գտայ շատ սակաւադիւտ օրինակներ: Իմ զաւթիան

մեծ եռանդ էր ցոյց տալիս ինձ և յաճախ բերում էր ինձ համար մի որեւէ բղէղ կամ ծաղիկ:

Այսպէս ես անցկացրի շատ հաճելի օրեր: Գիւղական երեխաները ընտելացան ինձ և բերում էին նրանց ձեռք ընկնող ամէն տեսակ կենդանիներ: Ռբա փոխարէն ես նրանց մանր զրամներ էի ընծայում, որ աւելի էր նախանձաւորութիւն յարուցանում նրանց մէջ: Որսորդները սպանեցին երկու վայրի քօշ և այծեամներ, որոնց կաշին ես պատրաստեցի: Այս որսը շատ յարմար ժամանակ հասաւ ինձ, որովհետեւ իմ սովորական ճաշ սոխից ու ձուածեղից էր բաղկացած լինում:

Երկիրը հարուստ է մեծ հանքային դանձերով, գիւղի մօտ ինձ ցոյց տուեցին շատ բարձի թողի տեղած հանքեր: Նրանց մէջ ես գտայ քանի մի կտոր երկաթ ու կօլեդան:

Այդ հանքերում կայ միայն մի հատ շատ փոքր ստորերկրեա ձանապարհ, որի մէջ միայն գլուխը թեքելով կարելի է մտնել:

Լեռան կատարին գետնի մակերևոյթի վրայ ես տեսայ մագնիսական երկաթի հոյակապ օրինակներ, բայց մշակութեան ոչ մի հետք չգտայ:

VX.

Քարանձաւ եւ դանձեր:—Արձանագրութիւններ:—Չղջիկների հետ կռուելը:—Բիւրեղացուցում:—Տուն վերադառնալը:—Բնակիչների թշնամութիւնը:

Ինձ ցոյց տուեցին իբր թէ քարանձաւում գտանուած մէկ մետաղ: Գիւղացիները հաւատացնում էին թէ մի քանի տարի առաջ Տրապիզոնից եկած մի քրիստոնեայ նրանից դանձեր զուրս բերեց: Ասում էին նոյնպէս թէ նրա մէջ հետաքրքիր արձանագրութիւններ կային: Ես շատ ուզեցի գննել այդ այրը, թէ և նա բաւականին հեռու էր: Նրա մէջ մտնելիս ես առաջ բոլորովին ազատուեցայ ապշելուց, որովհետեւ այն արձանագրութիւնները, որոնց մասին խօսել էին, բաղկացած էին լոկ ածուխով գծուած խաչերից: Ես վառեցի մոմս ու գնացի աւելի հեռու: Քարանձաւը երկայն ու նեղ էր: Նրա մէջ թափանցում էր ազօտ լոյս միայն մուտքի տեղ ծառայող ծակից: Անկրկնում մի ուրիշ ծակ տեսնելով ներս սողացի նրա մէջ չորս ոտի վրայ և յայտնուեցայ մի ուրիշ քարայրում, որտեղ շրջապատեց

ինձ մի այնպիսի զարշնել օդ, որ քիչ էր մնացել մեռնելի: Բոլոր գետինը ծածկուած էր մանր կենդանիների կղկղանքով: Ես ուշադրութեամբ քննեցի պատերը, յուսալով, իոյր կարծրաթւեր գտնելու, բայց ոչինչ չգտայ: Մինչ ես սրանով էի զբաղուած յանկարծ իմ շուրջս լսուեցաւ մի ճիւղ և իմ գլխիս վրայ, ինչտեղ կամարը աւելի բարձր էր, հաւաքուեց ջղջիկների մի ամբողջ լեզեօն: Նրանք խփում էին երեսիս թւերով և մոմս հանգցրին: Մթնումը ինձ էլ ոչինչ չէր մնում անելու, քան այս ու այն կողմ բարձրացնելու փայտս, որ, բարեբաղդաբար, ձեռքիս ունէի: Փայտիս ծեփելը, որ յաճախ դիպչում էր այդ ձեռնաթւերի թւերին, ինձ յոյս տուեց, որ ես շուտով կ'ազատուիմ նրանցից և արդարեւ շուտով նրանք դուրս վաղեցին առաջին քարայրը, իսկ այնտեղից էլ դաշտը: Կռուից յետ ես նորից մոմը վառեցի և տեսայ իմ զոհերիս: Նրանք քսանի չափ էին և պատկանում էին երկու տարբեր տեսակների:

Ես նորից սկսեցի հետազօտութիւններս և անկիւններից մէկում շուտով նկատեցի մի հետաքրքիր տեսարան: Նրա մէջ քարերը ծածկուած էին պէսպիսագոյն կրակների պէս փայլող մանր գեղին, կարմիր ու կանաչ բիւրեղակներով: Ես վերցրի քանի մի օրինակ:

Գետինը շատ տեղ փորուած էր երևում:

Երբ ես Ղարաչուքուր վերադարձայ, ինձ ընդառաջ դուրս եկան մի քանիսը բնակիչներից. նրանք սկսեցին հարցուփորձ անել թէ զտայ ես արդեօք գանձեր, ցանկալով, հաւանական է, իրանց բաժինը վերցնել և ամենևին չէին կամենում հաւատալ, որ ես քաբանձաւից դուրս էի բերել միայն մի քանի չղջիկ ու մանր քարեր: Նրանք այնպէս էին համոզուած, թէ ես նրանց խաբեցի և հէնց այդ ժամանակից սկսեցին ինձ հետ աւելի թշնամաբար վարուել ու աւելի ձանձրացնել: Նրանք սկսեցին խսկական գնից տասնոսկապատիկ աւելի առնել ինձանից ու տեղեղէնների ու ձիաների դարմանի համար:

Ես իմացայ որ իմ մասին նրանց մէջ շատ տաք խօսակցութիւններ ու վէճեր էին լինում: Մի քանիսը կամենում էին ստիպել ինձ հեռանալու, ուրիշները վախենում էին փաշայի բարկութեանը ենթարկուելու: Իմ զաւթի Մահմետը, որ մինչև վերջը ինձ հաւատարիմ մնաց, ասում էր ինձ այն ժամէն, ինչ որ իմ մասին խօսւում էր և խորհուրդ էր տալիս հեռանալ այնտեղից:

Գնդակը երկար ժամանակ չէ արձակուիլ թուանքից, ա-
տուհէր նա, բայց նրանք դժգոհ են նրանից, որ գիւղի մէջ գեա-
վուր է բնակուում:

XVI.

Բնակարան տարուայ ամէն մի եղանակի համար. — Բնակիչների բարբը. — *Abies*,
օրէնտալ *orientalis* ծիւծը. — Ձէնը. — Տրանիզոն վերադառնալը:

Սակայն չնայելով բնակիչների ցանկութեանը ինձ դուրս սնե-
լու մասին, ես կացայ նրանց գիւղումը դարձնալ երկու շաբաթ:
Ման գալով բոլոր լեռնային բարձրութիւնների վրայ ես նկատեցի որ
այդ երկրում, որտեղ բարեխառնութիւնը այնպէս սուր փոխվում է,
ամէն մի բնակիչ երեք բնակարան ունի: Չմեռը նա կենում է ձորի
խորքումը կառուցուած տան մէջ, դարնանը և աշնանը տեղափոխ-
վում է միւսի մէջ, որ գտնվում է բարձրաւանդակի միջում՝ ան-
տառների երկրում, և վերջապէս մայիսից մինչև օգոստոսի վերջը
բնակում է եայլաղ կոչուած խրճիթում, որ կառուցուած է կոպ-
տաբար դարած մոխրագոյն քարերից և գտնվում է բարձր բարձրա-
վանդակի վրայ՝ մարդագետիկների միջում: Տարուայ այս եղանակին
այստեղ հօտերը առատ արօտատեղիներ են գտնուում:

Այդ տեղափոխութիւնների միջոցին գիւղացիները տեղափո-
խում են իրանց ամբողջ տան կարասիքը, թէ և նրանք շատ ծանր
բեռն չեն կազմում: Այսպիսով գիւղացու երկու տունը միշտ դա-
տարկ է լինում:

Միջին լեռնային գաւառում լեռան աստիճանաւոր տափարակ-
ների վրայ մշակում են մի քանի հացային բոյսեր: Ձորի խորքում
կան պտղատու այգիներ, որոնց մէջ մանաւանդ շատ կան բազմա-
թիւ կեռասնիներ, զանազան տեսակների, նոյնպէս նա և սալորենի-
ներ ու ընկուզենիներ. վերջին ծառերը տեղական տեսք ունին: Այգես-
տաններ չեն պահում. այստեղ վայրի դրութեամբ դուրս եկող խա-
ղողը լաւ չէ:

Ծխախոտը ցանում են և գործ ածում լոկ չորացրած, առանց
որևէ պատրաստութեան:

Գիւղացիները շատ սակաւ են լինում մերձակայ քաղաքներում
նրանք քիչ պահանջներ ունին և գետնի արտադրութիւնները նրանց

բաւականացնում են: Ամենահարուստները մի քանի հարիւր պիաստ-
րից աւելի չունին: Նրանք ձիաներ քիչ ունին, վաճառորդ այսօրեղով
քարավանները սակաւ են անցնում: Այստեղի գիւղացիները բաւական
ազնիւ են. ես աւելի շուտ անձիս, քան կարասիքիս համար կարող էի
երկիւղ կրել:

IVX

Այստեղ և այնտեղ ցրուած տները, նայելով որտեղ աւելի
յարմար է, շինում են: Միայն այ և բարձր սիւների վրայ: Ստորին
յարկում գտանվում են գոմերը, վերինում՝ յաճախ բաց պատշգամբ է
լինում:

Կանայք շատ են աշխատում. նրանք բեռներ են կրում, յաճախ
օգնում են գիւղացիներին դաշտային պարապմունքներում և կաթից,
ղլխաւորապէս այծի և ոչխարի, պատրաստում են պանիր, որ պահ-
ւում է այծեմորթու պարկերում: Տղամարդիկ շատ յաճախ ծանր
աշխատանքը կանանց են յանձնում, իսկ իրանք կանեմ կամ բուրդ են
հիւսում, որոնցից շոր են գործում: Այս գիծը նրանց մէջ ընդհա-
նուր է լազերի հետ: Բայց նրանք շատ են որսորդութիւն անում և
ես յաճախ նրանց որսորդական սխրագործութիւնների վրայ պատմու-
թիւններ եմ լսել: Նրանք տոհմաբարակ բարձրահասակ, ուժեղ և
լայնաթիկունք են, երեսի գծերը կենդանի համարեաւ կատաղի են:
Քօտկի ետեւից ամէնքը ունենում են դարա զուլաղ կոշուած երկար
դաշոյնները և փղբը, չափազանց կարճ կարաբիւններ, որոնց բե-
րանները, ինչպէս և գերագանց մսուն խանջանիները, պատրաստում
են Ղարաչուքուրից ոչ հեռու գտանուած գիւղում: Այս գէղերը շատ
է գնահատվում ամբողջ Ղազխտանում:

Սարդիկ, կանայքն և երեխաները համարեա միշտ ծամում են
չորացրած *abies orientalis* ձիւթը, որ ոչ դառն է և ոչ սուր համ-
ոճի և բաւականին տխորժ հոտ է արտաբուրում: Ծամելուց նա պի-
նու գոյն է ընդունում: Ամենաընտիրն է համարւում այն ձիւթը, որ
շատ տարիներ մնում է այն ծառերի վրայ, որոնցից վիժում է:
Ղարաչուքուրի մէջ երեք շարաթ մնալուց յետ ես դուրս եկայ
այն անդից մենակ թանկագին կենդանաբանական որսով, որ այնպա-
սպաղ Ֆրանսիա էի կամենում ուղարկել:

Ծառայիս ուղարկեցի գումուխ — խանէ, որտեղ նա իմ վերա-
դարձիս պէտք է սպասէր և, ձիուս արագութեան շնորհով, քսանից
պակաս ժամում ես անցայ Տրապիզոնից ինձ անջատող հարիւր քա-
ւասուն կիլոմետր տարածութիւնը:

ՊԱՏԻԺԸ ՏՐԱՊԵՉՈՆՈՒՄԸ

XVII.

Աւագակին պատժելը. — Անպատրաստից կախաղանը. — Ինչպէս են աւագակ դառնում մեծ նանապարհի վրայ. — Որպիսի զուամարով կտրելի է զնահատել մի գլուխ. — Կնոջ արհուլածիւնը.

Տրապիզոնում եւ մի քանի օր հանգստացայ:

Մի առաւօտ պատուհանին մօտենալով եւ տեսայ խուռն բազմութիւն, հաւաքուած Քուչուր — Օղլու — Հուսսէյն անունով մէկ մարդու դիակի շուրջը, որին իր գործած յանցանքների համար դատաւարտել էին կախելու: Պատիժը շատ շուտ էր կատարուել: Գիշերը բանտում եկել էին նորա մօտ բանտային զաւթիւթիւններն ու զարթեցնելով կախնաւորին իրր թէ կոստանդնուպօլիս ուղարկելու մտադրուած թեամբ, պինդ կապել ու տարել էին Գիւլուր — Մէյդանի հրապարակը: Օրուայ առաջին ժամին նրան կախեցին ձիթենիների ճիւղերով պաշտպանուած մի քանի ծառերի կոճղերից ձեռաց շինուած կախաղանի վրայ: Պատժից առաջ դատաւորը բարձրաձայն կարդաց դատավճիռը, որը շուտով մահապարտի կրծքին կապուեցաւ:

Քուչուր — Օղլու — Հուսսէյնը բուն Տրապիզոնցի էր և արհեստով նաւավար: Վատ վարքի համար տաժանակիր աշխատանքին դատաւարտուած լինելով, կոստանդնուպօլիսի զինուորական զինարանից նա փախել ու գնացել էր հայրենիքը, որտեղ մի քանի յանցանքներ էր գործել: Ոստիկանութիւնից հալածուած լինելով նա փախել էր լեռները, որտեղ առաջնորդ էր դարձել հինգ վեց մարդուց բաղկացած աւագակաց խմբի: Ինն տարուայ ընթացքում նա մի սարսափելի առարկայ էր եղել քաղաքի և Տրիպօլի ձորի բնակիչների համար: Նա սպառնում էր մահով իր մատնողներին և անգթաբար սպանում էր ամէնքին, ով փորձում էր կողոպտելու ժամանակ նորան ընդգլխմանալ:

Այդ երկրի խորը ձորերով ճեղքուած դժուարակիս սարերի բոլոր նեղ շաւիղներն ու առանձնացած ապաստարաններն նրան յայտնի էին:

Հէնց այդ պատճառով չնայելով որ նորա գլուխը գնահատուած

էր և մեծ գումարներ էին ծախսել (մի քանի հարիւր հազար պիաստր) նորան բռնելու համար, չնայելով այն ժամանակուայ Տրիպօլիսի գայմագամ Ահմետ—էֆենտուն՝ մութեմբիզի գատէի անձնականապէս կատարած այնքան որոնումներին ու հետազոտութիւններին, զուցէ նորան երբեք չէին կարող բռնել, եթէ մէկ կնոջ արիութիւնը չլինէր:

Պատժից մի տարի առաջ Քուչուր-Օղլու-Հիւսէյնը եկել էր Տրիպօլիս, գրաւուած լինելով դէպի մի տեղացի բնակչի կինը ունեցած կրքից: Գիշերով նա ներս մտաւ այդ կնոջ մօտ՝ նորա առանձնացած տան մէջ և հրամայեց գնալ իր հետ այդ կնոջ մարդուն, որ աշխատում էր նորան պաշտպանել, սպանեց խանչալով: Այդ միջոցին կինը փախչում է ախոռը: Հուսէյնը հեռուելով նորան, կտրում է դուռը և հէնց այն միջոցին երբ ուզում է նորա շորիցը բռնել, յանկարծ նա մի այնպիսի սաստիկ հարուած է հասցնում աւաղակի գլխին՝ դրան մօտ ընկած կացինով՝ որ նա ընկնում է, յետոյ դուրս վազելով ախոռից նա սկսում է աղաղակել: Նորա ձայնի վրայ հաւաքուեցան շատ անցորդներ և բռնեցին մարդասպանին որ դեռ ևս ուշաթափ էր:

Այստեղի լեռնականները շատ պնդակազմ են և Հուսէյնը առողջացաւ չնայելով նորա զարհուրելի վէրքին, որի սպին նրա մահից յետ անգամ տեսանելի էր: Նրան զրեցին բանտը և քննութիւն սկսելով, ձերբակալեցին նրա ամբողջ խումբը: Նա յանցաբոր երեւցաւ տաճինն սպանութիւնների ու անթիւ գողութիւնների մէջ:

Իրակը մնում էր հրապարակում մինչև երեկոյ:

Թուում էր թէ նրա վրայ նայելու համար եկած ամբիւր ամենահին չէր յուզում այդ տեսարանով. նրա մէջ լուում էր կենդանի խօսակցութիւն և բոլորի դէմքերը արտայայտում էին համարեա հրճուանք:

XVIII.

Խեղադար պարսկի կատարած տասնութ սպանութիւնները քանի մի քաղեում. — Հացթուխի թին. — Այդ մոլեռանդի պատիժը. — Դահլիճ:

Անցեալ տարի, աւելի ողբերգական դէպքի առիթով, կատարուեցաւ մի ուրիշ պատիժ: Զին երկաթ և բանեցրած իրեղէններ

վաճառող մի ծեր պարսիկ մի քանի օր շարունակ սրելիս է եղել իր փոքրիկ խանչալը. յետոյ գինաւորուելով նրանով մի կիրակնօրեայ առաւօտ երևում է. հէնց այն նեղ փողոցում, որտեղ իր բնակութիւնն էր: Նա արագ քայլերով, անմիտ ու մոլորուած հայեացքով, զնուժէր դէպի զառիվեր բլրակը: Ամէնից առաջ նա յարձակուեցաւ իր առջևը գնացող անցորդի վրայ և մի մահաբեր հարուած հասցրեց նրա վզին, յետոյ սպանեց մի երեխայի, ապա ուրիշ անցորդի, մի քանի քայլ հեռու—մի կնոջ և վերջապէս այդ թաղի մի քանի քրիստոնեայ մարդկերանց, որ այդ միջոցին եկեղեցի էին զնուժ: Զոհերը արագ հետևում էին մէկը միւսին: Խելագարը անսովոր ճարպիկութեամբ դործ էր անում իր խանչալը: Այս տեսարանների վկանները այնպէս երկնչում էին, որ ամենեւին չկարողացան նրան ձերբակալել. նա թեքուեց դէպի Գիավուր—Մէյտան հրապարակի կարգով ընթացող փողոցը, շարունակելով սպանել աջ և ձախ: Նրա անցած տեղերից արձակուող սարսափի ու տանջանքի աղաղակները զրաւեցին այստեղ խուռն բազմութիւն: Նա շուռ եկաւ և սպանեց դարձեալ մի քանիսին, որ կամենում էին նորան ձերբակալել: Վերջապէս մի հացթուխ դուրս վազելով իր խանութի սեամբ՝ թիակը ձեռքին, որով նա հացերը դարսում էր փռան մէջ և տեսնելով որ սպանողը դէպի ինքն է ուղևորւում, այնպէս սաստիկ տուեց թիակը նրա գլխին, որ իսկոյն վայր ընկաւ: Վրահանող զափթիաները դժուարութեամբ խլեցին նրան կատաղած ամբոխի ձեռքերից: Նրանից վերաւորուածներից նոյն իսկ այդ օրը մեռան տասնմէկ մարդ:

Երբ այս լուրը քաղաքի մէջ տարածուեցաւ քիչ էր մնում որ ապստամբութիւն ծագէր: Տաճիկները, խմանալով որ մարդասպանը պարսիկ է և որ նրա սպանած զոհերի թւում նրանց հայրենակիցներից շատերն են բաժին ունեցել, սկսեցին աղաղակել թէ նրա կատարած սպանութիւնները կրօնական մոլեռանդութիւնից են առաջացել: Նրանք խմբերով ուղևորուելով դէպի նահանգապետի պալատը, սկսեցին պահանջել յանցաւորին անյապաղ պատժել. բայց փաշան չկարողացաւ նրանց պահանջը կատարել, որովհետեւ այդ հակառակ կըլինէր օրէնքին: Այն ժամանակ նրանք վառեցին վրէժխնդրութիւնից կոտորել քաղաքի մէջ գտնուած բոլոր պարսիկներին: Այդ ցոյցը սպառնում էր արիւնահեղութեան փոխուել. փաշան

իսկոյն հեռագրեց Կ. Պօլիս և երկու օրից հրաման ստացաւ մարդասպանին պատժելու:

Յանցաւորին, որ երեք օրուայ ընթացքում մի բառ անգամ չէր արտասանել, զինուորները տարան մէկ ցածր ձիթենու ստորոտի մօտ: Նրան նստեցրին անբազուկ աթոռի վրայ և նրա կողքին կանգնեց դահիճը: Այս մարդը արհեստով մտավաճառ էր. բարձրացրած ձեռքին նա ունէր մի մեծ դաշոյն: Երբ դատաւորը, դատաւճիռը կարդալուց յետ հարցրեց պարսկին թէ չունի արդեօք նա մի բան ասելու, վերջինը, որ մինչ այդ ժամանակ միանգամայն նուազած էր, յանկարծ սթափեցաւ և վիզը դուրս քաշեց. դահիճը օգուտ քաղեց այդ բոպէից. նրա դաշոյնը կայծակի արագութեամբ օդի մէջ կիսաշրջան զծեց. ապա լսուեցաւ մի խուլ ձայն և յանցաւորի գլուխը բոլորովին բաժանուեց իրանից: Այս ճարպիկ հարուածը ամբոխի մէջ հաւանութեան քրթմնջիւն յարուցեց: Նախ քան իրանի ընկնելը դահիճը աւարտեց իր գործը և բարձրացրեց գլուխը, բռնելով նրան մազերի վնջից, որին ուղղահաւատները փերչեմեն անուանում: Ժողովուրդին գլուխը ցոյց տալով, նա դէն զցեց այն և արիւնոտ դաշոյնը իր շրթունքների միջով անցկացրեց: Այս սարսափելի սովորութիւնը ծագում է ժողովրդական նախապաշարմունքից. ասում են թէ իբր դահիճը անպատճառ պէտք է լիզէ զոհի արիւնից, եթէ չէ ուզում խելացնոր լինել:

Իհակը ծածկեցին վերմակով և իսկոյն և եթ հեռացրին:

XIX.

Տաճկական արդարադատութիւնը. — Սպանութիւն նախանձաւորութիւնից. — Տարօրինակ դատաստան. — Արեան գին. — Երեք կեանք երեսուն հազար պիստոնով. — Քաղաքակրթութեան եւ գիթութեան կռիւը հօր վրէժխնդրութեան հետ. — Քաղաւոր վերջ. — Դատապարտուածներից մէկի ասած խօսքերը:

Սակայն ոչ բոլոր յանցաւորները այդքան շուտ պատժուում են: Տաճկական արդարադատութիւնը կամաց է գործում: Նախորդ գլխում մենք տեսանք որ առանց սուլթանի հրամանի չէ կարելի ոչ մի յանցաւորին պատժել: Եւ այժմ տեսնում ենք, որ յանցաւորները մնացրին, որոնք անհրաժեշտ էին, ինչպէս այդ ապացու-

ցանում էր հետեւել փաստը, որ պատմել է մէջ պ. Բեքուն՝ այն ժամանակուայ Ֆրանսիական փոստային նաւագնացութեան գործակալ և բեղիական հիւպատոսը Տրապիզոնում: Դրանով յայտնւում է, որ 1860 թուին Սիւրմենելի շրջանակներից մի երիտասարդ լազ կամեցել է պսակուել մի ջահել աղջկայ հետ, որին սիրում էր: Աղջկայ ծնողները մերժել են նրան և մի քանի ժամանակից յետոյ նա մի ուրիշ մարդու է գնացել:

Հարանիքի օրը երիտասարդ լազը պատահել է նորահարսին հէնց այն միջոցին, երբ նա ուղեկցելով գնում էր իր մարդու տունը. երիտասարդը վշտից հարբած էր, իսկ նրա հետ գնացող երկու ընկերները սկսեցին նրան ծաղրել և խորհուրդ էին տալիս վրէժնդիր լինել:

Նա զօտկից դուրս քաշեց ատրճանակը և մօտենալով նորափեսային, արձակեց նրա ճակատին: Նրան բռնեցին առանց որևէ ընդդիմութեան նրա կողմից. ձերբակալեցին նոյնպէս նրա ընկերներին և երեքին միասին տարան Սիւրմենելի բանտը, որտեղից տեղափոխեցին Տրապիզոն, ուր պէտք է դատէին նրանց: Դատաստանը յանցաւորներին դատապարտեց արեան գինը վճարելու, և զոհի հայրը պահանջեց երեսուն հազար պիաստր: Եթէ նրանք այդ գումարը չձարէին, նրանց վճարման օրը պէտք է պատժէին:

Դատապարտուածները չհաւաքեցին այդ գումարը և նշանակած օրը նրանց տարան հրապարակը կախելու. երբ երեք կախաղան միասին երկեցաւ, նրանցից մէկը ուշաթափուեց: Այնտեղ դտանուած եւրոպացիները, որոնց թւում կային պ. Բեքուն ու մի քանի ուրիշ հիւպատոսներ, ափսոսալով դատապարտուածներին, որոնք պէտք է կեանքից զրկուէին յատկապէս նրա համար, որ չունէին պահանջելի աննշան գումարը, շտապով ուղևորուեցան փաշայի մօտ և ժամանակ խնդրեցին: Յետոյ սկսեցին հանգանակութիւնը: Անցաւ մի ժամ, բայց նրանք միայն տասն հազար զուռուշ ժողովեցին: Այդ գումարը առաջարկեցին սպանուածի հօրը, բայց նա մերժեց: Սկսեցին հանգանակութիւնը շարունակել — և դարձեալ հաւաքեցին հինգ հազար զուռուշ: Այս անգամ հայրը համաձայնեց ընդունել այդ գումարը: Նահանգապետը անյապաղ հրամայեց յետ տանել բանտը երեք թշուառներին, որոնք, կախաղանի մօտ կանգնած, երկու ժամ շարունակ սպասում էին մահուան: Նրանցից մէկը այն աստիճան յուզուած էր ստացած տպաւորութիւններից, որ քանի մի օրից մեռաւ: Միւսը քիչ էր մնա-

Երկուսն մտնուստով գննաւոր աշխատարար
 Երկուսն ածի լա՛ւ միմյո՛ւս զՈ
 Երկուսն ածի լա՛ւ միմյո՛ւս զՈ
 Երկուսն ածի լա՛ւ միմյո՛ւս զՈ

Օ Ս Ղ Կ Ս Ջ Ո Ր *)

(ԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Դարուն էր: Ձիւնը, սառուցը հալուած,
 Ամէն տան զոններ, երգիկներ բացուած,
 Արեւը վերէն վայր նայում էր հաշտ, իկմ
 Ծիծաղում էին ձոր, հովիտ ու դաշտ:
 Հայոց աշխարհը սիրուն է դարնան,
 Նա եղեմական դրախտի է նրան,
 Սոխակ ո՞ր արտուտ թրիւի, արտի մէջ
 Օրնէրուն սաղմոս կարդում են անվերջ:
 «Քոյրեր, խաղալու՝ ձորնիվայր երթանք»,
 Ասացին իրար անմեղ հայ կուսանք,
 Պահճու երկնեանդ հազան նոքա շոր,
 Պա՛հազարդ դնացին ուղիղ գէպի ձոր:
 Գոյն դոյն հալաւով՝ ձորը փռուեցան,
 Խաղով, պարերով կուշտ զուարճացան...
 Պանիւր, կաթ ու հաց հեռերն ունէին,
 Խորախիկի նստան ժամ միջօրէին:

Ինչպէս չար բազէն անմեղ թռչնակին,
 Այնպէս դարանած զունդ աւսիտ Պարսկին
 Ական թթափել աղջկանց վըրան
 Սըրով ու գէնքով արագ թափեցան:

*) Ծաղկածոր, որ այժմ տաճկաց լեզուով Դարաչիչագ է աս-
 վում, գեղեցիկ Հայաստանի ամենագեղեցիկ տեղն է, որն այս օրուայ
 օրս, ջաւելով պէտք է ասել, ժարդկային ազգի մրուրն է տիրապետել:

Հայ պարկեշտ կուսանք խոստման մըտերիմ,
Որ տուել էին Հայ փեսաներին,
Մահաբեր սուրէն չի սարսափեցան,
Արիւնաթաթաւ գետնին զըրուեցան:

Արեւը ինչաւ սարիւրի թիկունք,
Մայրերը ասին «ճէր են մեր աղջկունք»:
Այսպէս հողետանջ ու մրտամար,
Շուտ շուտ վազեցին նոքա դէպի ձոր:

Ամէն մի բըլբուր, ամէն մի առուակ
Ծածկելէր աղջկայ զարդարուն դիակ,
Ամէն մի տերեւ, ծառի ամէն ծիւղ
Ներկելէր աղջկայ արեան ջրն ի կաթիլ:
Ծընողք շատ լացին ու չի սփոփեցան,
Ընկան գետնի վրայ ու խոր քրնեցան:
Միւս առաւօտ աչքերն որ բացին,
Տրամել դարդեցան ու էլ չի լացին:

Ամէն մի բըլբուր, ամէն մի առուակ
Ծածկել էին վարդ, շուշան, մանուշակ,
Ամէն մի տերեւ, ծիւղ, բանջար ու խոտ
Բուրկենի նըման էին խնկահոտ:

Ու այնուհետեւ ամէն նոր զալուն
Ձորն այն ծաղկունքով է միշտ զարդարուն,
Եւ այդ չարաշուք օրից մինչ այսօր
Ձորի անունը մընաց Ծաղկաձոր:

ԳԱՄԱՌ — ԲԱԹԵՊԱ

Հայաստանի Հանրապետության Հանրապետության
ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏ ՀԱՍԱՆ—ՋԱԼԱԼԵԱՆՅԻ ՀԱՄԱՌՈՑ
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Արցախ, որ Հայաստանի միւս նահանգներին համահասարակ զուգե՛ երբեմն առաւել ևս թշուառութիւն կրած է թշնամեաց զազանութեան և աւերածների՝ երեսից, մինչև՝ այժմ՝ շատ ասկաւ արժանացած է մեր հնախոյզների ուշադրութեան: Թէպէտ Հայաստանի իւրաքանչիւր ժայռ և պարիսպ թշնամու անգութ բարբառոտութեան կնիքն ունի իւր վերայ, սակայն այս նահանգ այդ կողմից զերազանցում է նորա միւս նահանգներից: Արցախու բազմաթիւ վանորայք, անառիկ ամրոցների, դժուարամատոյց անձաների և վերջապէս իւրաքանչիւր լեռ ու դաշտ, անտառ ու ձոր էջեր զրաւելու արժանի անցքերի յիշատակներ ունին: Սակայն կորչելու է շատ բան, եթէ մեր հայրենակիցները այս ամէնը հետազօտելու տակաւին անփոյթ զանուկն, և թողուն որ ժամանակի արագընթաց հոսանքի տակ անհետանան նոքա: Կանցնին կ'երթան և այդ անցքերի՝ կենդանի պատմապիւրները, այդ նահանգի հինաւորեց ծերունիները, որոնց ոչ միայն ականատես պատմածներն, այլ աւանդութեամբ սովորածներն անգամ իւրեանց արժանաւոր տեղն ունին պատմութեան մէջ:

Այս նահանգի անմատոյց պատմապարսնները որչափ որ իւրեանց դէմ զրգուած են թշնամիներ, նոյնչափ և յարուցած են նոցա զիմառաւոր քաջասիրտ իշխանապետներ, որոնք մինչև վերջին ժամանակներս մաքառեցին պարսկական լծի և նորա ճնշող բռնաւորութեան դէմ և այդպիսով ամբողջ նահանգն և նորա զրացի զաւաւանները ալատ պահեցին կործանմունքից: Դոքա ծնունդներ էին այն մեծ տոհմերի, որոնք յառաջացած էին հին նախաքարութիւնների մնացորդներից և իւրեանց զոյութիւնը մինչև դարուն սկիզբները պահեցին:

Թէպէտ ցանկալի էր օր առաջ տեսնել այս տոհմերի ծագման և նոցա ժամանակակից նշանաւոր անցքերի դէմի համառօտ յիշատակութիւն պարունակող զրուածք, սակայն այս մեր նպատակից դուրս լինելու պատճառով կը թողնենք առաւել լսարկ գրչի հետադոտութեան, և այս տոհմերի մէջ հստակաւոր ելած Հասան—Ջալալեան ազգատոհմի ծագումը համառօտաբար դնելուց յետոյ, կ'անցնինք սոյն տոհմից սերուած արժանայիշատակ Բաղդատար Մեարապօլի կենսադրութեան, որ է մեր բուն նպատակ և որով սոյն արժանայիշատակ անձից անչափ բարեբարութեամբ Շուշեցոյ երախտագիտական պարտքը մասամբ հատուցած կը լինինք:

Ա.

Արցախու և Սիւնեաց մինչև մեր օրեր հասած Հայ իշխանական ցեղերի մէջ ամենահինն է Ջալալեանց ազգատոհմը: Թէպէտ նորա սակաւութիւ սերունդները, որոնք մասնաւորապէս բնակւում են Շուշի և նորա մօտ գտնուած Գանձասար գիւղում, այսօր մի նշանաւոր դիրք չեն բռնում, այսու ամենայնիւ այդ ցեղը ունեցել է իւր նշանաւոր և փայլուն անցեալը: Նորա սկզբնաւորութիւնը հազար տարուց աւելի է, որովհետեւ իւր ծագումը առնում է Բաղրատունեաց նախարարութիւնից, այն է Սմբատ Խոստովանողի որդի և Աշոտ առաջինի եղբայր Սահլ իշխանից: Պատմութիւնը սորա մասին աւանդում է հետևեալը. Իններորդ դարու առաջին կիսում, Մաւուն ամիրայեանի օրով Բաղրատուն կողմերը ապստամբեցաւ Բաբան անունով մի պարսիկ իշխան, որ Հազարացոյց իշխանութիւնը ջնջելու և պարսից պետութիւնը վերականգնելու գիտաւորութեամբ իւր ցեղակիցներից զօրքեր ժողովելով քանիցս ամիրայեանի զօրացը ջարդ տուաւ և նորա շատ զաւառները ապստամբեց: Բայց երբ յարձակեցաւ և Միջագետքի մէջ բանակած Հազարացի զօրաց վերայ, այստեղ քաջ Մանուէլ Մամիկոնեանին պատահեցաւ և նորանից չարաչար յանդուրեղով դէպի Տարօն գաւառը քաշուեցաւ, ուր կրկին զօրանալով յառաջացաւ դէպի Արցախ և Սիւնիք գաւառները՝ ամենայն տեղ սկսելով աւերմունք և սրածութիւն: Մաւուն ամիրայեան դեռ Բաբանը բողբոջէն չնուաճած մեռաւ և նորան յաջորդեց իւր եղբայր Ապուջափար, որ մեր Սմբատ սպարապետից Բաբանայ կրկին զօրանալը լսելով՝ իւր Ափշին զօրավարի ձեռքը մեծ զօրք տուաւ և

ուղարկեց Հայաստան Բարանայ դէմ: Ափշինի հետ միացաւ և մեր Սմբատ սարապետ իւր Սահլ, Ապաս և Աշոտ որդիներով: Պատերազմի մէջ, որ Արարատի մօտերը եղան, Բարանայ զօրքերը ջարդուեցան, բայց ինքը իւր թիկնապահներով փախաւ: Նորա ետեւից ինկաւ նախախշտակեալ Սահլ պատանի իշխանը և նորա թիկնապահները կոտորելով Բարանը կենդանոյն բռնեց բերաւ Ափշին զօրավարին, որ իսկոյն սպանեց նորան: Ամերապետը Սահլին պատշաճապէս վարձատրելու համար տուաւ նորան վրաց և Աղուանից հայերի իշխանութիւնը Քրիստոսի 837 թուականին: Մովսէս Կաղանկուտացի Աղուանից պատմիչը Սահլի ուրիշ շատ քաջութիւնները թուելոյց յետոյ, իշխել պատմութեան առթիւ գրում է հետեւեալը. «Ի նոյն ամի (837) նոյն տէրն Սահլ Սմբատեան ձերբակալ արարեալ զստոյտամբ Բարան զմարդաստոյշ, աշխարհաւեր արիւնհարու զազանն և ետ ՚ի ձեռս ամիր Մումնոյ մեծ Սուլթանին Բագասարայ (?) և ընդ վաստակոյն տոնու յարբունեաց զվարձս բազումս. զի առնու իշխանութիւն ՚ի վերայ Հայոց Աղուանից և վրաց տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար» (Մով. Կաղ. պր. 3 գլ. 20.)¹⁾:

Սահլի իւր նոր իշխանութեան մէջ արած նշանաւոր գործը խօսանարկիդ ամրոցի շինութիւնն էր խաչէն զաւառի մէջ²⁾: Սահլ.

1) Սահլին տուած իշխանութեան սահմանները ի սկզբան շատ ընդարձակ էին, բայց նորա յաջորդների ժամանակ հետզհետէ ամփոփուելով նոցա անմիջական իշխանութեան ներքոյ մնացին Արցախ և Սիւնիք նահանգները Աղուանից մի քանի զաւառներով: Եւ որովհետև նոքա բոլորը (որպէս բացառութեամբ) իւրեանց բնակութիւնը հաստատած էին Արցախու խաչէն զաւառում, այդ պատճառով թէ պատմագրութիւնների և թէ արձանագրութիւնների մէջ ընդհանրապէս կոչվում են Տէր Կամ իշխան խաչէնոյ անուններով:

2) Այս բերդը կառուցած է Գանձասարու վանքի հանդէպ, մի անտառախիտ սարավանդակի ծայրը և բացի իւր կիսափուլ պարիսպներից չըջապատուած է նաև հնազարեան խիտ ծառերով և անմատչելի ժայռերով: Սարի ստորոտից մի նրբուղի և դժուարեկանելի կածան անտառի միջով հանում է այդ բերդը, ուր և այսօր երևում են զանազան շինութիւնների չափերակներ, զրեթէ հողի և ծառերի մէջ ծածկուած:

Այս բերդից փոքր ինչ դէպի արեւելք տարածվում է մի հարթ և բաւական ընդարձակ գետին, որ մինչև այսօր սոյն Սահլ իշխանի անուամբ կոչվում է Սահլատափ, (Սահլի գետին): Այստեղ կան բազմաթիւ տներ

իշխանը մեռաւ զեռ երիտասարդ հասակուս, և նորան յաջորդեց իւր որդին Ատրներսէհ: Սա ամուսնացաւ Աղուանից՝ Նախկին տիրապետող Միհրանեան ազգի վերջին ժառանգ Ասպրամ որիորդի հետ՝ նորա հօր Գեղիկայ աւանդօր: Ստեփաննոսի իւրեանց տղապաններէն սպանելուց անմիջապէս մի քանի օր ցետոյ: Այս Ատրներսէհ իշխանի օրով Սպանիցիքը Աբուսէթ ստիկանը՝ սպանեցին, որոյ համար և Բուդայ Հայաստանի ստիկան կարգուեցաւ Ամիրապետից հրահանգ առնելով թոյլ տալ իշխանները և նախարարները կալանաւորելով Բաղտատ ուղարկելու: Բուդայի պառճառած աւերմունքին Ատրներսէհի երկիրն էլ անթարկուելոց ի գաւ ինքն էլ զերի բնիկաւ նորա ձեռքը և Հայոց միւս իշխանաց հետ կալանաւորուելով Բաղտատ տարուեցաւ:

854 թուականին (1221 թ.) Ստեփաննոսի որդի Ամուսնոյ զերութեան միջոցին տիկին Ասպրամ մեծածախ աշխատութեամբ՝ Նորալանք կոչուած մենաստանը շինեց Գեղարքունեաց դաւառումի ուր ևս հաստատեց մեծ միաբանութիւն ¹⁾:

Բայց Ատրներսէհ իշխան երկար զերութեան մէջ չմնաց, այլ հայոց ուրիշ շատ իշխանների հետ միասին աւերես քրիստոնէութիւնը ուրանալով դարձաւ իւր երկիրը: Այստեղ իւր առաջին զորքը եղաւ Հանդաբերդ ամրոցի շինութիւնը ²⁾, որը աւարտելուց մի քանի տարի անց Ս. Ստեփաննոսի մարմինը տեղափոխեցին այնտեղ:

աւերակներ կարգաւ խաչէն գետի երկարութեամբը դասաւորած: Այս աւերակների մէջ է նոյնպէս Ջալալ մեծ իշխանի ընդարձակ պալատը, որ խողպաքիւններից կաշկում է Դարբասների, և որոյ մէջ կառուցած է զեղեցիկ եկեղեցի, բայց այժմ կիսաւեր:

1) Այս մենաստանը յետոյ 1221 թուականին նորոգուեցաւ Օրբելեանց աղիկից Էփսարիտ իշխանի ձեռամբ, որ և հռչակաւոր եղաւ Նորալանից սխառ անուամբ: Այստեղ երկար ժամանակ թաղվում էին խաչքնու իշխաններ և յետոյ Օրբելեաններ:

2) Այս բերդը գտնվում է Ջրաբերդ դաւառում՝ Տրտում (այժմ Թաւթառ) գետի եզերքը՝ Մաւաւերան մի ճիւղի ամենաբարձր զազաթի վերայ, և կոչվում է Լօճաբերդ, (ըստ աւանդութեան՝ Նիքիկիոյ Լևոն արքայի արդեամբ նորոգուելու պատճառաւ) այն է Լևոնաբերդ: Պատուած է լայնանիւստ և հաստաճիւն պարսպով և անառիկ պատնէշներով, իւր կիսախուլ աւերակների մէջ երեւելի է Ատրներսէհի ապարանքը և մահապարտների բանդը: Այս ամրոցի մէջ գտնվում է մի տհալին ջրհոր ժայռի մէջ փորուած, որի յատակը, ինչպէս հաստատում են տեղացիք, հաւասարում է Տրտում գետին: Այս բերդի մօտ գտնվում են հանքային աղբ ջրեր, որոնք ի հնումն

տարի յետոյ վախճանեցաւ և թողեց երկու զաւակ, Գրիգոր ա. և Աբուսէթ. Գրիգոր իւր անդրանիկ յաջորդեց հօրը Աշոտ Առաջնոյ թագաւորութեան օրերէն Սա իւր երկրի մէջ ունեցած բերդերը բաւական չհամարելով, մանաւանդ խրատուած հօր դերու թենէն, իրեն և իւր ժողովուրդը նմանավիշա վտանգի չենթարկելու համար սկսաւ շինել մի անմաստէլի լերան դադաթին Հաւախաղաց ամրոցը 1) որը աւարտեց 891 թուականին Սմբատ առաջնոյ թագաւորութեան երկրորդ տարին:

Գրիգոր Ա. ծնաւ հինգ զաւակ, Ապուայե, Ատրնեսէհ Բ., Սրմբատ, Վասակ և Սահակ Սևադայ: Սոքա դեթէ բոլորն էլ հետըզհետէ հօր իշխանութեանը յաջորդեցին, բայց սոցա ամէնի մէջ նշանաւոր եղաւ Սահակ Սևադայ:

Սա երկրի իշխանութիւնը իւր ձեռքն առնելուց յետոյ, սկսաւ

կոչվում էին Զերմուկք Ծարայ, և սոցա մօտ գտնվում են նոյնպէս Ատրնեսէհի ձմերային ապարանքների աւերակները:

1) Հաւախաղաց ամրոցը, որ շինուած է Խաչէն գետի արևմտեան կողմից ձգվող շղթայաշար լեռների մի ամենաբարձր սարաւանդակի վերայ, դեռ կանգուն է իւր շրջապատ պարիսպների ամբողջութեամբ և կիսաւեր աւերակներով: Հնախոյզ ճանաչարհորդը առանց դարմանաց և հետաքրքրութեան իւր աչքը չէ կարող դարձնել այդ գղեկից, որ արդարեւ տեղացի հայերի իններորդ դարու մէջ կրած աղետների անմահ վկայ է հանդիսանում: Այս ամրոցը տեսնելուց յետոյ դժուար չէ երեւիայել թէ ինչպիսի հեղութեան և տառապանքի էր ենթարկուած ժամանակակից ժողովուրդը, որ ստիպուած է եղել մի այնպիսի տարօրինակ բարձրութեան վերայ իւր ապաստանարանը գտնելու, մի բարձրութեան, որ առաւել թռչնոց քան մարդկան բնակարան կարող էր լինել: Այս դղեակը Ղանձասարու վանքից հեռի է 8 ժամուայ ճանապարհով, և ուղիղ ընկած է Մեծիրանից կամ արդոյն Յակովբայ Մենաստանի հանդէպ: Սկսած այդ վանքից, (որը կառուցած է նոյն լերան մի բլրակի վերայ), մի մանուածապատ ճանապարհ ճամուայ մէջ հանում է յիշեալ անառիկ ամրոցը: Այստեղ կան բազմաթիւ տների և մի մեծ շինութեան աւերակներ, և որ ամենից հետաքրքրական և ուշադրութեան արժանի է մի լիճ բաւական մեծութեամբ և միշտ լի քաղցրահամ և աննուաղ ջրով: Այս ամրոցը այժմ կոչվում է Վաղսաղանու զաւայո այսինքն կաշաղակաբերդ: Այս բերդը շատ անգամ թշնամիների յարձակմունքներից մեծամեծ փնտներ է կրել, բայց վերջը բոլորովին ամայի դարձաւ թաթարաց Ղարաբուղայ զօրավարի յարձակման ժամանակ:

նորա սահմանները ընդարձակել և պրպացի օտար ցեղապետների հետ
անընհատ պատերազմելով առաւ նոցանից բոլոր այն երկիրները որոնք
սկզբում Սահլի իշխանութիւնն էին կազմում, բայց Վերա որդու
Ատրներսէ հի գերութեան միջոցին անցած էին նոցա օձնեքը: Առաւ
Ճեց: Զորոյգեալով ասպատակ և յերուզակաբարոյ իշխանները և կրկին
տիրեց Քուստի, Փառնէս և Գարդման գաւառներին և յերջինս մէջ
նորոգեց համանուն քաղման բերդը (որը շինել էր Միհրանեան տոհմի
միջ: Արտանից վարդան իշխանը) և նորա մէջ կառուցց Տոյակապ և
կեղեցի: Վասն զի քաջութեան զուգահաւասար բարեպաշտութիւն
ևս ունէր, որոյ համար և իւր իշխանութեան զանազան կողմերը
շինեց քաջութիւն մատուռներ և եկեղեցիք, օգնական եղաւ Տաթևու
հաշակաւոր վանքի շինութեանը և 906 թուին մեր Սմբատ Ա. թա-
ղաւորի հետ միասին ներկայ էր նորա նուականաց: Մինչև և Սք-
յախ նահանգները և Արտանից վեճ մասը տիրապետելուց յետոյ մեծ
փոյթ ունեցաւ այդ խռովարից ժամանակի մէջ իւր ժողովուրդը ան-
դորրութեան մէջ պահելու: Մինչև անդամ իւր քնակած քաղաքում
գարոյցներ հաստատեց, որ հազուադէպ իրողութիւն է ժամանակա-
կից պատմութեան մէջ: Կազականտուային զովութեամբ է խօսում
այս իշխանի համար և նորա քաջագործութիւնները պատմելուց յետոյ
աւելցնում է զնկարող իսկ էր զրադիտութեան և գարոյս ի տան
իւրում կարգեաց: Մեր Սմբատ առաջին թագաւորը, շատ աշխատե-
ցաւ տրան նուաճել, բայց յաջորդութիւն չունեցաւ. իսկ յետոյ նորա
որդին Աշոտ Բ. կամ Երկաթ՝ առաւել նորա բազկին քան կալած-
ներին կարծաւթիւն ունենալով՝ ամուսնացաւ նորա դստեր հետ 922
թուականին:

Սահակ--Սեպայ տղու հետև շատ պատերազմների մէջ Աշո-
տին զործանից եղաւ բայց փոքր ժամանակից յետոյ զժառութիւն ու-
նենալով փեսայի հետ թշնամացաւ և քանիցս պատերազմի ենելով
երբեմն յաղթեց և երբեմն յաղթուեցաւ: Բայց վերջին պատերազմի
ժամանակ իւր զօրքի մեծ մասը կորցնելով, բռնու եցաւ պատերազմի
դաշտում և իւր գրիգոր Բ. որդու հետ միասին կուրացաւ Աշոտից:
Սահակ-Սեպային յաջորդեց իւր երկրորդ որդին Դաւիթ և
ապա թողն փրկալով, որ մեր պատմութեան մէջ թագաւոր Աղուա-
նիցը անուամբ է ճանաչուում: Սա 961 թուին Արտանից Զովհանէս
կաթուղիկոսի հետ միասին հայոց նախարարներին հրաւիրուեցաւ
Մին, Աշոտ Բ. թագաւոր օձնելու: Եղալով բազմաթիւ ամգաւոր զորան

Փիլիպոսին յաջորդեց իւր եղբայր Սեաղայ երկրորդ որ և Կոն-
 փուլ էր իշխան, իսկ Սեաղայ Բին Յովհաննէս կամ Սենեքերիմ:
 Այս իշխանի համար պաղանկանաւ աջին գրումէն հետեւեալը.
 «Զսալնորեաց աջն Բարձրելոյն կոչելով ցինս թագաւորութիւնն,
 և վաղնջուց խաւանեալ թագաւորութիւնն Տէրն ամենակալ ի
 ձեռն նորա նորոգեայ, զոր և թագաւորն պարսկց ամեծալեւ զար-
 ք պատուէ և տայ նմա զթագն հօր իւրոյ և զնորին երկարն:
 Ի նմին տմի և որ յունաց էր Մազիստորոս Դաւթի կոչեցեալ ա-
 նուն, թալ գարմանապան և ծիրանիս թագաւորական անուքէր ի
 պատիւ և ի ցովեստ աստուածահաճոյ անայնորիկ, որ և ի ձեռն
 հայրապետական աջոյն պանոյր զծծումն թագաւորական ի վազս
 Քրիստոսի» (Մով. Կաղ. ևր. 273—274): Սա իւր իշխանութեան
 օրերը գարնանակալ թշնամիներէն պանուեցաւ: Եւ յաջորդեց
 Յովհաննէս Սենեքերիմին յաջորդեցին որդեց որդի Գրիգոր Գ.
 Սակառ—Վախթանգ և Հասան Մեծ, որ ժամանակակից էր Ռուբէն
 Բ. իշխանին:
 Հասան Մեծի յաջորդը եղաւ Վաղթանգ Բ. որ քաջ իշխանը,
 որ մեր պատմութեան մէջ կոչվում է «Իշխան Հաթերոյ» կամ
 Վախթանգ Տանկի:
 Սորան ժամանակակից էին Զաքարէ և Իւանէ մեծ իշխանները,
 որոնք Վրաց Թամար թագուհոյ կարգումէն առաջինը սպա-
 րապետ վրաց զօրքերի վերայ և երկրորդը Աթաբէգ, այսինքն Հայր-
 իշխան կամ հաղարապետ Հայապտանի Հիւսիսային կողմերին: Սորանց
 ծագումը վարդան Պատմագիր Քրիկի ազգից է զնում իւր հետեւեալ
 հատուածի մէջ: «Յաւուրս ժամանակաց այնոցիկ էին փառաւոր իշ-
 խանք Զաքարէ և Իւանէ, որոյք Սարգսի (երբեմն իշխանի Անոյ
 քաղաքին), որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարի, որդւոյ Սարգսի,
 ի Քրդաց ազգէ հատուածեալ առ թագաւորն Զորոյեանին, որ
 Բաղրատունեաց ազգն է, հաւատացին ի Քրիստոս և պատուեցան:
 Եւ տուաւ նոցա տուն բնակութեան Խոշոռունի (Գուգարաց սահ-
 մանակից), և զի արիագոյնք էին յառաջացան օր ըստ օրէ ի բարձ
 և ի պատիւ» (Վանդ. պատմ. ևր. 181) Այս Զաքարէ գլխավանէ
 իշխաններ երեք քոյր ունէին. Շուշէն, Նաման և Խորիշահ: Շուշ-
 շէն տաւ իւր անունը ի իր զաւակի մէջ յաւատարմութեամբ
 1) Խոթեթայ—Վանքի արձանագորութիւններէ մէջ յիշուած են Զաքարէի
 և Իւանէի և երկու ուրիշ քոյրերը, որոնք են Դով և Նըջին:

շէնը ամուսնացուցին Դաւիթ անուամբ մի իշխանի հետ, Նանան Դաւիթ Անհոյի թուռն Ապաս Բագրատունու հետ, իսկ Խորիշահ սոյն այս վախճանը Բ. Խաչէկոյ մեծ իշխանի հետ: Այս ամուսնութիւնից յետոյ վախճանը շատ պատերազմներու՝ զործակից եղաւ: Զաքարէ և Իւանէ իշխաններին և մինչև վերջը հաւատարիմ մնաց նոցա բարեկամութեանը, որ քիչ չնպաստեց վերջիններիս փառքին: Վախճանը իշխանի ամուսնացած տարիները վախճանուեցաւ Հաթերք ամրոցի բուն տէր միւս վախճանը իշխանը, որ նոյնպէս վախճանը Բ-ի ազգականներից էր, և նորա բոլոր իշխանութիւնը վերջինիս յանձնուեցաւ: Սորանով միացաւ Վախճանգիւնների այսպէս կոչուած բաժանեալ իշխանութիւնը:

Ահա այս վախճանը Բ. իշխանից և Խորիշահ տիկնոջից ծնուեցան Մեծն Հասան—Զալալ—Տօլայ, որի անուամբ նորա սերունդները կոչուեցան Հասան—Զալալեանք, Զաքարիա, Իւանէ, Դօշի և նոցա քոյր Մարիամ:

Հասան—Զալալ կրթուեցաւ իւր բարեպաշտ ծնողների խնամատարութեան ներքոյ և հասակն առնելով իւր հօր մահուանից յետոյ նորա իշխանութիւնը իւր ձեռքն առաւ:

Զալալ իշխան իւր եղբայրների հետ միասին դարձեալ միշտ օգնական և զործակից եղաւ Զաքարէ և Իւանէ իշխաններին նոցա մղած բոլոր պատերազմների մէջ: Բայց 1221 թուականին, երբ այս վերջինները պատերազմ ունէին Գանձակու սահմանները զաղթող Հոնաց Խուչախ կոչուած մի ցեղի հետ, պատերազմի մէջ, ուր յաղթուելէին Զաքարէ և Իւանէ իշխաններ, Զալալ իշխանը իւր երկու եղբայրների հետ միասին գերի ընկաւ թշնամեաց ձեռքը, որոնք նորանց վաճառեցին Գանձակու պարսիկ իշխաններին: Յաջորդ տարին Իւանէ իշխանը կրկին զօրք ժողովելով յարձակեցաւ զաղթական Հոնաց վերայ և մեծ ջարդ տալով նորանց զիմեց Պարսիկ իշխանների վերայ և նոցա ձեռքից ազատեց իւր երեք քեռորդիները Զալալ, Զաքարիա և Իւանէ:

Զալալ իշխան իւր ղերութիւնից ազատուելուց յետոյ դարձաւ իւր երկիր Լաւամուսնայաւ վասպուրականի Սենեքերիմ թաղաւ որի թուան՝ Բազաց Գրիգոր իշխանի Մամբան դստեր հետ: Նոքա երկուսը իւրեանց առաքինի բարեպաշտ վարքով և մանաւանդ առատաձեռն յողորմածութեամբ սիրելի եղան իւրեանց բոլոր հպատակներին, որոնց

խնամում էին իբր իւրեանց զաւակներ, և պատկառելի իւրեանց գրացի իշխաններին: Կիրակոս պատմագիր իբր ժամանակակից այսպէս է խօսում Զալալ իշխանի համար. «Սա քուեր որդի էր մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, այր բարեպաշտ և աստուածասէր, և հեզ և հանդարտ, սիրումս և աղքատասէր, ճշնող յաղօթս և ի խնդրութեան իբրեւ զայն՝ որ յանապատան կային. զպաշտօնս և առնջեան և զիշերոյ անխափան կատարէր, ուր և լինէր՝ իբրեւ զվանորայան, և զյիշատակ յարութեան Քրիստոս յաւուր միաշաբաթուօջ յոռնաւոր տքնութեամբ անցուցանէր անքուն. և էր յոյժ քահանայասէր և ուսումնասէր և ընթերցող աստուածային և կտակարանացն»: (Եր. 186).

1238 թուականին երբ Թաթարաց Զարմաշան զօրապետը Հայաստան յարձակեցու, նորա Զոլա եղբայրն ևս հրոսակների մեծ բազմութեամբ արշաւեց Զալալ — իշխանի երկիրը Արցախ և շատ տեղեր աւերեց: Զալալ իշխան այս տեսնելով առաւ իւր ընտանիքը և ամբարացաւ Խոխանաբերդ ամրոցում: Թշնամիները երկար ժամանակ նորա ամրոցը պաշարելով, երբ տեսան որ ոչինչ ազդել չեն կարողանում, սկսան շրջակայ գիւղերը աւերել: Զալալ իշխան իւր երկիրը աւերմունքից ազատելու համար ուրիշ հնարք գտնելով, մեծամեծ ընծաներով իջաւ. Զոլայի բանակը և խոտապաւ նորան տմենայն տարի Թաթարների հարկ և զօրք տալ եթէ նա կը համաձայնուէր թողնել իւր երկիրը: Զոլա սորանով չբաւարանալով այլ պահանջեց որ Զալալ ի հաստատութիւն այս խոտաման իւր Ռուզան դուստրն ևս իւր բուզան եղբորորդուն կնութեան տայ:

Զալալ ուրիշ ելք չունէր. ուստի վճռեց իւր հպատակների հանգստութեանը զոհել իւր սիրելի դուստրը, որ Զոլա առնելով խաղաղութիւն հաստատեց նորա հետ և զօրքը հանեց նորա երկրից:

Այս անցքից մի տարի յետոյ, այսինքն 1239 թուականին Զալալ — իշխանը աւարտեց Գանձասարու հռչակաւոր և հոյակապ վաճառքը, որ նա հիմնարկել էր 1216 թուականին Յովհաննէս Մկրտչի անուամբ, և օժման նաւակատիրը կառարեց մեծ հանդիսով, ուր հրաւիրուած էին Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխաններ, Աշուանից Ներսէս կաթուղեկոս իւր եպիսկոպոսներով, և ըստ Կիրակոս պատմագրի, եօթնհարիւր քահանաներ:

Այս վաճառքի առաջ Մամբան արկինն ևս շինեց հոյակապ և

«իննադարդ զաւիթ», հազուադէպ զրուագներով և զեղեցիկ զմեռ-
թով զարդարած 1):

1246 թուականին թաթարաց Գիւղ — խանի թագաւորութեան
Ժամանակ Հայաստանի վրայ ոտական և հարկապահ ջ կարգուե-
ցաւ Արդուն անունով մի անողորմ մարդ, որին և օգնական արուե-
ցաւ Դարա-Բուղա զօրապետ բազմաթիւ զօրքերով: Արդւոյ երկուսը
Հայաստանի արեւելեան նահանգները աւերելուց յետոյ հասան Արցախ
նահանգ: Այստեղ Զալալ իշխանը բռնելով կախանաւորեցին և սկի-
տան մեծամեծ հարկեր պահանջել նորանից: Բայց տեսնելով որ նա
չէ կարողանում իւրեանց ջանկայածը վճարել, սկսան իւրեանց բար-
բարոտութիւնը դործ դնել նորա ամրոցների վերայ՝ հետզհետէ պա-
շարմամբ առնելով նորանց և սիրով անելով: Ահա իրական ինչ է
դրում այս աղետալի անցքի մասին. «Չարացոյցին գնա (զԱրդուն)
«ի վերայ բարեպաշտ իշխանին՝ Հասանայ, զոր Զալալն ասէին, որ
« լմբուեաց գնա ՚ի մեծ դրանն՝ առաջի ամենայն առաքանւոյն, և
« ընդ բազում պատժօք գնա արկեալ, քակեաց զանժառչելի բերդս
« նորայ, զոր Խոյկանայ բերդ կոչէին, ըստ պարսկական բաւբառոյն,
« և զԳեղն և զԾիրանաքաղն, և զայլ ամրոցս նորին, և այնպէս
« յստակեաց գնոսայ մինչև հետք անգամ ոչ երևէին, թէ բնաւ
« չէն լեալ իցէ. և բազում ոսկի արծաթ տուալ ՚ի նմանէ, հա-
« ղել գերծաւ ՚ի նմանէ. և մեծամեծ առաքանին ոչինչ կարաց օգ-
« նել նմա: այսպէս ահարկու ամենայն տեսողացն էր» (Վիր. պատմ.
եր. 186):

Բայց սորանից մի քանի տարի յետոյ երբ թաթարաց վերայ
թագաւորեց Մանգոյ — խան, Զալալ — իշխանը բաթու մեծ իշխանի
Սարգսի որդու հետ միասին գնաց նորա մօտ և Արդուն ոտակաւի
բարբարոտութեանց դէմ բողոքեց: Մանգոյ — խան սիրով ընդունեց
Զալալ իշխանին և նորան առանձին հրովարտակ տուաւ, որով նորա
երկրի խաղաղութիւնը ոչ ոք այնուհետեւ թաթարաց զօրծակալներից

1) Այս վանքը իւր նուրբ ճարտարապետական կերտումներով, չքնադ
քանդակների և հիանալի գեղեցկութեան կողմից Հայաստանի ամենանշա-
նաւոր վանքերից մէկն է, ուստի Զալալ իշխանի ամենամեծ գործն համա-
րելու է: Ժամանակի աւերող ձեռքը մինչև այսօր դրելով նորա գեղեցկու-
թիւններից ոչինչ պակասեցրած չէ, միայն վանահայրերի անհոգութիւնը
օրըստօրէ նորան հասցնում է անչքութեան, որ մանաւանդ զգալի է նոր
այցելողին:

սխալի համարձակէր վրդովելու: Բայց այդ ձեռք բերած հրովարտանքն ևս երկար ժամանակ ջալալ իշխանի երկրին ցանկացած խաղաղութիւնը չբերաւ: Վասն զի շուտով Մանգոյ խան մեռնելով նորան յաջորդեց Հուսուռն, և Արղուն բռնաւորը դարձեալ իւր սլաշածնի մէջ հաստատուելով զիմեց զէպի ջալալ իշխանի երկիրը և զանազան զբաղարտութիւններ հնարելով նորա վերայ կաշանաւորեց նորան և նորա երկրից հանելով տարաւ իւր հետ: Երբ այս լսեց ջալալի զուստը՝ Ռուզան, որ Չարմազան մեծ իշխանի բուզան որդւոյ կինն էր, զիմեց Հուսուռն խանի կնոջը, Տողուզ Խաթունին, որպէս զի նորա միջնորդութեամբ հայրը ազատէ: Արղուն այս լսելուն պէս զահիճներ ուղարկեց և բանախ մէջ սպանել տուաւ առաքինի իշխանին և նորա զիակը կտրտելով ձգել տուաւ մի փոսի մէջ:

Այս լսելով Աթաբակ, ջալալի անդրանիկ որդին, եկաւ հանեց իւր հօր մարմինը և տանելով Խաչէն գաւառ թաղեց նորա շինած Գանձասարու վանքի դրան առաջ, հոյակապ գաւթի մէջ ¹⁾:

Ջալալ իշխանի մահից յետոյ նորա իշխանութիւնը առաւ իւր Աթաբակ որդին այն ևս իւր Ռուզան քրոջ և Տողուզ Խաթունի միջնորդութեամբ: Բայց այնուհետեւ ջալալեանց ժառանգներն իշխանութիւնը հեռոցհեռէ սահմանափակուեցաւ և նոցանից մի քանիսը տիրումէին զրեթէ մի քանի դաւառներ:

Աթաբակ իշխանին որդոյ որդի յաջորդեցին Ջալալ Բ., Աղբաստ, Սայդուն, Հաղիր — մէլք, Մեհրաբ, Ջալալ Գ., Վելեջան, Բաղդասար, Մուլքի-բէդ, Մելք Գրիգոր և Մելք-բէդ, որ ապրում էր անցեալ դարու սկիզբները:

Այս իշխաններից շատերը անուանի եղան իւրեանց քաջութեամբ ոչն պատերազմների մէջ, որը նոքա անընդհատ մղում էին պարսկից և Կովկասացոց ասպատակներն զէմ, որով իւրեանց երկիրների անխախտութիւնը զրեթէ մինչև անցեալ դարու կէսը պահպանեցին: Բայց չնայելով սորան նոքա մեծ պատիւ և յարգանք էին վայելում պարսկից շահերից և զրացի խաներից, ինչպէս այդ երևում

1) Ջալալ իշխանի գերեզմանի վերայ փորագրած է հետևեալ արձանագրութիւնը. «Ջալալ մեծ իշխան կատարելով զանդարձ ծնողին շինեաց զայս հոյակապ և վիմարդեան եկեղեցի ի թուին ՌԿՆ, և աւարտեաց ՌՁԼ-ին զօտէորեալ ամենազան ձեօք յօժարութեամբ կամաց իւրոյ Ջալալ Տօրայ և ամուսին իւր Մամբան»:

է այն բազմութիւն ֆերմաներից, որը պարտից շահերը տուել են այս իշխաններին ¹⁾:

Զալալեան ազգատոհմը բացի ականաւոր իշխաններից շնորհել է ազգին և կաթողիկոսներ, որոնք երկար ժամանակ Աղուանից կաթողիկոսութեան գահը պայազատեցին, մանաւանդ երբ այդ տիեզերքը Գանձասար փոխադրուեցաւ: Այդ կաթողիկոսներից անուանի էին Յովհաննէս Ա., Մատթէոս, Շմաւոն, Արիստակէս, Սարգիս Ա., Գրիգոր, Երեմիա, Եսայի ²⁾, Յովհաննէս Բ., և Սարգիս Բ., որոյ ժամանակ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը վերցուեցաւ:

Սոյն տոհմից յառաջացան և շատ քահանաներ, վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, որոց շարքում իւր ազգաշահ Գործքերով երևելի եղաւ Մետրապօլիտն Բաղդասար Հասան — Զալալեանց, Շուշոյ առաջին թեմական առաջնորդն, որոյ համառօտ կենսադրութիւնը ներկայացնում ենք ընթերցողին:

Բ.

Ինչպէս յիշեցինք, անցեալ դարու սկզբները, այն է 1700 թուականներին, Արցախում Զալալեանց սերունդներից երևելի էր Մելիք-բէգ իշխանը: Սա ունեցաւ ութ արու զաւակ, որոնք էին Յովհաննէս կաթողիկոս, Սարգիս Մետրապօլիտ, Գաբրիէլ, Զալալ, Խարայէլ, Միսայէլ, Ալլահգուլի և Գանիէլ:

Այս Գանիէլ իշխանից և նորա Հռիփսիմէ արկնոջից ծնունդան երկու արու զաւակ, Մելիք-Ալլահգուլի և Բաղդասար Մետրապօլիտ:

Բաղդասարը ծնունդաւ Խաչէնոյ Գանձասար աւանում 1775 թուականի յունվարի 12-ին: Գանձասարու հոյակապ վանքի մէջ մկրտուեցաւ Տովեանց Աթանաս եպիսկոպոսի ձեռքով և կնքահայր ունեցաւ Ժամասաց մականունանեալ Յակովբ եպիսկոպոսին: Իւր ման-

1) Այս ֆերմաններից շատերը հայերէն թարգմանութեամբ դառնում են Բաղդասար Մետրապօլիտի մի հաւաքածուի մէջ, որից մենք նոյնպէս քաղել ենք տեղեկութիւններ:

2) Այս Եսայի կաթողիկոսն, որ վախճանուեցաւ 1728 թուին, չարադրած է Աղուանից և Վրաց երկրի իւր ժամանակակից անցքերի մի համառօտ պատմութիւն, որ 1839 թուականին Բաղդասար Մետրապօլիտ արդեամբ տպուեցաւ Շուշի:

կութիւնն անցնելով Գանձասար աւանում՝ ժամանակին պէտք եղած ուսումն ու կրթութիւնը ստացաւ իւր հօրեղբայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի մօտ: Մանկութիւնից մեծ սէր ունենալով կուսակրօնութեան, թողեց իւր զերդաստանի ազատ ու վայելուչ կեանքն, և իրեն Գանձասարու տաճարի սպասհարկութեանը նուիրեց: Իւր համեստ բարքի և բարեսիրտ վարմունքի համար շատ սիրելի եղաւ ինչպէս իւրայնոց Դոյնպէս և վանքի միաբաններին: Առանձին երկնածիր պարզ և համարուած էր և նորա հիանալի ձայնը ու ներդաշնակ երգեցողութիւնը, որով վանքի ժամասացութեան առանձին հոգի ու գեղեցկութիւն էր տալիս:

Բաղտասարն արդէն տասն և մէկ տարեկան էր երբ անյաջող դէպքեր խաչէնոյ ու նորա շրջակաների խաղաղութիւնը վերելայր վրդովեցին: Այս շփոթութեանց շարժառիթն եղած էր Ղարաբաղու Խրահիմ-խանը, որի պատճառով ստիպուած ենք փոքր ինչ շեղուել մեր բուն առարկայից:

Բաւական ժամանակէ վեր Խրահիմ-խան, զանազան անտեղի պատճառներից դրդուած, անսովոր խստութեամբ ու անպատուութեամբ վարվում էր Արցախեցոց և նոցա մեղքներու և կալուածատէրների հետ: Մեղքներ խանի անարդարութեանց երկար տանել չկարողացան, ուստի 1785 թուականին ժողովուելով Յովհաննէս Կաթողիկոսի մօտ, նորա հաւանութեամբ մի խնդրագիր գրեցին Նկատարինէ Կայսերուհուն, որով ուստաց պաշտպանութիւնն էին հայցում Խրահիմ-խանի հպատակութիւնից ազատուելու նպատակաւ: Այս խնդրագիրը Կաթողիկոսի և բոլոր մեղքներու պտորագրութեամբ կնքած և ամրացուցած մի հասարակ դաւադանի մէջ, յանձնեցին Գրիգոր անուամբ մի քաջ մարդու, որ աղքատի ձեւով և ժողովարարութեամբ անցնէ Գանձակ, Գանձակից Տփլիս, որպէս զի յաջողէ այնտեղից խնդրագիրն Կայսերուհուն հասուցանելու: Այս միջոցին Յովհաննէս Կաթողիկոսի եղբայր Ալլահ-Գուլբէգ, որ Շահմասուր ասուած աւանն էր բնակում, լսելով այդ՝ զգուշացրեց Խրահիմ-խանին:

Երբն ժամանակներն Ամարաս նստող Աղուանից Խորայէլ Կաթողիկոսը, որ իւր անկարգ վարքի պատճառով Սիմէօն Կաթողիկոսի հրամանով և Խրահիմ-խանի բռնութեամբ Ամարասէն հալածուած էր և Կաթողիկոսութիւնն Յովհաննէսին թողնելով, Զաւատ խանի հովանաւորութեան ներքոյ Գանձակն էր բնակվում, Խրահիմ խանից նամակ է ստանում, որի մէջ Խրահիմ-խան պատուիրում էր

նորան, որ յիշեալ խնդրատար Գրիգորին Գանձակ հասնելուն պէս կալանաւորէ և բերէ իւրեան, որով և իւրեանից Աղուանից կաթուղիկոսութիւնն պիտի կրկին ստանար:

Իսրայէլը թէպէտ քաջ գլուխէր որ խանի կամքն կատարելով բոլոր Ղարաբաղի մելիքներու հոտորման, նորա բնակչաց մեծամեծ վնասների, Գանձասարու հարստութեան կողոպտելուն և միաբանից թշուառութեան պատճառ պիտի դառնար սակայն իւր կորուսած աթոռը կրկին ձեռք ձգելու և նորանով իւր փառասիրութիւնն յազնցնելու պատճառով իւր անձնական շահուն զոհեցայտմէնը և յիշեալ Գրիգորն Գանձակ հասնելուն պէս բռնեց, խեց նորա ձեռքից այն խնդրադիրն ու նոյն մարդն ևս իւր հետ վերցնելով Գանձասար հընկաւ դէպի Եբրահիմ խանի բնակատեղին:

Մելիքներն այս շնելուն պէս անյապաղ ժողովեցին իւրեանց հպատակներին ու ստացուած ներք և վախճան Գանձակ Բայց Թովհանէս կաթուղիկոսը վանքի ստացուածներն շուտով ապաւորելու հնար չգտնելով և մանաւանդ նորա աներմունքից տեսչափշտակութեանց երկիւղ կրելով, մնաց Գանձասար բոլոր միաբաններին և իւր եղբայրներին հետ փոթորկի բարձրանալուն սպասելով:

Իբրահիմ խանը արդէն զայրացած էր մելիքների վախճան վերայ, ուստի և Իսրայէլն հասնելուն և խնդրադիրն նորան մատնելուն պէս, զօրք ուղարկեց և Յովհանէս կաթուղիկոսին ու մնացեալ մելիքներին, որոնք էին Յովհանէսի եղբայրներ և ազգականներ, կանչեց իւր մօտ: Նոցանից ոչ ոք չհամաձայնեցաւ գնալու, բայց Յովհանէս կաթուղիկոսը, մի կերպով խանի գայրոյթը ամբքելու յուսով ելաւ զնաց նորա մօտ, բայց Եբրահիմ, առանց հարց խնդամ առաջարկելու, հրամայեց մտրակով հարուածել նորան կամ ըստ ոմանց թոյն տալով սպանեց և մարմինը Գանձասար տարուելով թաղուեցաւ (1786 թ.): Այսպիսի միջոցում Յովհանէս եղբարք ոչ միայն Եբրահիմ խանից վրէժ առնելու կարողութիւնն չունէին, այլ և չկարողացան վանքի ստացուածքների յափշտակութեան հակառակիլ, թէպէտ և արդէն մեծազին հարստութիւններն յաջողիկէն թաղըներէ: Այնուհետեւ սկսաւ Եբրահիմ խան վանքի կալուածներն յափշտակել ու սատոյի բռնութեամբ վարուիլ միաբանաց հետ: Հետքահետ վախճանուեցան և Յովհանէսի մի քանի եղբայրներն ու նորա միւս աղջական մելիքներն և այս թշուառութեան ժամանակ Գանձասարու միակ պաշտպանները Յովհանէս և եղբայրներից մնացած

էին Սարգիս արքեպիսկոպոս և Բաղտասարայ Հայր Գանիէլ-բէգ: Վեց տարի շարունակ տարան նոքա խանի ամենայն բռնութեանց, բայց վերջն օգնութիւն խնդրեցին Գանձակ փախած մելիքներից, որոնք և անմիջապէս Գանձասար ուղարկեցին Հարիւր յիսուն հեծեալ նորանց ազատելու:

Սարգիս արքեպիսկոպոս, Գանձասարու հարստութիւնը ամուր պահարաններում ծածկելուց յետոյ, իւր եղբարց, Գանիէլ-բէգի, նորա որդւոյ Բաղտասարայ, որ նոյն ժամանակ 18 տարեկան պատանի էր, վանքի բոլոր միաբաններէ և մի քանի սրիշ գերդաստանների հետ ելաւ և փախաւ Գանձակ 1792 թուականին: Խրահիմ-խանը այս լսելուն պէս մի գունդ զօրք ուղարկեց նոցա կռուից, հրամայելով անխնայ ջարդել նորանց ուրիւ պատահէն: Փախչողներն ամպոս եղանակից օգուտ քաղելով կարողացան խոյս տալ իւրեանց թշնամիներից և անվտանգ հասան Գանձակ: Զաւատ-խանը մեծ պատուով ընդունեց Սարգիս արքեպիսկոպոսին և բոլոր նորա հետ եկողներին: Այստեղ մելիք-Մեծումայ և ուրիշ հայ իշխանների միջնորդութեամբ Սարգիս արքեպիսկոպոս հրովարտակ առաւ Զաւատ-խանից և Ամասրաս նստող Խարայէ կաթողիկոսի հակառակ ձեռնադրուեցաւ Աղւանից կաթողիկոս 1792 թուականին դեկտեմբերի 18-ին: Ապա Զաւատ-խանը ուրիշ զանազան արտօնութիւններ ևս տալով նորան Գանձակ նստեցրեց ¹⁾:

1) Այստեղ յառաջ բերած բոլոր հրովարտակները հանել ենք Բաղտասար Մետրապօլիտի մի գրչագիր հաւաքածուից: Այն ֆերմանները, որոնք տուած են եղել պարսիկ խաներից և որոնց միայն հայերէն թարգմանութիւնն է եղել յիշեալ հաւաքածուի մէջ, մենք ենթարկել ենք մի փոքր փոփոխութեան լեզուի կողմից, առանց միտքը փոխելու: որովհետև ալ թարգմանութիւնները թէպէտ գրաւառն սակայն չափ անհասկանալի և աղջատուած լեզուով էին արուած, որոնք միայն մեր պատմագիրները կարող էին ճշգրտել:

Ահաւասիկ Զաւատ-խանի տուած պարսկերէն հրովարտակի թարգմանութիւնը՝ ճշգրիտ բարձր հրաման:—Որովհետև ամենայն ազգաց սովորութիւն է յատմանս աւագութեանց ամբառնալ զորս արժանաւորքն են չորհաց, մանաւանդ որք ջերմեռանդութեամբ զհետ հաւատոցն իւրեանց ընթանան, յայն սակս առ մեզ նստին մեծարանօք մեծարին այնպիսիքն: Զարժանաւոր աշակերտ գովաբանեալն մերոյ մարդաբէին Յիսուսի զՍարգիս կաթողիկոս և ընդատուելի թաղաւորագունս և զԲէկլար բէգիս Ղարաբաղու ընկալաք ընդ մերովս հովանաւորութեամբ այլ և առաւելաք զպատիւ Սարգիս կաթողիկոսականին տիրացուցեալ ակթուր, զի արժանաւոր

Այստեղ ֆնացին նորա վեց տարի, ուր և բաղտասար ստացան առաջ տարկաւագութեան աստիճանը 1796 թուականին: Իսկ յետոյ Ջաւատխանը, որ զմայլած էր բաղտասարի յափշտակիչ երգեցողութեան և այն իսկ պատճառաւ միշտ կը յաճախէր հայոց եկեղեցին, բաղտասարին վարդապետ ձեռնարկել սուաւ 22-ամեայ հասակում իւր հօրեղբոր Սարգիս կաթուղիկոսի ձեռամբ 1798 թուին:

Այդ միջոցներում բաղտասար վարդապետի հայր Դանիէլ բէգ դառնալով Ղարաբաղ, իւրեանց թաղուցած հարստութիւններն դարձնելու նպատակով, անկաւ Իբրահիմ-խանին ձեռքը և նորանից անխնայ խողխողեցաւ: Այս պատահարը և մանաւանդ Ջաւատխանի թաղութիւնը երկիւղ ձգեց Գանձակ բնակող Գանձասարեցոց սիրտն, ուստի պատահաւ թիւին ապաստում թողնել Գանձակը և հեռանալ Տփլիսի կողմերն:

Այս միջոցներում ուսաց Գանձակու և Ղարաբաղու աիրերու յուրերն հետզհետէ իրազործուելու մօտեցած լինելու պատճառով, Գանձակու և Ղարաբաղու շրջականեր զանազան խռովութիւններով լցուեցան. զիւղեր զիւղերու, կալուածատէրք կալուածատէրերու և բէգեր բէգերու դէմ ելնելով մեծամեծ աւերմունք և սպանութիւններ էին գործում:

Սարգիս կաթուղիկոսը կանկաւորելով թէ մի գուցէ այս փոթորիկներ իւրեանց ապահովութեան ևս վտանգ հասցնեն, յարմար առիթ գտաւ Գանձասարից եկած մի քանի մելիքներու, բաղտասար

իսկ էր այնմ, իբր օրինաւոր ժառանգ հարցն իւրոց կաթուղիկոսաց: Յայն պակահրովարտակաւս մերով հրամայեմք զի ամենեքեան մելիք և իշխանք, վարդապետք և ժողովուրդք և ամենայն օրինացն Բրիստոսի կատարողք, հնազանդեցին նմա միայնոյ, իբր հարազատ կաթուղիկոսի Աղուանից, և շուք հարցեն թագի նորին և սրբազան զգեստուցն և մի ելցեն երբէք յօրինացն կարգելոց ի նմանէ, զիտելով միանգամայն թէ՛ որք անուստեհն պատուիրանաց մերոց, մեծի հանդիպին պատուհասի Գրեցաւ ի Չիլղաղդալու հարամ ամսոյ 1205 թ

Տեղի
կնքոյ

Այս ձեռնագրութիւնը խիստ անհաճոյ թուեցաւ Ղուկաս կաթուղիկոսին, որովհետեւ այդ միջոցն միջոցում Ամարտս հարուած էր իւրաքեւը, դարձեալ Աղուանից կաթուղիկոս, բայց որովհետեւ նորանից բոլոր պատիւը խլելու անմիջական զօրութիւն հունէր, լուեց մինչ որ 1815 թուականին Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը վերցուեցաւ:

վարդապետի և ուրիշ շատ ստորադերեւների հետ զնայ Տփլիս, վրաց շերակի թաղաւորին ապաւինելու: Հերակլ մեծ սլառուով ընդունեց Սարգիս արքեպիսկոպոսին, Բաղտասար վարդապետին և նոցա հետ եկած իշխաններին: Բայց որովհետեւ սորանից յետոյ երկար ապրելու միջոց չունեցաւ, ուստի մեռնելու ժամանակ յանձնեց իւր Գէորգին որդուն, որ խնամ տանէ իրեն ապաւինած կաթուղիկոսին և միւս մեկիքներին և նոցա հպատակներին: Գէորգին մեծ հոգատարութեամբ կատարեց իւր հանդուցեալ հօր կտակածն: Ըստ ցանկութեան Սարգսի նա հրաման խնդրեց Ղուկաս կաթուղիկոսից Հաղպատու առաջնորդութիւնը նորան տալու, բայց Ղուկաս կաթուղիկոս զայրացած լինելով Սարգսի Գանձակում ընդգէմ իսրայէլի կաթուղիկոսանալուն վերայ, մերժեց Գէորգու խնդիրը: Գէորգին բարկութեամբ սպառնացաւ Ղուկաս կաթուղիկոսին, որ այնուհետեւ այլ ևս ոչ մի էջմիածնեցու և կամ նորա ստորադերեալ հոգեորականի չալտի թոյլ տայ Փամբակու ձորից անցնելու: Ղուկաս կաթուղիկոս անձարացեալ խոստացաւ Գէորգու ցանկութեան կատարումն տալու, միանգամայն Սարգիս կաթուղիկոսին և իւր եղբորորդի Բաղտասար վարդապետին էջմիածին կանչելով:

Սարգիս կաթուղիկոս իւր եղբորորդու հետ զնայ էջմիածին: Ղուկաս կաթուղիկոս Սարգսի ուղղակի իւրեան չղիմելու պատճառով բաւական դժգոհութիւն յայտնեց և ապա յանձնեց նորան իւր ցանկացած Հաղբատու առաջնորդութիւնը: Այդ միջոցը Ղուկաս կաթուղիկոսը էջմիածնի տաճարում ներկայ զանվելով Բաղտասար վարդապետի երգեցողութեանը, և ընդգէմ սովորականին մինչև պատարայի վերջն եկեղեցում մնալուց յետոյ, հրամայեց նոյն խիս եկեղեցում հազցնել նորան մետաքսեայ մեծազին փիլոն և ապա նոցա՝ էջմիածնից շտապաւ իջնելու պատճառով յանձնեց Սարգսին, որ Տփլիս դառնալուց յետոյ Բաղտասարին շնորհէ ծայրադոյն վարդապետի աստիճան:

Գէորգին՝ Հաղբատու առաջնորդութիւնը Սարգսի համար առնելուց յետոյ՝ նորան հրովարտակով և զանազան արտօնութիւններով նստեցրեց Հաղբատ 1), և ապա թէ նորան և թէ նորա հետ եկած

1) Ահաւասիկ Գէորգու տուած հրովարտակների պատճէնը ճշրաման մեր. Որդի Պետուկայ Աղա և որդի Տակուկայ Իսայ, ըստ հրամանի մերում և ըստ կամայ Նորին Սրբազնութեան կաթուղիկոսին Ղուկասու) հոգեւոր Տէր Սարգիս արքեպիսկոպոսն կարգեցաւ առաջնորդ Վանիցն

իշխաններին զանազան զիւղեր և բնակութեան տեղեր ընծայելով, միանգամայն նոցա ամէնին և օգտութիւնը որ ամենայն հնազանդութեամբ հպատակին Սարգսի իրաւանց¹⁾։ Այստեղ Բաղասար վարդապետ ծայրագոյն վարդապետի կարգը ստացաւ 1802 թուին։

Ամբողջ տանն տարի Սարգիս կաթողիկոս Բաղասար վարդապետի և հայոց մեկեքներու հետ միաց չօղբատորա՞մ։ Իսկ 1805 թուականին երբ ուստաց զօրքեր մուտ գործեցին Ղարաբաղ, և իբրահիմ — խան կրկին ասպտամբու թեան փորձ փորձելու ժամանակ սպառնացաւ Ղալի — մայեօր մոկանունեալ Ղիսանովիչ զնդապետից, Սարգիս կաթողիկոս հաւատարմութիւն լինելով, որ այնուհետեւ կրկնապաշտօնին Ղարաբաղու սահմաններ, և իւրեանք կրկին ասպահով ապահով տանաբան կարող են զանել իւրեանց հայրենեաց մէջ, որոշեց կրկին գանձասար դառնալու։ Ուստի Տիֆլիսիստ կառավարիչ զենեալ — մայեօր Դիմիտրի Սրբէլեանովիչ հրաման և անցաթուղթ խնդրեց, որպէս զի Բաղասար վարդապետ մի քանի մեկեքների հետ միասին ուղևորէ

Հաղբատու, Նա եղիցի ի նոյն վանսն ըստ այնց իրաւանց և կանոնաց որպիսիք եղեալ են ի ժամանակս նախկին առաջնորդացն, Յայտ լիցի այս որպէս ձեռն հոյնպէս և այլոց, զի ամենայն ծախք և եկամուտը նոյն վանից պարտին գտանիլ ի ձեռս նորա, եկամտից ի ձեռս եկելոց ի կարողէ, ի կախեալէ և յայլոց տեղեաց, նա պարտի պահել զհաշիւ, որպէս և զյապաշն եկելոցն մտից, և այնորքիկ պարտին ուղղակի հասանիլ ի ձեռս նորա, և դուք յիւրումն ժամանակին մերովս գիտութեամբ պարտիք պահանջել զհաշիւն ի նմանէ, զի ըստ կառավարութեանն մարթ լիցի իմանալ և զորքանութիւնն եկամտիցն և ծախուց։ Ի 13-ն սեպտեմբերի 487 ամի ըստ Վրաց քրօնիկօնին։ **Տեղի կնքոյ.**

1) Երկրորդ հրովարտակ Գէորգու Ղարաբաղու իշխաններին ուղղած։ «Հրաման մեր. Հայազգիք եկեալք ի Ղարաբաղու, որք բնակիքդ ի կարալի, ի Տիֆլիս, ի Ալախէտ, ի Սօլէտ, ի վեր քան զկամուրջն ի վրանաւորան Բօրչալուայ, ի Դիստանցին գաւառի կամ յայլ սահմանս տէրութեան մերոյ, և այնորքիկ առ որս գտանիքդ, այլ և անձինք պատկանեալք էջմիածնայ, որք չլցեն հեռացեալ էջմիածին և որք ոչ բնակին յերկիրս պատկանեալս նմա և որք ոչ են մտեալ ընդ տեսութեամբ էջմիածնայ, միով բանիւ ամենեքեան դուք, որ բնակիքդ յերկիրս մեր, իշխանք Ղարաբաղու գիտասլիք զի գտանիք ընդ իշխանութեամբ առաջնորդին Հաղբատու, Սարգսի արքեպիսկոպոսին, ուստի պարտիք հնազանդիլ սրբազան բանի և հրամանի նորին։ Ի 26-ն յունվարի 488 ամի ըստ Վրաց քրօնիկօնին։ **Տեղի կնքոյ.**

Ղարաբաղ, իւրեանց բարձի թողի եղած կալուածոց և Գանձասարու վանից վերայ հսկելու և նորանց բարեկարգելու:

Այս միջոցում Ղարաբաղի կառավարութիւնն զոնվում էր Աֆանասիյ Ալէքսէիվ աստիճանաւորի հոգատարութեան ներքոյ, ուստի կենալ Սրբեկեան նորանց անցաթուղթ¹⁾ ապուց յետոյ, յանձնեց և առանձին նամակ, Ղարաբաղու յիշեալ կառավարչին ուղղած, որում Բաղտասար վարդապետին ով լինէն նորան ծանուցանելուց յետոյ, խնդրում էր որ Բաղտասարին իւր հայրենի կալուածներն ժառանգելու համար օգնութիւն ցոյց ապ²⁾:

1) Ի Տփլիսիսու մինչև ցՇուչի Բաղտասար վարդապետին ընդ կենալ Դրիգորի Հասան—Ջալալեանց հրամայեմ ի ճանապարհի տալ զերկու դազախս, որով առնիցեն զազատ ընթացս: Ի բարեկիճակ քաղաքն Տփլիս, յուլիս 29, 1808 թուականին № 1092:

Նորին կայսերական Մեծութեան ամենաողորմած թագաւորին իմոյ Պատրոնիկոն գեներալ մայեօր կաբարդինու Մուշկաթերու բանակին Շէֆ Բրիգանից կամանդիր և կաւաւեր կենալ Սրբեկեանով:

2) Ողորմած Տէր, Աֆանասի Գեղորովիչ, ի ինչո՞ւնս զայս

Հարկաւոր համարիմ յայտնել Ձեզ այս գրութեամբս, որ արքեպիսկոպոսն Հաղբատու Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան—Ջալալեանն, որ ունի բնակութիւն տեղդ և է տիրապետող Խաչէնու և Աթոռոյն Գանձասարու, ըստ ասերջանկութեան իւրոյ, ահա քանի ամ է մինչ հեռացեալ է ի հայրենեանց իւրոց և բնակի աստ ընդ եղբօր որդւոց իւրոց և ընդ ծառայից, յորոց զԲաղդասար վարդապետն և զԴրիգոր—Բէկն Հասան—Ջալալեանց եղբօր—որդիան ուղևորէ ի Ղարաբաղ ի տիրապետութիւնս իւր վասն նորոգելոյ Գանձասարայ Աթոռն և կառավարելոյ զծառայնս նոցա և նոյն վանքի վերադատկանեցեալս: Ես տեղեակ զոլով, որ յիշեալ արքեպիսկոպոսն է յերևելի անձանց մինն ի տիրապետութեանն Ղարաբաղու և ունի անդ սուն ի վաղուց ծաղկեալ զրութեամբ և Գանձասարայ աթոռն ի ներքոյ իշխանութեանն իւրոց, և զոլով բարեկամ իմ, խնդրեմ ի Ձէնջ, ողորմած տէր, ընկալնուլ զյիշեալ եղբօրորդին նորին ողորմութեամբ և ի պատահմունս որակի իւրիջ հարկաւորութեանց նոցին ցուցանել զօգնութիւնս որպէս յաղագս ծառայից նոյնպէս սակս աթոռոյն այնմիկ որպիսի օգնութիւն և բարեբարութիւն Ձեր համարելոց եմ ես որպէս սեպակաւս պարտաւորութիւն ինձ արձրեալ, և յարժամ մնալոց եմ միշտ չնորհակալութեամբ, որպիսի ըղձակերտութեամբ և այժմ ունիմ պատիւ մնալ—Ձերդ բարձր—բարեմնդութիւն ողորմած տեառնդ, կենալ Գմիտր Սրբեկեանց:

Ի 1808 յամի Տեառն:

Յուլիսի 23.

Ի Թիֆլիզ:

Սորանից առաջ Սարգիս կաթողիկոս Տփլիսու նահանգապետից մի առանձին հրաման ևս ստացել էր Գանձակու կառավարչի անուամբ, որով հրամայվում էր նորան Բաղասար վարդապետի հետ Գանձասար ուղարկել այն 15 տուն բնակիչները, որոնք Սարգսի հետ Գանձակի գաղտնի յետոյ այլ ևս վրաստան չէին անցած¹⁾։ Բաղասար վարդապետ և Մեղիք—Գրիգոր այս հրամանաթուղթն ևս իւրեանց հետ ունենալով նախ հանդիպեցան Գանձակ, ուր յիշեալ 15 տուն բնակիչները իւրեանց հետ առին և ապա ուղևորուեցան Ղարաբաղ։

Գ.

Բաղասար վարդապետ Գանձասար հասնելով ամենայն ինչ տակնուվրայ գտաւ։ Վանից շատ տեղերն և մեծամեծ դռներն այրուած էին, միաբնակիչներն սենեակներն աւերուած, եկեղեցին աղքով լի, իւր հայրենի գաստակերսներն հիմնիվեր տնայալուած և վանքի բոլոր կալուածներն ու գիւղորայք զանազան պարսիկ բէգերի և կալուածատէրերի ձեռք անցած։ Բաղասար վարդապետը, տեսնելով այս աւերմունքը, դառնապէս վշտացաւ. բայց գիտնալով որ այլ ևս յուսահատելու ժամանակ չէր, արիութեամբ ձեռք զարկաւ այս աւերածների շինութեանը։ Նախ և առաջ վանքի այրուածներն և աւերուած սենեակները նորոգեց, եկեղեցին մաքրեց և ըստ կարի զարգարեց ու պայծառացրեց. ապա զանազան կողմերից միաբաններ հրաւիրեց և ամենայն փոյթ և ջան դործ դնելով, քիչ ժամանակի մէջ Գանձասարը մասամբ իւր նախկին բարեղարկութեանը հասցրեց։ Այ-

1) Պատճէն գրութեան նահանգապետին վրաստանի առ Գանձակու վերակացուն։

«Փախստեայ եկելոցն, ի քաղաքն ձեզ հաւատացեալ և բնակեցելոցն ի նմա ղՀայն, ծառայն Հաղրատու առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսին հրամայեմ Ձերդ Բարձր Բարեձննդութեան ըստ ներիակեալ ի միջ թղթոյս ցուցակին տալ վարդապետին Բաղասարայ և Գրիգորի Հասան—Ջալաբեանց վասն բնակեցուցանելոյ դնոսա յառաջին տեղիս իւրեանց, ի 12 յունիսի 1808. ամի. Պէտր վասիլիչ Հախվերդով նահանգապետ վրաստանի։ Յուցակ գլխաւորաց. Գրիգոր Սարգսեան, Յարութիւն Յակոբեան, Սարգիս Ղազարեան, Մկրտում Բալեան, Ապրէս Խաչատրեան, Գրիգոր Մկրտումեան, Դանիէլ Երամեան, Աբրահամ Սահակեան, Գրիգոր Արսեան, Քեօչարի Եղեան, Մեղքում Խառատ, Սիմօն վարդանեան, Ղահրաման Պապեան, Աղասի Իշխանեան և Թաթէոս Յարութիւնեան։»

նուհետև Գանձասարու և նորա շրջակայ վանքապատկան զիւղորէից բնակիչներն, որք իւրեանց հենանալուց յետոյ Գորա—Ղշլաղ, Գայրաթու, Սարաւ, Զէյվայ և այլ հեռաւոր գիւղեր ցրուած էին կամ զանազան բէգերու էին ծառայում, մասամբ պետական կառավարչի և մասամբ Ղարաբաղու Մեհտի—Գուլի—խանի օգնութեամբ և հրամանով¹⁾ մանաւանդ իւր ժրութեամբ, ժողովեց կրկին և զանազան արտօնութիւններ և խոստովներ տալով նոցա, բերաւ և իւրեանց նախկին բնակութեան տեղ բնակեցրեց: Քիչ ժամանակի մէջ Գանձասար և իւր ամօյի շրջակայք շէնացան, բոլոր անդործ դաշտերն ու վարելահողերն առատութեամբ սերմանուեցան, վանքը միաբանս հերոժ լցուեցաւ, միով բանիւ Աղուանկից այդ ամայի կաթողիկոսաբունը, Բաղտասար վարդապետի շնորհիւ դարձեալ իւր նախկին պարզ և առաջնութիւնը առաւ:

Այնուհետև չորս տարի շարունակ վէճ բացաւ նա այն բէգերու և կալուածատէրերի հետ, որոնք իւրեան բացակայութեան ժա-

1) Մեհտի—Գուլի խանի Բաղտասար վարդապետին տո՛ւած ֆերմանի պատճէնը: Այս փաստը տեսնելով Կոնստանդնուպոլիսի օթարձրապետիւ Մելիք—Ալլահվերդի բէգ և ամենայն քէնդիւղապք զաւառին խաչնոյ գիտաւելք զի ընտրեալն Սարգիս կաթողիկոս, ըստ իւրոյ շերմեռանդութեան և ըստ բարի ընտրողութեանն, առաքեաց տու մեզ զեղբորորդիսն իւր զԲաղտասար վարդապետ և զԳրիգոր—բէգ հանդերձ ինդրադրաւ, զի շնորհ բարձրութեան մերոյ արացոյժը յիշեալ վարդապետին սակս շինութեան հայրենի բնակութեանց իւրոց: Յան սակս հրամայեցաք անդարձիւ զի զամենայն վախմս յիշատակեալս ի վերայ վանիցն Գանձասարու, և զգիւղորայս և զջրաղացս և զայլ ամենայն վարելահողս պատկանեալս նմին դարձուցիք անյապաղ վանիցն Գանձասարու, հաւատալով զայնս վարդապետին Բաղտասարայ: Եւ ապա ամենեքին դուք, որ քրիստոնեայք էք, աշխատեցիք ըստ ձերովսնն օժանդակել յիշեալ վարդապետին ի շինութիւն վանիցն Գանձասարու և ածել զնա յառաջին պայծառութիւն իւր ըստ ձերոյ օրինաց: Նոյնպէս ամենեքեան դուք, որ ի նախնունն հպատակք էիք վանիցն Գանձասարու և որ այժմ ցրուեալք էք ի զանազան տեղիս և ի հեռաւոր գիւղորայս, դարձիք ի հպատակութիւնն ձերոց նախկին կալուածատեարց, բնակեցիք ի մերձակայս յիշեալ վանիցն, ըստ կարգադրութեան Բաղտասարայ վարդապետին և տքննուիք ի շինութիւնն նախնի տանն (օճաղին) ձերոյ, և այս լիցի յիշատակ կայսերական ողորմածութեան և մերոյ բարեհաճութեան: Եւ զի կատարումն առցէ հրամանս առանց հակառակութեան ուրուք: Գրեցաւ ի Մհարարամ ամսոյ 1224 ամի տաճկացոյ: Թեղի կիւքայ: Ինքնաւոր (Ճ

մանտի Գանձասարու վանքապատկան գիւղերն, անտառներն և ընդ-
արձակ վարկահոգիներն սեւեհականած էին: Աւ նոցանից շատերն հետ-
զհետէ ձեռք բերաւ թէ իւր եռանդուն զործունէութեամբ և թէ
Մեհտի—Գուլի—խանի օգնութեամբ և նորա վաւերացուցած հրո-
վարտանքերով¹⁾:

Այս կալուածներն շարքում գտնվում էր և այն հռչակաւոր
երկանաքարի հանքն, որ Յարգիս արքեպիսկոպոսի հեռանալուց յետոյ
զրաւած ունէր իբրահիմ—խան, որին և տիրում էր նոյն ժամանակ
նորա որդի խանլար—աղան: Մեհտի—Գուլի—խանի հասարակաց ա-
նուամբ ուղղած հրամանագիրը թէպէտ ունեցաւ իւր ներդրու-
թիւնը մի քանի բէգերի վերայ, այնու ամենայնիւ յիշեալ խանլար
աղան ընդգլխացաւ այդ հանքը Բաղտասար վորդապետին դարձու-
ցանելու, այնպէս որ նա ստիպուած եղաւ կրկին հրամանագիր տու-
նել և տէրութեան ուժով կրկին ձեռք բերել Գանձասարու այդ շա-
հաւէտ սեպհականութիւնը²⁾:

1) Մեհտի—Գուլի—խանի հրամանը կամ վկայութիւնը Գանձասարու
կալուածոց համար: Ամենայն կալուածատեարցի խաչէնու և այլոց տե-
ղեաց հրամայեմք դարձուցանել անյապաղ դայն ամենայն վարելահողմն և
կալուածմն զորս Մուճալլափային երեսօքն վախմ արարեալ են զանազան
անձինք վանիցն Գանձասարու և զորս ցարդ անիրաւաբար ստացեալ ու-
նիք դուք և այսօրիկ են ահաւասիկ անուանք դարձուցանելի կալուածոց,
զորս նշանակեմք ի մերում հրամանի:

Ա. Կերշուկն և հանքն երկանաքարի զոր վաղմ արարեալ է վանիցն
Գանձասարու որդի Հաղիլ—Մելիքին Սարգիս կաթողիկոս:

Բ. Վարելահողմն Մենակ տան, Առտանայ և Կուռալան:

Գ. Գիւղն Ալմանայ, զոր վախմ արարեալ է Վիլիջան որդի Սայառնի:

Դ. Հողն Աթախու, զոր վախմ արար Եղիա առաջնորդն:

Ե. Հողն Բարիջան, Բատարան, և Ծաղկաւան:

Զ. Վարելահողմն Զուխտանուղ, զոր ընծայեաց Սուլուբէգ որդի Մեհ-
լիսի:

Է. Միսիր—Շահ, որ է վախմ տուեալ Գանձասարու ի Տուրսունայ
որդույ Զալալայ:

Ը. Գիւղն Հեյվալու և վարելահողմն Ալմաջայ, Տանձաչոր և Բի-
մինձոյ:

Թ. Վարելահողմն Գիւղակու, որ է ի գիւղն Գիւչան, զոր ընծայեալ է յի-
շեալ վանիցն Աթաբէգ որդի Զալալայ: Գրեցաւ յամի 1224 ըստ Տաճկոց:

Ի Մհաււամլըհարամ ամսոյ. տեղի կնքոյ:

2) Գերազնիւ պալկովիկ խանլար—աղայ. յետ քաղում ողջունի

Բաղտասար վարդապետ այս ամէնը այսպէս կարգադրելուց յետոյ, զրեց Սարգիս կաթուղիկոսին, որ և բոլոր Ղարաբաղից գաղթածներով վարձաւ և եկաւ Գանձասար 1812 թուականին: Այստեղ Սարգիս արքեպիսկոպոս Մեհտի—Գուլի—խանից հրովարտակ առնելով, սկսաւ իւր, Գանձալում ստացած, կաթուղիկոսական իշխանութեամբ վարուիլ, զորձ ածելով միանգամայն և կաթուղիկոսական տիրոջ և կնիք, փոխանակ առաջնորդական տիրոջ, որ Հաղբատու մէջ զորձ էր զնում¹⁾:

յայտ առնեմք ձեզ. զհասն երկանաքարիցն Առաջածորու շնորհեցաք Բաղտասար վարդապետին զի տիրեսցէ նմա վասնորոյ ի հասանել իղթոյս թողջիք զայն ի բաց և մի ալլես հպրցիք յայն, զի զարդինս նորա պարտի ստանալ Բաղտասար վարդապետն և իւրայինք, իսկ ձեզ քեանդստեղալոյցդ Առաջածորու հրամայեմք, մի ինչ ձեռնամուխ լինիլ ի հասն յայնոսկի Հնազանդեալիք հրամանիս առանց դիմադարձութեան և պատճառանայ: Գրեցաւ յամի տաճկաց 1225, տեղի կնքոյ:

Խանլար—ալլայի ստահակ յամառութեան պատճառով այս հրամանագիրը 10 տարուց յետոյ արքունական դատարանում նորէն հաստատուեցաւ յետագայ վավերացուցմամբն. «№. 244, այս հրաման և վկայութիւն տուաւ վանիցն Գանձասարու ի Մեհտի—Գուլի—խանէն և քննեալ հաստատեցաւ ի դատարանին Շուշույ յ3-ի ապրիլի 1823 ամի: Գննեալ—մայեօր Մաղաթով, Դեյսովիտեյնի ստատսկի սովետնիկ Մօշակսիկ, Պօղպօղլօշիկի երմայով Պօղկօշիկի Թէուտ Սնդամբ դատարանի: Գանիէլ—բէգ, Մահմատ—Ալի բէգ, Ահմատ—աղայ, Հաճի—Ուսուբ:

Այս երկանաքարի հանքը հռչակաւոր է զլիաւորապէս իւր քարերու չափազանց կարծրութեան և աղետութեան պատճառաւ: Մոյն երկանահատը, որի նմանը սակաւ կարող է գտնուիլ Հայաստանի միւս նահանգներում, մատակարարում է ոչ միայն Արցախու ալլա բոլոր Գանձակու, Սիւնեաց, Նուխու, Շամախու և Տիփսեաց շրջականերու և ալ հեռաւոր նահանգաց և զաւառաց աղորեաց քարերը. ուստի և մեծ արդիւնք ունի եթէ խնայողութեամբ հողացուի և եթէ այդ արդիւնք ունաց վերակայուաց գրպանը չմտցուի:

1) Մեհտի—Գուլի—խանի հրովարտակը Սարգիս կաթուղիկոսութեան իրաւանց համար շնորհած. «Աստուած է բարձր. եղև հրաման բարձրագոյն, Ղիտտօշիք պատուելի մելիք—Խուդատ—բէգ, մելիք—Աւլան—բէգ, մելիք—Ղահրաման—բէգ և Ֆրէյդունի որդի Յովսէփ—բէգ և Չերմեռանդ հարկապետ Լալտ—բէգ և ամենայն ստրկապետը Զրաբերու և Ժողովրդականք Ազուկեաց և Ղաղանչեցուց և ամենայն հարկատուաց Ղարաբաղու, զի այժմ Սարգիս կաթուղիկոսն, ի գիտնականաց քրիստոնէից, որ էր յաղգատոնմէ Նսայի և Յովհաննէս կաթուղիկոսացն ներկայացեալ եցոյց մեզ

Այս բանին էջմիածնի հոգևոր իշխանութիւնը սաստիկ դժկամակեցաւ և հրաման ուղարկեց նորան իւր բռնած ընթացքից դառնալու. բայց նա չցանկանալով Աղուանից կաթողիկոսութեան վերջանալը իւրեանով տեսնել, գիմեց Մեհտի-Գուլի-խանի միջնորդութեանը և նորանից կրկին հրովարտակ առնելով և իրեն կաթողիկոսի իշխանութենէն ազատ կարծելով, սկսաւ դարձեալ իւր իշխանութիւնը վարել¹⁾: Բայց էջմիածնական կառավարութիւնն Սարգսի

դիմադրտակ հաւուն և հօրն իմոյ...: Ի հրովարտակէ անտի գիտացեալ զի նախնիք նորա յազգէ յազգ տիրեալ են տիեզերահռչակ վանիցն Գանձասարու և չլցակայից նորա, և զի ամենայն գործք Աղուանից և կաթողիկոսութեան նորա յանձնեալ են նոցա միայնոյ: Յայն սակս և մեզ կարեւոր թուեցաւ զվերոյիշեալ Սարգսի կաթողիկոսն հաստատել յիւրում նախնական աթոռի որով և լուսաւորել զկանդեղ սրբոյ վանիցն և լինել պատճառ լուսաւորութեան և ծաղկելոյ միաբանութեան նորա... Ուստի հրամայեմք ձեզ ամենեցուն հնազանդիլ նմա որպէս ձերոյ հարազատ կաթողիկոսի, փոխանակ իսրայէլի, և մատուցանել նմա զամենայն պարտուպատշաճն սպասհարկութիւն և մի ելանել ի ճանապարհէ հայութեան և հաւատոց ձերոց, զի և մեր հովանաւորութիւն և սէր ունիմք ի վերայ նորա: Զայս ամենայն համարեմք ձեր պարտաւորութիւն: Գրեցաւ յամի Տաճկաց 1227 ի Շաւալ մուքառում ամսոյ:

1) Մեհտի Գուլի-խանի՝ Աղուանից կաթողիկոսութեան պաշտպանողական հրովարտակ. «Ամենայն մեղքք Ղարաբաղու և քեանխողայք Աղուլեաց և Ղաղանդեաց գիտասջիք, զի յառաջին ժամանակաց անտի և այսր ամենայն ժողովուրդ կողմանցն Աղուանից և Ղարաբաղու եղեալ են ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին Աղուանից, իսկ կաթողիկոսն էջմիածնի չէ եղեալ երբէք ձեռնամուխ յիրաւունս կողմանցս այսոցիկ, բացի կամաւոր նուիրացն զորս ընկալեալ է նա ի ձէնջ ամի ամի ըստ վաղընջուց սովորութեան: Արդ ըստ այսմ և մեք ոչ կամելով զերկիրս մեր թափուր ի կաթողիկոսէ ունել, կարգեցաք յաթոռ կաթողիկոսութեան Աղուանից զբարձրապատիւ սիրելին մեր զՍարգիս կաթողիկոս, կամելով բարեբարել սովաւ ժողովրդականացդ Աղուանից և Ղարաբաղու և առնուլ զբարի աղօթից նորին զօրհնութիւնս: Իսկ զարդիս, որպէս լսեմքս, կաթողիկոսն էջմիածնի աղղի ազղի հանգամանօք խառնիլ կամի ի գործս նորա, զոր ոչ երբէք թոյլաղրել կարեմք: Վասն այսորիկ զրեցաք մեք խնդրագիր առ փոխարքայն Տփլիսու, նոյնպէս և առ կաթողիկոսն էջմիածնի, մի ինչ միսիլ ի գործս կողմանց մերոց: Եթէ ընկալցի նա զխնդիր մեր, բարւոք է յոյժ, ապա թէ ոչ, ես ոչ երես արարից բանից նորա և հրամանաց, և ձեզ նոյնպէս հրամայեմ մի կալ հակառակ մերոյ կաթողիկոսին, այլ

այդ վարմունքը զանցանում էր ինչպես, այլ չէիմեղով տեղում էր ինչ
ուժին, առաջ Սարգսից կաթողիկոսական կոչումն ու պատիւը և փո-
խարէնը տոնաւ նորան մեծ տրապ ու թեւեւ պատիւ արքայա-
կոստական պաշտաման մէջ:

Ահա այսպէս Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, որ սկսած էր
Քրիստոսի 340 թուին, Սուրբ Լուսաւորչի թոռն Քրիգորիսից, կամ
ըստ այլոց՝ Քրիստոսի 79 թուականին, թաթէոս առաքելոյ աշակերտ
սուրբն Եղիշայէն, 1475 կամ 1736 տարի աւելելուց յետոյ վերջացաւ
Ջալալեան տոհմի մէջ 1815 թուականին, և նոյն տոհմէն առաջին
անգամ արուեցաւ մետրապօլիտութեան պատիւ Սարգիս արքեպիսկո-
պոսին և Բաղդասարին, ինչպէս ստորեւ կը տեսնուի:

Արցախու պարսիկ իշխանները, որոց տիրանկառութենից Բաղ-
դասար վարդապետը ազատած էր զանազան վանքապատկան կալուած-
ներ, սաստիկ թշնամութեամբ էին վարվում թէ նորա և թէ Սարգիս
մետրապօլիտի հետ, ուստի ամենայն կերպ իշխանութիւնն ուրա
կեանքին սպառնալ և այսպիսով Գանձասարու վերջին պաշտպաններին
չքացնելով, դարձեալ իւրեանց անիրաւ սեպհականութեանց տիրա-
նալ: Սարգիս մետրապօլիտը գիտէր այս ամէնը, ուստի կասկածելով
թէ մի գուցէ իւր մահից յետոյ իւր իշխանութիւնը անդուշտ հան-
գամանաց ու զործոց անձանօթ մէկին յանձնուի և սորանով Գան-
ձասար և շրջակայ վանորայք կորուստներու ենթարկուին, ցանկացաւ
իւրեան յաջորդ պատրաստել Բաղդասար վարդապետին: Ահա արիւ
այս մտադրութեամբ ուղարկեց նորան Եջմիածին եպիսկոպոս ձեռնա-
դրուելու: Բաղդասար վարդապետ հասաւ Եջմիածին և Եվփեմ կա-
թողիկոսից ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս իւր քանապոյն հինգամեայ
հասակում, 1820 թուին սեպտեմբերի 18-ին:

Բաղդասար եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ, եսկաւ ինչ ժա-
մանակ միաց Եջմիածին և ապա դառնալով Գանձասար՝ Սարգիս
մետրապօլիտի արդէն ծերացած լինելու պատճառով, կատարում էր
նորա ամենայն յանձնարարութիւններ ու թ տարի շարունակ, անընդ-
հատ դատել վարելով Արցախու զանազան պարսիկ կալուածատիրաց
դէմ:

ամենայնիւ հնազանդիլ նմա՝ Անաստասն ենթարկեալին սաստկապէս արն-
ջանաց և պատժոց: Գրեցաւ յամի տաճկաց 1228 ի Ռարխալ ամուրջ:

Տեղի կնքոյ:

Լայն, որոնք ունին լայնատարած անդեր, վարելահողեր և մեծամեծ անտառներ՝ մոտ 30,000 դեկտարին ատարածու թիվով։ Այս ամենը անում էր նա ծախսելով մեծամեծ գումարներ իւր սեպհականութեանց։ Եւ թէպէտ վերոյիշեալ կալուածների մի մասը Զալալեան տոհմին է պատկանում թիւն է ին, բայց փոխանակ իւր ազգականներին բաժանելու, Բաղտասարը սեփականացնում էր Գանձասարու վանքին, այն յոյսով որ ժամանակով այդ գումարները կարողանայ ծառայացնել մի օրինակ որ հոգևոր, դպրոցի, կառուցման, օգտին, որի հիմնադրութեան յոյսով գործում էր այդ ամէն դիւցազնական գործերը։ Բ. Արովհեան ղեկ վերոյիշեալ դպրոցը հիմնելու յոյսը իրաւ գործելու հնար չկար, այդ պատճառով անփոյթ չդանուեցաւ զէթ մասամբ իւր վեճակի մանկանց բարոյական շահուց վերայ ուշք դարձնելու։ Այդ պատճառով Գանձասարու միաբանութիւնը գորացնելուց յետոյ այդտեղ հիմնեց մասնաւոր դպրոց, և նուազ կողմերից գիտնական Յովսէփ վարդապետը 1) և այլ զանազան անձինք հրաւիրելով, ամէն կողմերից ժողովեց աշակերտներ և ըստ կարելոյն յառաջ տարաւ անդին ուսուցանու կրթութիւնը։

Գ. Գանձարու զիւղը բազմամարդացնելու նպատակով, և հաճութեամբ ուսնաց Կայսեր և Եղմիածնի սինոդին, իւր սեպհական հպարտութեանց քսան և եօթը տուն բնակիչ (150 անձէն աւելի) ընէ ծայեց Գանձասարու վանքին, նոյն գիւղում բնակեցնելով նորանց։

Ե. Արովհեան նոյն միջոցում վանքի միաբանութիւնը որ արդէն

1) Վերոյիշեալ Յովսէփ վարդապետը, որ իւր ախտատարութեամբ անմոռանալի յիշատակ թողած է բոլոր իւր ժամանակակից արցախեցի ժողովրդականաց մէջ, իւր գուարթ ու զուարճախօս բարբի, հետ ունէր և հաստատուն առաքինութիւն, և եռանդուն ազգասիրութիւն։ Բաջ հայազէտ էր և միանգամայն յաջող տրամաբան։ Բայց դարմանալի ձեով ծածկում էր իւր ամէն արժանաւորութիւնները այն անպաճոյճ կենցաղավարութեան ներքոյ, որ իւր հազուադիւր խոնարհութեան արգասիքն էր։ Ամենից աւելի արցախեցի ժողովուրդն զարմացրող և նորա յիշատակը նուիրական դարցնողն եղաւ այն զիպուածը, որ նորա մահուանից յետոյ միայն, նորա խնամով ծածկած պաշտօնական թերթերից և այլ ծանուցումներից իմացուեցաւ որ նա եպիսկոպոս էր եղած, բայց մինչև իւր մահուան օրերը ծածկելով ամենից իւր այդ վեճ աստիճանը, հասարակ վարդապետի անուամբ և վարժապետական պաշտօնով Գանձասարու դպրոցում աշակերտներ էր ուսուցանում։

Վերոյիշեալ Կ. Գանձարու

բաղմանցած էր: խուցերու կարևորութիւն ունէր, որոնցից մի քանիսը կալիսկոպոսարան դրաւած էին, այլ պատճառով Հիմնարկեց ու սակաւ ժամանակում կառոյց երկյարկեան և քարաշէն առաջնորդեալն: Այս ամէնը նա սկսաւ և կատարեց Առաքուլ միջոցով նախնի յաջորդութեամբ որ Էջմիածնի միաբանութեան զարմանքն անգամ շարժեց: Ապա զի միմեայն վերոյիշեալ կալուածոց շուճանքի խնդիրներ նայնչափ խառն և կնճռոտ էին, որ շտաբը կողմից Բաղտասար մետրապօլի ձեռնարկութիւնը անխոհեմ յանդիմութեան արժեալիք կը համարուէր: Այս պատճառով իբր վարձ իւր ծառայութեանց պողոտեկեղեցոյն կաթուղիկոսի միջնորդութեամբ Նիկողայոս Ա. կայսրէն սրբոյն Աննայի առաջին աստիճանի շքանշան տուցեալ: Եւս Սարգիս Բաղտասար մետրապօլի զանազան պատճառով զի զանազան պատճառներ 1836 թուականին կանսիստորեաներն հաստատուեցան, Բաղտասար մետրապօլիտ կանչուեցաւ Էջմիածին Յովհաննէս կարբեցի կաթուղիկոսէն ուր և կարգուեցաւ վիճակաւոր առաջնորդ Արքայտու վիճակին: Եւս Սարգիս Բաղտասար մետրապօլիտ զանազան պատճառով զի զանազան պատճառներ 1836 թուականին կանսիստորեաներն հաստատուեցան, Բաղտասար մետրապօլիտ կանչուեցաւ Էջմիածին Յովհաննէս կարբեցի կաթուղիկոսէն ուր և կարգուեցաւ վիճակաւոր առաջնորդ Արքայտու վիճակին:

Բաղտասար մետրապօլիտ դառնալով գանձասար նախ տեղւոյն միաբանների վիճակն ապահովելու հոգ տարաւ, որ մի գուցէ իւր նոյն տեղեց ելնելուց յետոյ ցրուէին և ապա փոխադրուեցաւ Ետեղ 1837 թուականին Ահա այսպէս վերջացաւ Արքանից Էջմիածնէն մասամբ անջատուած իշխանութիւնը: Բաղտասար մետրապօլիտ քաղաքում հաստատուելուց յետոյ սկսաւ առաւել ևս ընդարձակել իւր եռանդուն գործունէութիւնը: Թէպէտ իւր այդ նորահաստատ բնակութեան տեղը դեռ ևս իւր ջանքը խրախուսող ժիր օգնականներ չունէր, սակայն իւր քաղցր բնաւորու-

1) «Բարձրագոյն հրովարտակ արքունական Մեք Նիկողայոս Ա. կայսր և ինքնակալ ամենայն ուսաց և այլոց և այլոց և այլոց, Ղարաբաղու հայոց արքեպիսկոպոս Բաղտասարայ Հասան-Ջալալեանց, Դարձուցանելով զմտադրութիւն Մեր առ Վերմեռանդութիւնն զոր յամենայն դիպուածս առ աթոռն Մեր ցուցիք և հայեցեալ ի բազմաժամանակեայ և յանխոնջ վաստակս ձեր ի պաշտամունս եկեղեցւոյ, վկայեալ ի գլխաւոր վարչութեան տեղւոյ և ի բարձրապատիւ և ծայրագոյն պատրիարքէն հայոց Էջմիածնի, ամենաողորմաճարար հաղորդակցեմք զձեզ ընդ ասպետս սրբոյն Աննայի առաջին աստիճանի, զորոյ զնշանս ընդ այսմ առաքելով հրամայեմք կրել ի վերայ ձեր բոտ կանոնադրութեան: Մնամք առ ձեզ կայսերական ողորմածութեամբ Մերով բարեհաճ Նիկողայոս, յ7 յունիսի 1834 ամի: Ի Պետերբուրգ:

Թեամբ, պատկառելի կենցաղավարութեամբ և խոհական գործոց պատճառաւ, շուտով ծանօթացաւ տեղական վարչութեան մեծամեծներին և նահանգապետի հետ, զրաւելով միանգամայն նոցա անկեղծ յարգանքը և բարեկամութիւնը: Բայց թէ ինչ յիշատակութեան արժանի գործեր ունեցաւ նա քաղաքում, իւր առաջորդութեան ժամանակ, դորա բազմաթիւ են. մենք նոցանից զխաւսորներն միայն կը յիշենք:

Նախ և առաջ ի գործ դրաւ նա իւր բոլոր ջանքն և մտադրութիւնը՝ իօթաւանից մեծամեծ և ընդարձակ կալուածներն ու յափշտակուած սեփականութիւններն ազատելու Մեհտի—գուլի—խանի դատեր և ուրիշ պարսիկ բէգերու ձեռքից ¹⁾: Մետրապօլի այս ձեռնարկութեան ելքը շատերուն անյուսալի էր երևում. բայց նորա բնական երկայնմտութիւնը, և մանաւանդ անձանձիր աշխատութիւնը, ոչինչ արգելքներից ու դժուարութիւններից չյաղթուեցաւ: Չնայելով որ իւր վարած դատերը պէռ ևս զօրութիւնը չհասած խանի դատեր ու մեծամեծ բէգերու հետ էր, այնու ամենայնիւ իւր վիճակի հայ մանկանց բարոյական կրթութեան վիճակը ապահովացնելու յուսով նա ոչինչ զոհաբերութիւն չխնայեց: Այդ կալուածների պատճառով վարած դատերի և մրցմանց համար ծախսեց նա 24,000 ռուբլոց տւելի, մինչև որ վերջապէս իւր ազգօգուտ փափագին հասաւ, ձեռք բերելով այն ընդարձակ երկիրները, որք Արցախու չափ տեղ են բռնում:

Այս կալուածները, ընդհանուր անուամբ բոլորը միասին կոչվում են Դուդլու — Քեալբաջար, և տարածվում են մինչև 140,000 ղեսեատինի չափ, ձգուած Թաւթառ գետի հիւսիսային և հարաւային ափերի երկարութեամբ: Բացի բազմաթիւ ընդարձակ վարելահողերն, մեծամեծ անտառներն և մանր ու աննշան բնակութիւններն, Դուդլու — Քեալբաջառի մէջ գտնվում են հետեւեալ զիւղերը. Ծաբ, որ էր նախնի հայ իշխանաց բնակարան, Զախմախ, Զաղլիկ, Ղարախան,

1) Իօթայ կամ Խութայ վանքը գտնվում է վերին խաչէնոյ այսինքն Մեծ-Կուանից գաւառի մէջ, Թաւթառ գետի եզրերը: Այս վանքը կառուցած է Զալալեան տոհմից Արղու Խաթուն տիկինը, յանուն Թադէոսի առաքելոյն, յամի տեառն 1214: Շինութիւնը անպաճոյճ է, սրածայր գմբէթով և միաբանից սենեակներով պատած: Չնայելով որ այժմ բոլորովին բարձր թողի է և անշուք զրոյթեան մէջ սակայն ունի շատ մեծամեծ կալուածներ Զալալեան և ուրիշ հայազն իշխաններից ընծայուած:

Գեաղինուհան, Դիոխրաշ, Մարալուհան, Բաղրբէյ, Ղլըշլու Փարախանլու, Հասանալլու, Ալխասլու, Լև (որ է ընդարձակ տարածութիւն մեծամեծ երկիրներ, որոց մէջ գտնվում են թուով 12 գիւղեր), Բաղլուփանայ, Չարաքդար, Քեշէշքէնդ, Քիլիսաների (որ է ամարանոց թափառականաց), Բալլուբէլ, Սէյիտտար, երկրորդ Ղլըշլու, Ղօթուռու, Ղօշունալիար, Ղօշտաջ, Աղեաթաղ, Վարդանագոմբ, Քիւպբուլաղ, Սուդայեան, Ղամիշլու, Այրում, Ձիլֆիղարլու, Խանանլու, Ղարաջանլու, Բազիրգեան—Բուլաղ և այլն: Դուռլու—Քեալբաջարի և նորա սահմանակից գանազան լեռների վերայ և հովիտների մէջ գտնվում են նոյնպէս շատ վրանաքնակ թափառական ցեղեր, որոնք դարձեալ խուժայ—վանքի հպատակ են համարվում, որպիսիք են Քեանգեառլուեցիք, Վաղահասցիք, Ղինլուներ, Ղարադաղլուներ, Ամիրալլար, Ղարադոյնլար, Ղարադաղլուեցիք, Գիւլկեաղլու, Սահաթլու, Ղարվանդ, Շիսավանդ, Սըրխ—աւանդ և Բաֆրավանդ Քէօհլանիք, Աթէմաղլու, Ֆիրհասանլու և ուրիշ շատ պարսիկ ազգաբնակչութիւններ ¹⁾:

Այս միջոցները Բաղտասար մետրապօլիտ դարձեալ ի վարձ իւր ազգօգուտ ծառայութեանց ստացաւ Նորին կայսերական Մեծութիւնից Սրբոյն Աննայի առաջին աստիճանի թագազարդ շքնաշանը ²⁾:

1) Սորա այն կալուածներն են, որոնց միակ արդիւնքը, եթէ ամբողջապէս ձեռք բերուէր, կարող էր Շուշույ հոգևոր դպրոցի տարեկան ծախքը ծածկել (որին յատկացրած են Արցախու բոլոր վանօրէից արդիւնքը), բայց դժբաղդաբար Բաղտասար մետրապօլիտից անմիջապէս յետոյ կարգուած վիճակային առաջնորդների անհոգութիւնից և տեղական հոգևոր կառավարութեան թուլութիւնից այդ կալուածներից շատերը հետզհետէ անցան և անցնում են Մեհտի-Ղուլի-խանի Խուրչիդ գետեր, Դաւութ-աղա Աղալարովի և ուրիշ բեգերի ձեռք: 1851 թուականից սկսած մինչև 1873 թ. վանքը այս կալուածներից ստացել է տարեկան աւելի քան 1500 բուբլ ար. դրնք, այն ևս դեռ մեծամեծ գիջոգութիւններով: Իսկ 1874 թուից սկսած մինչև այժմ ստանում է 600 բուբլի միայն, որովհետև կալուածների մեծ մասը այժմ վեճի մէջ է և արդիւնքը ստանում են ուրիշները: Այդ այդ կալուածական վեճերը, որոնք դեռ ևս չարունակվում են Գանձակի նահանգական դատարանում կամ Տփլիսի դատաստանական պալատում, յօգուտ վանքին վախճան ստանան, և կալուածները արժանապէս հոգացուին, այնուհետև խուժայ վանքի այդ սեպականութիւնից հաշուով տարեկան կը ստացուի աւելի քան 10,000 բուբլի, մի դուծար, որ Շուշույ հոգևոր դպրոցի վիճակը ընդ միշտ կ'ապահովացնէ:

2) Նիկողայոս կայսեր հրովարտակը «Միք Նիկողայոս Ա. և ինքնակալ կայսր համայն առաքող և այլոց և այլոց և այլոց, Ղարաբաղու հայոց

1840 թուականին իւր սեպհական ծախքով սկսաւ կառուցանել եռյարկեան հոյակապ առաջնորդարան, ընդարձակ և պարսպապատ պարտիզով: Նոյնպէս խողովակներով ջրհորներից ջուր հանեց առաջնորդարանի բակը, ուր շինուած էր շատրուան, որով ջրվում էր առաջնորդարանի պարտէզը և որից թաղեցի ժողովուրդը օգուտ էր քաղում: Այս շինութիւնը աւարտեց նա 1843 թուականին ¹⁾: Սո-

արքեպիսկոպոսին Բաղտասարայ Հասան-Ջալալեանց, ըստ վկայութեան զիւսուոր վարչութեան տեղւոյդ և վեհաստիճան ծայրագոյն պատրիարղին Էջմիածնի, յաղաքս անխոնջ աշխատեաց յօգուտ եկեղեցւոյ և յանձնելոյ հոգևոր կառավարութեան հօտին ձերոյ ամենաողորմածաբար թուեմք զձեզ յատկետս սրբոյն Աննայի առաջին աստիճանի, կայսերական թագիւ մերոյ զարդարելոյ, զճանչան որոյ առաքելով ընդսմին հրամայեմք ձեզ կրել զայն ի վերայ ձեր ըստ կանոնադրութեան: Մնամք առ ձեզ կայսերական ողորմածութեամբ Մերով բարեհաճ Նիկողայոս. ի 21 դեկտեմբերի 1839 ամի ի Սանկտ Պետերբուրգ:

1) Առաջնորդարանի զիւսուոր դրան բարաւորի վերայ քանդակուած է հետեւեալ արձանագիրը, «Վեաման Աստուծոյ 1843 ամի. Տէր վիճակաւոր — առաջնորդ Արհի, Տէր Մետրապօլիտ Աղուանից երկրի, յաղգէն Ջալալայ մեծի իշխանի, տիրապետողի Արցախ աշխարհի... Կառոյց հոյակապ զայս տուն մեծաշէն, իւրով սեպհական ծախիւք համօրէն: Եւ ի սեպհական ընծայ զայս եթող, իւրովք զթառատ կամօք հայրօրէն, Գանձասարու սուրբ հռչակեալ վանից, որ կաթնաղիկոսաց աթոռ Աղուանից: Արդ որ հակառակ նորին սուրբ կամաց, հանել ջանասցէ զսա ի նոյն վանաց, Հանցին և ինքեանք ջնջեսցին ի բաց ի դպրութիւնէ երկնային կենաց: Որ ոք ընթերցցի յիշատակ սորին, բարի մաղթանօք յիշեսցէ զԱրհին.»

Այս շինութիւնը 1843 թուականից սկսած մինչև 1870 թուականը ծառայում էր իբր հասարակ առաջնորդարան. իսկ 1871 և 1872 թուականներում հանգուցեալ Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանցն, որ տեղւոյն թէմական առաջնորդն էր, նորան կրկնապատկելով առաւել ևս ընդարձակեց և շքեղացրեց իւր սեպհական ծախքով և այս այն նպատակով որ այդ շինութիւնը ծառայէ միանգամայն թէ Շուշոյ ազգային դպրոցի և թէ առաջնորդարանի կարեաց: Այս ընդարձակ շինութեան մէջ այժմ գետեղուած է աղգային դպրոցը, առաջնորդարանը, վիճակային կոնսիստորեայն և տպարանը: Այս շինութեան ծայրը Սարգիս արքեպիսկոպոսը դարձեալ կառուցած էր մի ուրիշ երկյարկեան տուն, ուր առաջ դեռ տեղւում էր տեղւոյն սուրբ Հովհաննիսիան օրիորդական հոգևոր դպրոցը: Այս վերջինը առաջին շինութիւնից անջատուած է առանձին բակով և առանձին մուտքով. իսկ առաջնորդարան և կանսիստորեայն անջատուած են աղգային դպրոցից ցած պատուարով և անդուռն մուտքով, որոյ բարաւորի վերայ քանդակուած է հետեւեալ արձանագիրը «Ի կայսերութեան ամենայն

բոլոր սենեակներով զբաւեւէր մաքսատուներ. և այդ պատճառով նորա շրջակայ վարեւահողերը անցել էին օտարների ձեռք: Մետրանպօլի ջանքը ի դուր չանցաւ. 1848 թուականին տէրութեան հրամանաւ մաքսատուներ փոխադրուեցաւ: Ջաբրայէլ, իսկ վանքը իւր կալուածներով անցաւ Հոգեւոր կառավարութեան ձեռքը:

Սորանից յետոյ Ամարասու մէջ անկեց ընդարձակ այգի, որոյ համար ծախսելով 2000 ռուբլուց աւելի թողեց կալուած Ամարասու Սրբոյն Գրիգորիսի վանից, որոյ արդիւնքն մինչև այժմ ևս վայելում է Շուշու ազգային դպրոցը միւսերու հետ միասին:

Այս ամէնից յետոյ առաջնորդարանի առաջ վերցրաւ ընդարձակ գետին, արդէն իւր երկու տարուց առաջ Շուշու մէջ հիմնած Հոգեւոր դպրոցի համար մի վայելուչ շէնութիւն և նորան կից մի եկեղեցի կառուցանելու նպատակաւ: Բայց դժբաղդաբար չկարողանալով երկարաձգել իւր կեանքը կիսակատար թողեց այդ գեղեցիկ մտադրութիւնը:

Տանջող յօդացաւը, որ ՚ի բազմաց հեռէ ընկճել էր նորան, (թէպէտ նոյն իսկ այդ անդամայուծութեան ժամանակ կարանից քանի ժամանակ առաջ, երբ առաջնորդարանը դեռ ևս վերանորոգւում էր վարձուած տներում, Բաղասար մետրանպօլիտը արդէն դնած էր և մի տպարան իւր ամենայն պարագաներով, իւր այս նոր շէնութիւնը աւարտելուց յետոյ բերաւ և զետեղեց այն այդ շէնութեան երկրորդ յարկի մէջ, որ մինչև այժմ ևս գործածութեան մէջ է:

Այս միջոցներում Գանձասարու վանքի հոյակապ դաւթի տանիքը փլատուած լինելու պատճառով նորոգել տուեց այն, ծախսելով մօտ 5000 ռուբլի:

1846 թուականին զրազրութիւն բացաւ տէրութեան հետ Ամարասու Սուրբ Գրիգորիսի վանքի պատճառաւ, որ այն ժամանակ իւր

առևտաց Աղէքսանդր Բ-ի և ի հայրապետութեան ազգիս հայոց Տ. Գէորգայ Դ-ի յուսովն Աստուծոյ ևս Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանց ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ կառուցի զեռայարկ ազգային—հոգեւոր դպրոցս և զառաջնորդարանս իմով դաժանակիր աշխատութեամբ և արդեամբ: Իբրև չնչին նուէր ի հասակի ծերութեանս ի պէտս լուսաւորութեան հայկազն սերնդոց թեմին Արցախու և ի բնակութիւն առաջնորդաց: Աղաչեմ յիշել զիս յայնմ առևր յորժամ բանք սպառին և գործք թագաւորին: Ի թուին 1872 և ի հայոց ՌՅԻԱ:

տարած էր նա յիշեալ գործքերից շատերը,) վերջն ժամանակներն այնքան սաստկացաւ, որ այլ ևս ոչնչի ձեռք զարկելու կարողութիւն չմնաց վրան, օրըստօրէ ընկաւ Թուրքիոյ մէջ մինչև որ վերջապէս 1854 Թուականին յունիս 27-ին կնքեց իւր բաղմարդիւն կեանքը 80-ամեայ ծիրութեան մէջ: Ամբողջ Արցախը և նորան շնորհապարտ Շուշին սգալի նորա մահը և վկայեց անսպասելիս, որ նորա մահամբ ինքր շատ կորուստ ունեցաւ՝ զի ևս ապագայում զգալիք:

Նորա մարմինը հանգուցանելոյ առթիւ մեծ վիճարանութիւն եղաւ Շուշեցոց և Գանձասարցոց մէջ, վասն զի սոցանից իւրաքանչիւրը աշխատում էր իւր բնակութեան մէջ ունենալ այս պատուական անձի յարգանաց արժանի նշխարները: Այս խակ պատճառով ութ օր շարունակ պահեցին նորան քաղաքում՝ ամենայն եկեղեցիներ շրջեցնելով, մինչև որ ըստ կտակի հանգուցելոյն վճռուեցաւ տանել նորան Գանձասար և հանգուցանել իւր հարց քաղաքին զերեզմանատանը: Յուդարկաւորութեան հանդէսը Գեր. Գէորգ արքեպիսկոպոսս վեհապետեանի շնորհիւ (որ այդ ժամանակ զանվում էր Շուշի) շատ փառաւոր կատարուեցաւ: Բոլոր քաղաքի եկեղեցիներում, Թէ հայոց և Թէ ռուսաց, պատարագ մատուցուեցաւ: Փաղաքից դուրս հարիւրից աւելի ոչխարներ մորթուեցան և բոլոր քաղաքացոյց և շրջակայ գիւղերից ժողովուած բնակչաց փառաւոր հացկերոյթ տրուելոյց յետոյ, հանգուցելոյ մարմինը՝ յիշեալ արքեպիսկոպոսի, բոլոր հայ եկեղեցականաց և քաղաքի բաղմաթիւ իշխանաւորաց հետ ու խաչէնցի հարիւր սպառազնեակ հեծելոց խումբով յուղարկուեցաւ Գանձասար: Նորա զազաղին միևնոյն յարգանք վերջին համբոյր և հրաժարական տուն Թէ հայ ժողովուրդը իւր մանկախներով և Թէ ռուս հասարակութիւնը իւր ստորագրեալներով ու զօրքերով, ինչպէս և տաճիկ ազգաբնակչութիւնները: Գանձասար հասանելոց յետոյ մատուցուեցաւ փառաւոր պատարագ, որից յետոյ ամփոփուեցաւ հանգուցելոյ մարմինը Գանձասարու վանից հոյակապ գաւթի մէջ, իւր հօրեղբարց՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի և Սարգիս մետրապօլիի շիրիմների մօտ:

Գերեզմանը կրում է հետևեալ տապանադիրը.

«Այս է տապան մետրապօլիին

Բաղտասարայ մեծի Արհիմ

Կայսերապետի հովուապետին

Տանս Աղուանից Հայոց ազգին

Յազգէ Զալալ մեծ իշխանին

Տեառն Արցախական աշխարհին:

Թուին ՌՅԳ. 1854 յուլիս 9:

Բաղտասար մետրապօլիտ, բացի այն ամէնը, որ արած է Արցախու վեճակի զաւառաց, վանորէից և այլ տեղեաց համար, առանձին ուրիշ շատ մեծամեծ բարիքներ ընձեռած է նոյն իսկ Շուշեցի ժողովրդականաց, որոց ցուցակն այստեղ դնելն անտեղի էր. միայն այսքանս ասեմք, որ նա հոգում էր իւր վեճակի համար ոչ միայն իբր առաջնորդ, այլ և իբր տանուտէր և հայր և զատաւոր ամէն մի զերդաստանի համար: Նրբէք սկսածը անկատար չէր թողնում և բացած դատերու ու վէճերու մէջ իւր ճշմարտասիրութեան և հեռատեսութեան պատճառաւ երբէք յաղթուած չէր: Իւր ժամանակի պետական իշխանները շատ ակնածութեամբ և մեծարանօք էին պատվում նորան: Նոյն իսկ Մեհտիս—Գուլի—խան, մինչև իւր մահուան օրերը սիրում ու յարգում էր նորան իւր մերձականից առաւել: Սիրելի էր բոլոր քաղաքին, ինչպէս հայերին նոյնպէս և պարսիկներին, որոց նոյնպէս ոչ սակաւ անգամ օգնութեան ձեռք կառկած էր զանազան միջնորդութիւններով առ պետութիւնն: Իւր յիշատակը մինչև այժմ դեռ ևս կենդանի է բոլոր Արցախու ժողովրդի մէջ և դեռ երկար կենդանի կը մնայ:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ ԹՈՎ ՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ

1880 թ. մարտի 31-ին վարչական ժողովի նստին ներկայ էին Ասենապետ՝ պ. Ա. Յովհաննիսեան, փոխ-ատենապետ՝ պ. Ն. Միրզոյեան, անդամք՝ տ. Կ. Եւանդուլեան, պ. պ. Գ. Միրզոյեան և Կան-դուբարեան և անոնադպիր՝ պ. Ա. Քիչմիշեան։

Վարչութիւնը անհրաժեշտ համարելով ունենալ ընկերութեան համար բնակարան, ուր կարելի լինէր գումարել թէ վարչական և թէ խմբագրական Մասնաժողովի ժողովներ, կենտրոնացնել ընկերու-թեան բոլոր հրատարակութիւնները կազմելով մի առանձին գրա-դարան, ուր սրբադրողը կարողանայ իւր գործը կատարել և վերջա-պէս, որպէս զի միջոց տրուի ընկերութեան հետ գործ ունեցողներին իւրեանց խնդիրներով դառնալու մի որեւէ որոշեալ տեղ, որոշուեցաւ վարձել մի այդպիսի բնակարան քաղաքի կենտրոնական տեղում մի սարի ժամանակով՝ տարեկան ոչ աւելի 300 ռ. վարձով։

Ընտրուեցան ընկերութեան աշխատակից անգամք՝ Ազուլիսում՝ տիկին Կատարինէ Տէր—Մկրտչեան, Թէրափում՝ պ. Գէորգ Տէր—Սար-գիսեան և Թաւրիզում՝ պ. Օհան Տէր—Օհանեան։

Ստացուեցան վարչութեան անուամբ հետեւեալ աշխատու-թիւնները՝ «Ճամբարտալսօս Պետրոսը», «Ամրոց», «Մանուշակի երգները», «Պարբերիկ հնոսիափաճառը», «Արլսցի կանանց պէնը—փէշակը», «Կեն-դանինների թագաւորութիւնը» և Գէօթէի դրամա՝ «Գէօց Փօն Բէր-լիսինգէն»։ Որոշուեցաւ այդ աշխատութիւնները ուղարկել խմբագրա-կան Մասնաժողովի տնօրէնութեան։

Ստացուեցան վարչութեան անուամբ հետեւեալ աշխատու-թիւնները՝ «Ճամբարտալսօս Պետրոսը», «Ամրոց», «Մանուշակի երգները», «Պարբերիկ հնոսիափաճառը», «Արլսցի կանանց պէնը—փէշակը», «Կեն-դանինների թագաւորութիւնը» և Գէօթէի դրամա՝ «Գէօց Փօն Բէր-լիսինգէն»։ Որոշուեցաւ այդ աշխատութիւնները ուղարկել խմբագրա-կան Մասնաժողովի տնօրէնութեան։

Ստացուեցան վարչութեան անուամբ հետեւեալ աշխատու-թիւնները՝ «Ճամբարտալսօս Պետրոսը», «Ամրոց», «Մանուշակի երգները», «Պարբերիկ հնոսիափաճառը», «Արլսցի կանանց պէնը—փէշակը», «Կեն-դանինների թագաւորութիւնը» և Գէօթէի դրամա՝ «Գէօց Փօն Բէր-լիսինգէն»։ Որոշուեցաւ այդ աշխատութիւնները ուղարկել խմբագրա-կան Մասնաժողովի տնօրէնութեան։

1880 թ. ապրիլի 12-ին ներկայ էին՝ Ատենապետ՝ պ. Ա. Յովհաննիսեան, անդամք՝ պ. պ. Գ. Միրզոյեան, Բ. Ղանդուրաբեան, Մ. Թաւադեան և ատենադպիր Ա. Քիշմիշեան:

Ատենապետը ժողովը բացեց յայտնելով վարչութեանը ընկերութեան պատուոյ անդամ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազեանի մահուան մասին: Վարչութիւնը կարգադրեց ներկայ լինել ամբողջութեամբ ի տէր հանգուցեալ արքեպիսկոպոսի յուղարկաւորութեան և թաղման հանդիսին:

Վարչութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որ յիշեալ արքեպիսկոպոսի մահուանից յետոյ անպատճառ կը մնային ձեռագիրներ, որոց մէջ և շատ յարմարագոյններ ընկերութեան նպատակին և ուղղութեան՝ ներմէջ յետեւալ գրութեամբ նորին Օծութեան՝ վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց՝ խնդրելով թոյլտուութիւն աչքից անցնել այն ձեռագիրները:

Նորին վեհափառութեան Տեառն Գէորգայ Սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

Քանզի կէտ նպատակի նորահաստատ ընկերութեանս զրոյց հրատարակութեան այս և եթէ՝ զի գրեան պիտանի և օգտակար ի լոյս ընծայեսցի կամ յընթերցումն և կամ յուսումն, ուստի զայս առաջն մեր ունելով վստահացաք ի գրութիւն առ վեհափառութիւն Ձեր:

Յետ մահուան Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի Առաջնորդի Տիկնեաց ի վարչական ժողովն ընկերութեանս այս խորհուրդ յուզեցաւ զի զուցէ ի գրուածս նորա իցեն ձեռագիրք պիտանիք և յարմարաւորք նպատակի ընկերութեանս, և որոշեաց առանձին գրութեամբ գետն հուրը վարչական ժողովոյն յայտնել վեհափառութեան Ձերում և խնդրել ի Ձէնջ զի հաճենք հրաման տալ մեզ զձեռագիր գրուածս նորա յանն արկանել, և եթէ զտանիցին ի նոսին պիտանիք հրատարակութեան՝ ի լոյս ընծայեսցէ ընկերութիւնս:

Աներկմիա լինելով ընդ խնդիր մեր մնամք հրամանի Մեծի Հայրապետիդ:

Ձերումդ վեհափառութեան խոնարհ որդիք՝ Ատենապետ Արգաթ Յովհաննիսեան, Ատենադպիր Աղէքսանդր Քիշմիշեան:

Նոյն օրը ստացուեցաւ Նորին Օծութեան հետեւեալ օրհնութեան կոնդակ ի պատասխանի վարչութեան գրութեան, որի մէջ

վարչութիւնը յայտնել էր, թէ Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը խնդրում է Նորին վեհափառութիւնից լնդուենել Ընկերութեան պատուոյ Անդամի կոչումը: Ահա կոնգակը.

ԲՐՈՒՄ

Կոչում միամիտ արկարկող է ի ք

ԳԼՈՐԴ ԾԱՌԱՅ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ՆԻ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՐՆ ԱՍՏՈՒ
ԾՈՅ Նպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ծայրագոյն
Պատրիարք Համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաջ
քնական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ ԷջմիւսՆԻ Մեծա-
պապ և անդամոց վարչութեան Ընկերութեանն, հրատարակութեան
Հայերէն գրոց որ ի Տփլիս՝ պ. Արգարու Յովհաննիսեանց և Աղէք-
սանյրի Քիշմիշեանց՝ սիրելեաց մերոց ողջոյն և օրհնութիւն:
Հաճութեամբ սրտի լուսք զհաստատութիւն և զգործունէու-
թիւն պատուական Ընկերութեանդ առ ի հրատարակել զհայկական
մատենան ի պէտս Ազգիս մերոյ և մերազնեայ դպրոցաց՝ որպէս հա-
ղորդէր մեզ վարչութիւնդ, որ արգարե ձեռնարկութիւն է գովելի և
սիրելի վասն իմ քանդի կարևոր յոյժ համարեալ հայկական ազ-
գային պիտոյից զընկերութիւնդ զայդ ի տպագրութիւն հայկական
կարևոր գրեւոյ և ի դիւրադնի տարածումն մատենից ի դիւրութիւն
ընթերցասիրաց և ուսանողաց, որքան և առաւելուն ջանք վասն
յառաջադիմութեան և ազգային լուսաւորութեան, ոչ այնպէս ար-
դիւնք պտղոց ի միջի երևէին, որպէս ակնկալելի էր:

Օրհնեալ է Աստուած, որ և զայս յաջորեաց մեզ Զեօք, և
այսուհետև մեծայայտեմք ի կթել ատոք զարդիւնս ջանից և աշխա-
տութեանց մերոց, որպէս քաջահմուտ արհեստարորի յորժամ ան-
թերի ունիցի ի ձեռին զգործիս պատկանաւորս իւրոյ արհեստի:

Օրհնեմք և զընկերութիւնդ և զՁեզ՝ որ խմաստութեամբ զգա-
լով զայս կարևորութիւն, երկնեցիք խորհուրդ բարի և ախոյեան
հանդիսացայք հայկական ազգային լուսաւորութեան առ ի արդիւ-
նաւորել յընդհանուրս, օրինակ առաջի ունելով զգործս ազգաց
օտարաց, որ արդ աղբիւր են հանձարոյ և լուսաւորութեան մտաց:

Աղօթս առնեմք առ Աստուած և աղաչեմք օժանդակ լինել
Ձեզ երկնապարզ և շնորհօք առ ի զօրանալ և քաջայերիլ, և ըստ
արժանւոյն պատկել զգործդ զայդ, և զջանս Զեր, որ անձնանուի-
րութեամբ յանձն տուեալ էք արդեամբ պայծառացուցանել որ է յօ-

գրեալ ազգի, ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ, ի պարճանս Զեր, և դըլ-
խտորայէս ի փառս Աստուծոյ: Ողջ լերուք ի Տէր: Եւ զայս

ԳԼՈՐԳ Դ.

Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

թ. 154

Ի 1880 ամի 27 մարտի

Ըստ տօմարիս ՌԹԻԹ.

Է. Ա. Էջմիածին:

Ստացուեցան «Մօրեխ և նորա ջնջելու հնարները» վերնագրով
աշխատութիւն Հրաչեայ Տէր-Բարսեղեանցի և Ազգային ընտանեկան
աշխարհք՝ ձեռագիրը՝ յօրինած «Գեղարդը վահանի տակ չի ծած-
կուի» նշանաբանով: Այդ երկու աշխատութիւնքն ևս ուղարկուեցան.
խմբագրական մասնաժողովի տնօրէնութեան:

Վարչութիւնը աչքի առաջ ունենալով մի խումբ երիտա-
սարդների սկսած հրատարակչական գործը, որի հետեւանքն եղաւ
հետեւեալ զրքերի հրատարակութիւնքը՝ «Թաւաճող Մեղրու»,
«Կարմիր Լապտեր», և «Մանկական Երգեր» և ձեռնառու
համարելով այդ հրատարակութիւնքն համարել սեպհականութիւն
լնկերութեան, որոշեց ընդունել այդ հրատարակութիւնք, համաձայն
այն հաշուի որ ներկայացրեց պ. Գ. Միրզոյեանը, այն պայմանաւ
միայն, որ այդ զրքերի վաճառումից զոյացած արդիւնքից արուի պ.
Միրզոյեանին մի մաս՝ այդ հրատարակութեանց համար գործ դրած
ծախսը ծածկելու: Նոյնպէս որոշեց ընդունել և «Թաւաճող Մեղրու»
տնակն թարգմանութիւնը, որի տպագրութիւնը արդէն սկսուել էր
նոյն խմբի աշխատութեամբ:

Ստացուեցան ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. պ. Վ.
Եղիազարեանից, Տիգ. Նազարեանից, Փ. Վարդանեանից, Ա. Կաճկա-
ճեանից և տիկին Կատարինէ Տէր-Մկրտչեանցից գրութիւններ, որոն-
ցով նոքա յայտնում են վարչութեանը թէ ընդունում են աշխատա-
կից անդամի կոչումը և պատրաստ են օգնելու ընկերութեան գործը
առաջ տանելու նոցա բնական տեղերում:

1880 թ. մայիսի 17-ին ներկայ էին՝ Ատենապետ պ. Ա. Յով-
հաննիսեան, անդամք՝ տ. Կ. Եւանդուլեան, պ. պ. Գ. Միրզոյեան,
Մ. Թաւադեան և Բ. Կանդուրաւեան և Ատենադպիր՝ Ա. Քիշմիշեան:

Որոշուեցաւ ուղարկել վաճառելու ընկերութեան աշխատակից անդամներին ընկերութեան բոլոր հրատարակութիւնները:

Որպէս զի խմբագրական Մասնաժողովը կարողանայ ձեռք բերել այնպիսի զրքեր, որ նորա կարծիքով հարկաւոր են թարգմանել տալ կամ ձեռքի տալ ունենալ, որոշուեցաւ սորա համար յատկացնել առ այժմ յիսուն ռ. այն պայմանաւ, որ խմբագրական մասնաժողովը իւրաքանչիւր անգամ յայտնէ վարչութեանը թէ ի՞նչ զիւրք է հարկաւոր գնել:

Խմբագրական Մասնաժողովի անդամ պ. Աւետիք Բաբայեանը ներկայացրեց մի յայտարարութիւն, որի մէջ մեծապատիւ պարոնը յայտնում է, որ նա մի քանի տարի շարունակ գումար էր հաւաքում առողջապահութեան վերաբերելի և ժողովրդական գրեանք տպագրելու համար, և թէ այդ գումարից այժմ մնացած է 36 ռ. 70 կ., որ նա ներկայացնում է ընկերութեան վարչութեան որպէս դրամաշուխ նոյն տեսակ զրքեր տպագրելու համար:

Մի և նոյն ժամանակ նա ընծայում է ընկերութեան նոյն գումարով արդէն հրատարակած նորա աշխատութիւնքը. «Առողջապահական հարցեր» և «Կրքեր և սոցա ազգեցութիւնն առողջութեան վերայ»:

Ապրիլի 29-ին խմբագրական Մասնաժողովը յետ ուղարկեց վարչութեան «Մորիս և նորա ջնջելու հնարներ» ձեռագիրը իւր գեղեցումով և առաջարկեց վարչութեան տպագրելու: Այդ աշխատութեան հեղինակը ձրի նուիրեց ընկերութեանը հրատարակութիւնը: Գրքոյի տպագրուեցաւ 1200 օրինակ, որոնցից 300 օրինակ բաժանուեցաւ ձրի այն տեղերում, ուր այժմ մօրելը սաստկացած է: 200 օրինակը Ատենապետի կարգադրութեամբ ուղարկուած է վաճառականաց առեանի Աւագին, որպէս զի այդ Ատենան ձրի բաժանէ արհեստաւորաց մէջ. իսկ գրքերի գինը 20 ռ. ինքն առեանը վճարէ վարչութեանը, և 25 օրինակ ուղարկուեցաւ իրան աշխատասիրողին Մոսկվայ:

Յիշեալ գրքոյի լոյս տեսնելուց յետոյ, իսկոյն ընկերութեան աշխատակից անդամ Գօրիում արժանապատիւ աւագ քահանայ Ստեփաննոս Տէր-Ստեփանեանը թարգմանեց այն վրացերէն և վարչութեան միջնորդութեամբ ձեռնարկեց տպագրութեան յօգուտ վանայ սովելոյ՝ արդեամբ նոյն քաղաքի սովելոյ համար կազմած յանձնաժողովի:

վարչութիւնը իւր կողմից պարտք համարեց ամէն տեսակ օժանդակութիւն ցոյց տալ արժանապատիւ տէր հօրը:

Ստացուեցաւ խմբագրական Մասնաժողովից «Ազգային բնութան» աշխարհք» ձեռագիրը «Գեղարդը վահանի տակ չի ծածկուի» նշանաբանով: Մասնաժողովը գիրքը քննած էր և արժանի էր գտել տպագրութեան: Նա որոշել էր՝ տպել այդ գրքից երախաների համար մասը՝ 2400 օրինակ՝ իսկ ուսուցիչների համար մասը՝ 300 օրինակ և հատուցանել հեղինակին իւրաքանչիւր տպագրական թերթի համար (32 երեսից բաղկացած) 30 ռ.: Աշխատութեան հետ ուղարկած ծրարից երևեցաւ, որ այդ ձեռագիրը պատկանում է պ. Սեդրակ Մանդինեանին, որին յայտնուեցաւ խմբագրական մասնաժողովի յիշեալ որոշման մասին:

Բայց պ. Սեդրակ Մանդինեանը յայտնեց, որ դժգոհ է մասնաժողովի որոշումից՝ փոքր համարելով յիշեալ վարձատրութիւնը և իւր ձեռագիրը յետ պահանջեց, հաղորդելով միանգամայն, որ ինքը իւր ծախիւք է կամենում հրատարակել գիրքը Նուշի քաղաքում:

Ստացուեցաւ «Գիւղատնտեսական Ընթերցարան» թարգմանութեան առաջին տետրը՝ Ֆրիդրիխ Յոն Չուզի աշխատութիւնը ուղարկուեցաւ խմբագրական մասնաժողովի տնօրէնութեան: Ընտրուեցաւ աշխատակից անդամ Գանձակում պ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեան ցը:

Պ. Ատենապետը յայտնեց որ նա մայիսի 29-ին ճանապարհորդելու է Սրտասահման և իմիջի այլոց լինելու է Կ. Պոլսում: Որոշուեցաւ խնդրել պ. Ատենապետից, որ նա յանձն առնէ Կ. Պոլսում ծանօթացնել Ընկերութեան, ուղղութեան և նպատակին և, եթէ հնարավոր է, Ընկերութեան նպատող Մասնաժողով կազմակերպել դոյն քաղաքում:

Առաջարկուեցաւ Ընկերութեան փոխ-Ապենապետին վարել Ատենապետի պաշտօնը՝ նորա բացակայութեան ժամանակ:

Սոյն ժամանակամիջոցում եղան երկու նիստեր Ընկերութեան խառն ժողովի, որ կազմուեցաւ կանոնադրութեան 26 յօդուածի պօրութեամբ վարչութեան և խմբագրական մասնաժողովի անդամներից:

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ք

«Թիֆլիսի Ընկերութեան հայերէն գրքերի հրատարակութեան» խառն ժողովի:

1880 թ. ապրիլի 4 և մայիսի 1 նստերին ներկայ էին Վարչութեան Ատենապետ պ. Աբգար Յովհաննիսեան, խմբագրական մասնաժողովի Ատենապետ պ. Պօղոս Ղամբարեան, Վարչութեան անդամք՝ Գ. Միրզոյեան, Բ. Կանդուրալեան, Մ. Թաւատեան և Ա. Քիշմիշեան, Մասնաժողովի անդամք՝ պ. պ. Ա. Նահապետեան, Ս. Մանդինեան, Ս. Պարսամեան, Ա. Բաբայեան, Յ. Չիզիանեան և օր. Ն. Տէր-Մարկոսեան:

Սոյն ժողովներում որոշուեցաւ կազմել երկու ամիսը միանգամ նոյնանման խառն ժողովներ, որպէս զի Վարչութիւնը և խմբագրական Մասնաժողովը հաստատեն իրանց մէջ կանոնաւոր յարաբերութիւն յարուցած հարցերը միմեանց պարզելու համար:

Պ. Ա. Բաբայեանը յայտնեց ժողովին թէ, որովհետեւ նա ընտրուած էր Ընդհանուր ժողովից խմբագրական Մասնաժողովի անդամ նորա բացակայութեան ժամանակ, ուստի նա Մասնաժողովի առաջին խիստ նստի մէջ յայտնել էր իւր համաձայնութիւնը ընդունել այդ պաշտօնը միայն այն պայմանաւ, որ նա յանձն է առնում գլխաւորապէս քննել ժողովըրդական և առողջապահութեան վերաբերելի աշխատութիւնք և Մասնաժողովը ընդունեց իւր այդ առաջարկութիւնը: Խառն ժողովն էլ չհակառակեց խմբագրական այդ որոշումին:

Խառն ժողովը ցանկանալով ունենալ այն գրքերը, որ ուղարկվում են Ընկերութեան ի քննութիւն և այն գրքերը, որ հարկաւոր է թարգմանել, առաջարկեց կազմել մի գրադարան և սորա հետ միասին որոշեց տպել մի յայտարարութիւն և խնդրել հայ գրքեր հրատարակող անձանց, որ սոքա ուղարկեն Ընկերութեան իրանց բոլոր հրատարակութիւնները:

Կազմուեցաւ հետևեալ «Ազգ» և որոշեցաւ տպել այն տեղական լրագիրների մէջ ի ղիտութիւն հայ հասարակութեան:

Ա Ձ Դ

«Թիֆլիսի հայերէն գրքերի հրատարակութեան Ընկերութիւնը», համաձայն իւր կանոնադրութեան, ընդունում է տպագրելու հայերէն

զրքեր ինքնուրոյն և թարգմանական, և խնդրում է այն անձանց, որոնք կամենում են ընկերութեան միջնորդութեամբ տպել իւրեանց աշխատութիւնները, նախապէս յայտնել ընկերութեանը թէ ի՞նչ զիրք կամենում են թարգմանել: Ցանկալի է որ այդ անձինք միևնոյն ժամանակ բարեհաճին ուղարկել ընկերութեան իւրեանց աշխատութեան մի քանի թերթ, իբրև օրինակ նիւթի ընտրութեան և լեզուի, որովհետև ընկերութիւնը առ այժմ միջոց չունի ամենայն տեսակ գրութեան տպել: Ցանկալի է նոյնպէս ստանալ մի այնպիսի թարգմանութիւն, որ արած լինի նոյն իսկ բնագրից, որը և թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել ընկերութեանը:

Ընկերութեան անուամբ ուղարկուած բոլոր ձեռագիրները պէտք է լինին մաքուր արտագրած և ունենալու են անպատճառ լուսանցքներ:

Իւրաքանչիւր աշխատութիւն չպէտք է կրէ իւր ճակատի վերայ աշխատասիրողի ազգանունը, այլ միայն մի որ և է նշանաբան (դէվիզ) ունենայ, որ կը լուծուի յետոյ նոյն աշխատութեան հետ ուղարկած նամակով, որ կը բացուի միայն այն ժամանակ, երբ ընկերութեան խմբագրական մասնաժողովը կ'ընդունէ տպագրելու այդ աշխատութիւնը: Միևնոյն ժամանակ պէտք է յայտնել թէ ի՞նչպս ընդունելութեան ի՞նչ պայմանով ցանկանում է տպել իւր աշխատութիւնը ընկերութեան միջնորդութեամբ:

Ընկերութիւնը չէ յանձն առնում չընդունած գրութեաների ձեռագիրները. յետ ուղարկել աշխատասիրողին, ուստի և սա պարտաւորվում է մասնացոյց անել մի որ և է անձի վերայ, որի միջնորդութեամբ նա կամենում է յետ ստանալ իւր աշխատութիւնը:

Աշխատասիրողները իւրեանց աշխատութիւնը ընկերութեան կողմից չընդունուելու մասին կիմանան ափորձո հանդիսի միջնորդութեամբ:

Ատենադպիր ընկերութեան.

Ա. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՔԱՂՈՒԱԾ

«Թիֆլիսի հայերէն զրքերի հրատարակութեան ընկերութեան» խմբագրական մասնաժողովի նստերի օրագիրներէց:

Գ Ձ Ս

Մարտի 13-ի նիստ: Ներկայ էին օր. Տէր Մարկոսեան և պ. պ. Սեդրակ Մանգինեան, Պօղոս Ղամբարեան, Ա. Խոիք Բաբայեան:

Արշակ Նահապետեան, Յովհաննէս Չիղեանեան, Ստեփաննոս Պալասանեան:

Մասնաժողովը, կանոնադրութեան 22-րդ յօդուածի հիման վրայ, զբաղուեցաւ նախատենապետի և ատենադպրի ընտրութեամբ: Չայների առաւելութեամբ ատենապետ ընտրուեցաւ Պ. Ղամբարեան, և ատենադպիր — Ս. Պալասանեան:

Մասնաժողովը, իւր գործունէութեան սկզբում, հարկաւոր համարեց որոշել թէ ինչ տեսակ զրբերի տնիքի կարօտութիւն կայ մեզանում, արդեօք հասարակ ընթերցանութեան թէ դասական զրբերի: Ընդունելով առաջինների կարեւորութիւնը, ժողովը այնուամենայնիւ հասաւ այն եզրակացութեանը որ դասական զրբերի հարկաւորութիւնը մանաւանդ շատ զգալի է ներկայումս, և եթէ մինչև այժմ քիչ ձեռնարկներ են տպագրուել, պատճառը միջոցների պակասութիւնն է եղել:

Այս վերջին տեսակ աշխատութիւնների մէջ մասնաժողովի կարծիքով առանձին ուշադրութիւն դարձնելու է մայրենի լեզուի և ընդհանրութեան դասագրքերի վրայ, որովհետև այբբենարանից և սկզբնական ընթերցարանից յետոյ չկան յարմար զրբեր որ կարելի լինի աշակերտների ձեռքը տալ. իսկ բնական զիտութեան ոչ մի յարմարաւոր ձեռնարկ չունին մեր ուսումնարանները:

Որոշուեցաւ յաջորդ նստին քննել թէ ինչ ծրագրով զրբեր ցանկալի կը լինէր ունենալ մայրենի լեզուի համար:

Այնուհետև մասնաժողովը հետևեալ որոշումներն արեց.

1) Իւրաքանչիւր աշխատութիւն առանձին նշանակով ընդունուի վարչական ժողովի կողմից, որպէս զի հեղինակի կամ թարգմանչի անունը անծանօթ մնայ խմբագրական մասնաժողովի անդամներին:

2) Ամէն մի քննուած զրբի վրայ ընդհանրապէս զբաւոր զեկուցում արուի մասնաժողովին քննողի կողմից, և այդ զեկուցումները պահուին մասնաժողովի զիւանում:

Մարտի 16-ի նիստ: Ներկայ էին՝ Ատենապետ Պ. Ղամբարեան, անդամք մասնաժողովին՝ Կ. Կոն. Չիղեանեան, Ս. Պալասանեան, Ա. Նահապետեան, Ա. Բարայեան և Ատենադպիր Ս. Պալասանեան:

Մախընթաց նստի որոշման համեմատ՝ ժողովը ղեաղուեցաւ Մայրենի լեզուի վերաբերեալ դասագրքերի ծրագրով:

Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, մասնաժողովը հետեւեալ եզրակացութեանը հասաւ. Որովհետեւ առաջին երեք տարիների մայրենի լեզուի ուսման համար քիչ շատ ընթերցարաններ ունինք, իսկ չորրորդ և հինգերորդ տարիների համար եղածները իրանց նպատակին չեն ծառայում, ուստի լրագրութեան միջնորդութեամբ ցանկացողներին առաջարկել 1) մի Ծաղկաքաղ կազմել 4-րդ և 5-րդ տարիների համար աշխարհաբար լեզուով, որի մէջ զետեղուին. 1) մեր հեղինակներից և ժողովըդական գրականութիւնից առնուած արձակ և ոտանաւոր հատուածներ, ժողովըդական հատուածների խորթութիւնները կոկելով, բայց պահպանելով նոցա կենդանի և պատկերացուցիչ լեզուն. 2) արեւմտեան հայ գրականութիւնից հանած հատուածներ. 3) պակաս հատուածները լրացնել եւրոպական գրականութիւնից: 4) քերականութիւնից, ի միջի այլոց, տալ բառերի ստուգաբանական մեկնութիւնը՝ նոցա նոյնանշանները առաջ բերելով:

Ստացուեցաւ մի անստորագիր նամակ, որի հեղինակը յայտնելով թէ ձեռնարկել է թարգմանելու Դիկկէնսի «Դոմբի հայր և որդի» վերնագրով վիպասանութիւնը, խնդրում է մասնաժողովից յայտնել, թէ արդեօք կը համաձայնի տպագրել տալ յիշեալ վիպասանութիւնը, եթէ ամբողջը թարգմանուի: Մասնաժողովը վճռեց յայտնել նամակագրին իւր նշանակած հասցէով, թէ առ այժմ այդպիսի մեծ զրբեր տպագրուիլ չեն կարող:

Առանձին թղթով վարչութեան Ատենապետին յայտնուեցաւ մասնաժողովին Ատենապետի և Ատենադպրի ընտրութիւնը:

Մարտի 30-ի նիստ: Ներկայ էին Ատենապետ Պ. Ղամբարեան, անդամք Մասնաժողովին՝ պ. պ. Ս. Մանդինեան, Ա. Նահապետեան, Թ. Զիզեանեան, Ա. Բաբայեան և Ատենադպիր Ս. Պալասանեան:

Վարչական ժողովից ստացուել էր առանձին նշանաբանով մի փոքրիկ դասագիրք մայրենի լեզուի ուսման համար: Այս զրբոյկը, որի վերնագիրն է՝ «Ազգային և ընտանեկան աշխարհք», առաջին տարուայ

1) Մասնաժողովը բաւական համարելով իւր օրագիրների հրատարակութիւնը, խնդրում է այս մասին առանձին յայտարարութիւն չսպասել:

ուսմունք և ընթերցմունք, մասնաժողովիս անդամներից մէկին յանձնուեւելէր կարդալ և զրաւոր գեկուցում ներկայացնել: Ահա այդ գեկուցման համառօտ բովանդակութիւնը: Գրելու կարգաւ ուսուցանելու եղանակը վերոյիշեալ ընթերցարանի մէջ վերլուծական մէտոդն է միացած բաղադրականի հետ: Այս մէտոդի գլխաւոր սկզբունքը նորանուան է կայանում, որ գրել կարգաւ պէտք է միասին ուսուցանել, և այն ոչ թէ անմիա և անկապ բառերով կամ նախադասութիւններով, այլ ամբողջ պատմութիւնների միջոցով: Հեղինակը այս նպատակի համար ընտրել է ժողովրդական փոքրիկ հատուածներ, մանկական ըմբռնողութեան յարմար առասպելական ու տանաւոր վէպիկներ: Ուսուցիչը պէտք է պատմէ հատուածի բովանդակութիւնը, աշակերտներին ճիշտ ըմբռնել տայ նորա միաբը խօսակցական ձեով և հարց ու պատասխաններով: Բացատրում է հատուածի նոյնանիշ բառերը, չմոռանալով գաւառականների համապատասխան զրական բառերն ասելու: Այս նախապատրաստական վարժութիւններն անելուց յետոյ, նա սկսում է նախադասութիւնները բառերի բաժանել, բառերը վանկերի, իսկ վանկերը հնչիւնների: Միայն թէ բաղաձայնը առանձին չէ հնչել, օտար լայ միշտակից ձայնաւորի հետ: Առաջին բերանացի և մտաւոր վարժութիւնների հետ սկսում է և ձեռքի վարժութիւնը, զօժանելով մանուկներին հիմնական դժեւեւ նկարել տալով պարզ նկարներ: Այս վարժութիւններից յետոյ, որ սկսում են երկու երեք ամիս, սկսվում է արդէն տպագիր ընթերցանութիւնը: Պատուելի գեկուցատուն իւր մանրամասն քննութեան վերջը այն եզրակացութեան է զալիս, որ «Ազգային և ընտանեկան աշխարհքը շատ օգտակար աշխատութիւն է, և եթէ Մասնաժողովը կը վճռէ այս գրքոյ կը տպագրել, նա յանձն կ'առնէ մատնացոյց անել հեղինակին մի քանի մանրամասնութիւնների վրայ որ իւր գեկուցման մէջ չէ յիշել Գլխաւոր կէտը՝ որ նա գանցաւորութեան տուած է համարում հեղինակի կողմից, այն է որ առարկայական դասերը պիտի կապուին այդ ձեռնարկի դասերի հետ՝ առանձին հարցեր դնելով ուսուցիչների համար: Երկրորդ միաձայն վճռեց տպագրել տալ յիշեալ աշխատութիւնը և ինքրեց պ. զեկացատուն, որ իւր փոստման համեմատ հարկաւոր համարած դիտողութիւնները հաղորդէ հեղինակին: Եւ զարեւակաւ ժողովից ստացուել էին նոյնպէս երեք փոքրիկ վէպեր. «Կորած ժամացոյց», «Թշուառ սիրոյ գոհ» և «Ելիկ կամ յա»

կինթի խաչ: Մասնաժողովը անդամներից մէկի այս բանաւոր զեկուցման վրայ, թէ որովհետեւ յիշեալ վէպիկները բովանդակութեան կողմից այնքան հետաքրքրաշարժ չեն, իսկ գաղափարի կողմից թոյլ են, — որոշեց առ այժմ պահել այդ վէպերը մինչեւ որ ուրիշ այդ տեսակ գրուածներ ստացունեն և կարելի լինի ընտրութիւն անել տպագրութեան համար:

Ապրիլի 18-ի նիստ: Ներկայ էին՝ Ատենապետ Պ. Ղամբարեան, անդամք Մասնաժողովի՝ օր. Տէր Մարկոսեան, պ. պ. Յ. Զիզեանեան, Ա. Նահապետեան Ա. Բաբայեան և Ատենադպիր՝ Ս. Պալասանեան:

Պ. Ատենապետը Մասնաժողովին ներկայացրեց վարչական ժողովից ուղարկուած «Մորելսը և նորան ջնջելու հնարները» անունով տետրակը: Հեղինակը ոչինչ վարձատրութիւն չէ պահանջում այս աշխատութեան համար, բայց ամազայում իւր գործունէութիւնը շարունակելու համար՝ խնդրում է որ մի փոքրիկ գումար ուղարկուի իրան, որպէս զի կարողանայ հարկաւոր գրքերն առնել:

Մասնաժողովը աչքի առաջ ունենալով վերոյիշեալ տետրակի գործնական և ժամանակակից նշանակութիւնը, վճռեց որ որքան կարելի է շուտով տպուի և ցրուի:

Պ. Ատենապետը նախընթաց նստից յետոյ վարչական ժողովից ստանալով «Բնութեան երեք թագաւորութիւնները» վերնագրով թարգմանութիւնը, անդամներից մէկին խնդրել էր որ այս աշխատութիւնը կարդայ և նորա մասին զեկուցում տայ: Հիմնուելով պատուելի զեկուցատուի խօսքերի վրայ, թէ յիշեալ գիրքը ոչ իբրեւ ձեռնարկ կարող է ծառայել և ոչ մինչեւ անգամ իբրեւ ընթերցանութեան գիրք՝ բնութեան վրայ թերի բացատրութիւններ պարունակելուն համար, Մասնաժողովը վճռեց առ այժմ յետաձգել այդ գրքի տպագրութիւնը:

Վարչական ժողովից ստացուեցան «Ճշմարտախօս Պետրոսը», «Մանուշակի երազները», «Փոքրիկ հնոտիավաճառ», «Ամրոց» և «Ղոցէ կնանոց պէնը — փէշակը» մանր վէպերը, որոնցից առաջին երկուսը վերջրեց կարդալու մի անգամ, երկուսը՝ ուրիշ անգամ, իսկ վերջինի համար որոշուեցաւ Ղարաբաղի բարբառին ծանօթ մի անձի խնդրել որ իւր կարծիքը յայտնէ:

Բացի վերոյիշեալ գրքերից, պ. Ատենապետը վարչական ժողովից ստացաւ «Տիրոջոց պատերազմը հայրենիքի (այսինքն Աւստրիայի) հա-

մար» վերնագրով վէպը և կարդալով տպագրութեան յարմար չհամարեց, որի մասին և առանձին գեկուցում ներկայացրեց:

Մայիսի 16-ի նիստ: Ներկայ էին՝ Ատենապետ պ. Ղամբարեան, անդամք Մասնաժողովի՝ պ. պ. Ս. Մաշինեան, Ա. Նահապետեան, Բ. Զիզեանեան և Ատենադպիր՝ Ս. Պալասանեան:

Պ. Ատենապետը ներկայացրեց վարչական ժողովից ստացուած «Հօտաղ» անունով մանկական գրքոյի, [Թարգմանութիւն ռուսերէնից և «Արհեստ կերպուրներ պատրաստելու» անունով հեղինակութիւնը: Սոցանից առաջինի համար տրուած բերանացի գեկուցումից երևեցաւ որ յիշեալ գրքոյի շոյն ձևով տպել չէ կարելի, այլ գուցէ հնար լինէր շոյն բովանդակութեամբ մի բան կազմել մեր կեանքից: Իսկ երկրորդը ընդհանրապէս անյարմար համարուեցաւ տպագրել:

«Ազգային և ընտանեկան աշխարհքի» առիթով երկար խօսակցութիւններ եղան այն խնդրի մասին, թէ ինչ վարձատրութիւն պէտք է տալ հեղինակներին և [Թարգմանիչներին իրանց աշխատութիւնների համար: Մասնաժողովը՝ ինկատի ունենալով ընկերութեան չափաւոր միջոցները, վճռեց առ այժմ իւրաքանչիւր տպած [Թերթի համար առ առաւելն քսան թուբլ հատուցանել առաջին 1200 օրինակների համար, իսկ 2-րդ և 3-րդ 1200 օրինակի համար [Թերթին տաս-տասը թուբլ աւելացնել: Եւ որովհետեւ «Ազգային և ընտանեկան աշխարհքը» 2400 օրինակ պիտի տպուի, որոշուեցաւ հատուցանել հեղինակին իբրեւ վարձատրութիւն տպագրական [Թերթից 30 թուբլ:

Այս մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ վարչական ժողովին, ուղարկելով միանգամայն և «Ազգային և ընտանեկան աշխարհքի» ձեռագիրը տպագրելու համար:

Քարտուղար Մասնաժողովի Ս. ՊԱՆԱՍԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶԱՅԻ ՄԱՐԶՈՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻ

ԳԵՐԱՆՈՒՄԻ ՄԱՐԶԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻ

(Երկրորդ հատված)

«Փորձի» ՆԱԽԸՆԹԱՅ ՀԱՄԱՐԻ ԲՈՎԱՆՊԱԿՈՒԹԻՒՆ

I. ՖԻԷՍԿՈ, *ողբերգ. Շելլերի. Թարգմ. Գ. Բարխուդարյանցի.*

II. ԱԽԱԼՑԻԱՅԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ԱՆԻ. Յ. Գեղամեանց:

III. ՓԱՌԱՍԵՐ, *վէպի Սիւլիսի.*

IV. ՏՕՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

V. ԳԱՐԻԻԷԼ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ի:

VI. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԻ ՄԱՍԻՆ * * *:

VII. ԿԱՐՈՒՅ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՅԻԸ:

VIII. ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆՅ. ՅՕԳՈՒՏ ՎԱՆԱՅ ՍՈՎԵԼՈՅ:

IX. ԱԶԴ.

ՅԱՐԵԼ ՈՒԱՐ

X. ԼՕՌՈՒ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՅ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ. ԲԺ. Գ. ԳՈՒՂԱՐԵԱՆԻՑ:

XI. Յայտարարութիւններ.

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ԵՆ Ի ՄԻՋԻ

ԱՅԼՈՑ ԵՒ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԵԱՆՔ

(Շարունակութիւն *)

Սիւլիւկ, Նոր-Նախիջևանի պատմութիւն	50
Մ. Վանանդեցի, Վիկտորիա	1 — 25
Գալուայ ինկվիզիցիայի	60
Փէրրիալ, Գաղանիք ինկվիզիցիայի 3 հ.	1 — 50
Պօշէն Լուի Ժէ. երբ. կեանքը, հոգեվարքը և մահը	1 — 20

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ

Իւթիւճեան (Թարգմ.) Սկզբունք դաստիարակութեան	1 ռ. 65 կ.
Ռուսինեան, Դասագիրք փիլիսոփայութեան	60

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ

Բաբայեանց, Կրքեր և նոցա ազդեցութիւնը առողջութեան վրայ	30 կ.
Բօկ, Գործնական խրատներ մանկանց խնամատարութեան	30
— Ուսումն առողջապահութեան	85
Հայկունի, Գերեզմանք երիտասարդաց	70
— Գարնան ծաղիկներ	65
Բաղդասարեան Լապտեր ծնողաց	60
Տպէ Առողջաբանութիւն ամուսնութեան	3 ռ.

ԽԱՌՆ ԳՐՔԵՐ

Կոստանեան Գործնական ամսարկայութիւն	50 կ.
Երիցեան Տ. Ս. Տօմար ընտանեկան 1874—75	1 — 25
Շանթլէօրի Մանկաիք	1 —
Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ	1 —

*) Տես Նախընթաց համարում.

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 7 июня 1880 г.

Типогр. А. Энцифаджянцъ и К-о.

